موللا مىرسالىھ كاشقەرى

چىڭگىزنامە

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

新疆民族古籍藏書

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئىساخان

نومۇرى: 5 — 11264

باھاسى: 0.53 يۈەن

موللا مىر سالىھ كاشغەرى

چىڭگىزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇر ھاجى
مۇھەررىرى: مۇھەممەت تۇرسۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇختى ئابىخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

«چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمىھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

«چىڭگىز نامە»ناملىق بۇ ئەسەر موللا مىرسالىھنىڭ ئەينى قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، 1981 - يىلى قەشقەرلىق يولداش قادىر بۇلاق تەرەپتىن تېپىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قولىيازما پۇندىغا تەقدىم قىلىنغان.

«چىڭگىز نامە» نىڭ قولىيازما نومۇرى 00679.

قولىيازما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى فارسى بىلەن يېزىلغان. ئەسەر جەمى 262 بەت، 16 فورمات بولۇپ ھەر بىر بېتىگە 13 قۇردىن يېزىلغان.

«چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ قولىيازمىنىڭ تېپىلىشى تارىخ تەتقىقاتىدا كىشىنى شاتلاندۇرىدىغان زور مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا 16 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخ شۇناسى مۇھەممەت ھەيدەربىننى مۇھەممەت ھۇسەيىن كورگان (1500—1551) تەرىپىدىن فارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» (1545— - يىللار)، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندە شاھ بىننى مۇھەممەت مىر-

خۇند (1501 -) تەرەپتىن يېزىلغان «تارىخىي رەۋزە تۇسسەفا» ئىران تارىخچىسى ئالاھىددىن ئەتامەلىك جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھانكۇشاي» قاتارلىق جاھانغا تونۇلغان بىر قەدەر مۇكەممەل تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئۆز ئەسىرىدە قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ.

مۇشۇ بايانلار ئارقىلىق موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ ئەرەپ، فارس تىللىرىغا كامىل ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەر بىلەن چوڭقۇر تونۇشقانلىقىنى، ئۇزۇن يىللار ئۇيغۇر ئېتنىكىسى ۋە سىياسى، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۇنى قېتىقىنىپ تەتقىق قىلغانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ «چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسىرىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

موللا مىرسالىھ قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە يېزىپ چىققان. ئاپتور بۇ ئەسەردە ئالەم ۋە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشىدىكى رىۋايەتلەر، قەدىمقى تۈركى قەۋملىرىنىڭ شەكىللىنىشى، جايلىشىشى ۋە ئۇلانىڭ پائالىيىتى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەردىكى ئەھۋالى؛ ئوغۇزخان — توغرىسىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ — ھىجرىيە 616 - يىلى (مىلادى 1219 — 1220) يىللارغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تارىخى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇنىڭ كۆچىيىشى، مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ غەربىي رايونغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ھەربى يۈرۈشلىرى ۋە چىڭگىز-

خان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى، مىلادى 16 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن «سەئىدىيە خاندانلىقى» (يەكەن ئۇيغۇر خانلىقى) دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋرگە ئائىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى تارىخىنى بىر قەدەر تەپسىلى مۇكەممەل بايان قىلغان. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ھازىرغا قەدەر تېپىلغان قەدىمقى تارىخىي قوليازمىلار ئىچىدە «چىڭگىزنامە» ناملىق بۇ ئەسەر ماتېرىياللارنىڭ موللۇقى بىلەن، بۇرۇن تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كەملىگى تۈپەيلىدىن ئاق قالغان بوشلۇقنى مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلايدىغان مەنبەلەردىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەردە 12 - ئەسىرلەردە غەربىي رايونغا كۆچۈپ كەلگەن غەربىي لياۋ (كىدان، يەنى قارا خىتايلار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى، نايمان قەبىلىلىرىدىن كوشلۇقنىڭ غەربىي لياۋ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، كوشلۇق ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشى، ئۇنىڭ غەربىي رايوندىكى قىرغىنچىلىقى؛ چىڭگىزخان (1149—1227) نىڭ كوشلۇق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى بويسۇندۇرغان رايونلارنى ئوغۇللىرىغا سىيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىشى قاتارلىق ۋەقەلەر خېلى تەپسىلى بايان قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭدا 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ قۇرۇلۇشى (1514—1533)، ئابدۇرەشىت خان دەۋرى (1533 — 1570) دىن تاكى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىت خاننىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مۇھەممەت ئىمىن خان (مىلادى 1692 - يىلى) خان-

ئىغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن.

ئەسەردە مۇھىم نۇقتا قىلىپ سەئىدىيە خانلىغى (يەكەن خانلىغى) نىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ تىيانشاننىڭ پۈتكۈل جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئالغاندىن تاشقىرى بالقاش كولىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كول رايونى، پەرغانە ئويمانلىغى ۋە بەدەخشان رايونى قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ھەربىي قۇرۇلۇشى، مەنسەپ ئۇنۋانلىرى، قانۇنىي تۈزۈملىرى، ئۇنىڭ ئىسلاھاتچىلىق تەدبىرلىرى، سىياسى، ئىقتىساتتىكى كەڭ قوللۇقلۇغى، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىدە تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى، بۇ دەۋردە كوپلىگەن مۇتەپەككۇر ئالىملارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىغى بايان قىلىنغان. ئەسەردە سەئىدىيە خانلىغى (يەكەن خانلىغى) نىڭ دولىتىمىزنىڭ غەربىي رايونىنى قوغدىغانلىغى، دولىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىشتا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور توھپىلەرنى قوشقانلىغى كورسىتىپ ئوتۇلگەن.

بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىغى(يەكەن خانلىغى) نىڭ ئىككىنچى سۇلتانى سۇلتان سەئىدخان ئوغلى ئابدۇرىشىت خان ھوكۇمرانلىق قىلغان مەزگىلدە غەربىي رايوننىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيىتىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىگى، بۇ دەۋرلەردە قەشقەر، يەكەن ئىقتىسات، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ شەھەرلەرنىڭ ئاۋاتلىشىشى، يېڭى شەھەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن سودا، دىخانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك

تەرەققى قىلىپ، ئىقتىساتنىڭ راۋاجلانغانلىغى رىئال پاكىتلار بىلەن كورسىتىپ ئوتۇلگەن.

ئەسەردە بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇكى، «سەئىدىيە خانلىغى» دەۋرىدە سەئىدخان، ئابدۇرشىت خانلار ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر دانىشمەنلىرىدىن بولغاچقا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھەر ساھەدىن تۇۋرغۇن ئالىملار، ھەربىي قوماندانلار، تارىخچىلار، مەشھۇر تىۋىپلار، مۇزىكشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن. داڭلىق مۇزىكانت مەۋلانا يۇسۇپ قەشقەرى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ۋە ئۇنىڭ شوبىسىنى سىستىمىلىق ھالدا رەتلەپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا ئوچمەس توھپىلەرنى قالدۇرغان. سەئىدخان ۋە ئابدۇرشىت خاننىڭ غەمخورلۇغى ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىلىق ھەربى شۇناس ۋە تارىخشۇناس مۇھەممەت ھەيدەر بىننى مۇھەممەت ھۇسەيىن كورگان (1500—1551) يېتىلىپ، جاھانغا مەشھۇر بولغان «تارىخ رەشىدى (1545—)» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت مۇھىم تارىخىي مەنبەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق ئەسەردە، سەئىدىيە خانلىغى دەۋرىدە (ھازىرغىچە مەلۇم بولمىغان) ئاتاقلىق ئالىم ۋە ئەدىبىيات شۇناس «خۇلقى» (ئەدەبى تەخەللۇسى) ئاخۇن موللا ناملىق ئاتاقلىق شائىرلار ۋە شاھ مەخمۇت چاراس قاتارلىق تارىخشۇناسلارنىڭ ئوتكەنلىگى ۋە ئۇلارنىڭ بىزگە كوپلىگەن يازما يادىكارلىقلار ۋە مەدەنى مىراسلارنى قالدۇرغانلىغى قەيد قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا سەئىدىيە خانلىغىنىڭ ئاخىرقى

دەۋرلىرىدە ئىچكى ماجرالارنىڭ يۈز بېرىش، جۇڭغار ياردىمى ئاستىدىكى خوجالارنىڭ پاراكەندىچىلىگى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلامىيەتتىكى تەسەۋۋۇف (سوپىلىق) نىڭ باش كۆتىرىشى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلاتلىرىدىن خوجالارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىشى قاتارلىق زور ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

دېمەك، «چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر قەدىمقى قولىيازمىلىرى ئىچىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋە ياخشى ساقلانغان نەمۇنىلەردىن بىرى. شۇنداقلا ئۇ قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا چوڭقۇر ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ئاملىق بۇ تارىخىي ئەسەر مەدىنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك بايلىق بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئەسەردە ئەينى دەۋردىكى تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن ئەفسانە ۋە رىۋايەتلەر بىرمۇنچە ئورۇنلاردا پاكىت ئورنىغا دەسسىتىلگەن. شۇڭا بۇ ئەسەرگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، شاكىلىنى تاشلاپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

«چىڭگىز نامە»نى نەشرگە تەييارلاشتا:

1. ئەسەرنىڭ ترانسكرىپتسىيەسىنى تۈرغۇزۇشتا قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسى «ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى) دا يېزىلغان ئەسەرلەرگە ترانسكرىپتسىيە بېرىشنىڭ قىسقىچە قائىدىسى» بويىچە ئەسەرنىڭ قەدىمقى تىلىنى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە توغرا ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

2. «چىڭگىز نامە» ئەسىرىدە خاتا ئىپادىلەنگەن، سۆز ـ ئىبارىلار چۈشۈپ قالغان جايلار، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا سادىق بولۇش پىرىنسىپى ئاستىدا مۇۋاپىق تۈزىتىلىپ، ئوتتۇرا ([ ]) تىرناق ئىچىگە ئېلىندى ۋە بەزىلىرى شۇ بەت ئاخىرىغا ئىزاھلاپ تويۇلدى.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان، قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا خاس بولغان سۆزلەرگە، ئەرەب، فارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرگە كىتاپ ئاخىرىدا قىسقىچە لۇغەت بېرىلدى.

نەشرگە تەييارلاشتا بەزىبىر خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن، كىتاپخانلارنىڭ تەنقىدىي كۆزدىن كەچۈرۈشىنى سەمىمىي ئۈمىت قىلىمەن.

ھاجى نۇرھاجى

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم①

سەنا ئەيتاي، بۇرۇن پەرۋەردىگارغە،
بارى ئاسان ئىرور ئول بىرۇ بارغە.

ئەۋۋەلدۇر يوق ئانىڭكى ئىپتىداسى،
ئاخىر ئولدۇركى بولماس ئىنتىھاسى.

ئىرۇرسەن جۇملە شەھلەر پادشاھى،
كى جانلىق، جانسىزۇ بارچە ئىلاھى.

ئەگەر مۇرچە كىچە دەم ئۇرسە ناگاھ،
خۇدايا سەن ئانىڭ سىررىدىن ئاگاھ.

ئىلاھا خەلق قىلدىڭ ئىككى ئالەم،
ياراتىلدى مەلەك ئىنسانۇ جىن ھەم.

بارى ئالەم تۇفەيلى مۇستەفادۇر،
مۇھەممەد شۇكرى بىزگە رەھنەمادۇر.

① كىتاۋىنى شەپقەتلىك ۋە مېھرىۋان ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

چىراغى جۇملەئى ئەۋلادى ئادەم،
جەمئى ئەنبىياغە كەلدى خاتەم.

بىزنىڭدەك ئاسىغە لۇتفۇ ھىمايەت،
قىيامەتدە داغى قىلغاي شەفائەت.

پەيغەمبەردىن كېيىن سىددىقى ئەكبەر،
خىلافەت تەختىگە بولدى مۇقەررەر.

بارى ئەسھاب ئاڭا قىلدىلار بەيئەت،
ۋۇجۇدىدىن خىلافەت، تاپتى زىنەت.

ئۇمەرى ئادىل ئىدىلەر، قۇۋۋەتى ئىسلامۇدىن،
قىلدى ئىسلامۇ شەرىئەت ياردۇۋۋۇم ئاشكارا.

يارسېۋۋۇم ھەزرەتى ئوسمان زۇننۇرەين بىل،
جامىئۇلقۇرئان ئېرۇرلەر مەئدەنى كانى ھەيا.

فاتىمە جۇپتى دامادى پەيغەمبەر بىل ئانى،
يار چەھارۇم شاھى مەردان ئەلى شىرى خۇدا.

ئۇلۇلئەزم 250 ياشدا ئىدى، نۇھ ئەلەيىسسەلامغە پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلدى. 950 يىل قەۋمەرىنى دىنىي ئىسلامغە دەۋەت قىلدىلار. توفاندىن كېيىن، يەنە 250 يىل زىندە گانلىغ قىلدىلار. بۇ 950 يىل ئادائى رىسالەت قىلدىلار. 80 تەندىن زىيادە كىشى مۇسۇلمان بولىدى، ئول پەيغەمبەرى ئالى جاھ قەۋمى گومرانى دىنى شەرىئەتغە [ئىندىدى]. ئول گۇرۇھى بىشۇكۇھ ئىزا ۋە ئاھانەت بىھەد غايەت قىلدىلار. مۇددەت مەزكور سەبر قىلدىلار. ئول گۇمراھلار تاش ۋە تاياق ئۇرۇپ، «ئۆلدى» دېب كەتتىلەر. ئاللا تەئالا سەلامەت ساقلادى. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيىسسەلام مۇناجات قىلدىلاركىم: «ئىلاھا، بۇ گۇمراھلاردىن ھېچ كىشى مۇسۇلمان بولۇرمۇ؟» دېب. جەۋاب كەلدىكىم، «بولماس» دېب. يەنە مۇناجات قىلدىلاركىم، «ئى بارا خۇدايا! بۇ گۇرۇھى بىشۇكۇھنىڭ نەسلىدىن ھېچكىمەرسە مۇسۇلمان بولۇپ دىنى ئىسلامنى قەبۇل قىلۇرمۇ؟» دېب. ھەزرەتى ئىززەتدىن خىتاب كەلدى: «بۇلارنىڭ نەسلىدىن ھەم بىر كىشى مۇسۇلمان بولماس» دېب. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيىسسەلام قەۋمىنىڭ ئىمانىدىن مەئيۇس بولدىلار ۋە دۇئا قىلدىلاركىم:... ھەق تەئالا ھەزرەتى نۇھنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىلىپ توفان ئىبارىپ ئول قەۋمنى ھەلاك قىلدى. ئىبلىس پۈر تەلبىس ئول پەيغەمبەرى ئالى مەقامنىڭ قاشىغە كەلىپ، ئىزھارى سەرۇر قىلىپ ئەيتتىكىم: «ئەي نەبىيۇللا، جەھىتىمەن ئىش قىلدىڭ. مېنىڭ تەمام ئەۋلادىم ۋە لەشكەرىم يىغلىسە بۇ ئىشىڭنىڭ بەرابەرىدە ئىش قىلالماس ئىدۇك» دېب. ھەزرەتى نۇھ سورىدىلاركىم: «ئول قايسىدۇر؟» دېب. شەيتان ئەيتتىكى: «دۇئا قىلدىڭ، ئىنھەمە كافىر بىيەكبارەگى دەۋزەختە باردى» دېب. ھەزرەتى نۇھ ئىبلىستىن بۇ سوزنى ئىشتتىلار، ئەرسە، دىدىكىم: «ياليەتەنى سە-

بەرتە ئەلا ئىزاھۇم» (كاشكى سەبىر قىلىپ، دۇئا قىلماغاي ئەردىم، قەۋمھالاك بولماغاي ئىدىلەر)، دېب، تەئەسسۇف قىلىپ نىۇھە ۋە زارى قىلور ئىدى. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

رەۋايىتى دىگەردە ئانداغدۇركىم، سەگى گورگىن كېلىپ ھەزرەتى نۇھنىڭ ئۇتروۇسىدا تۇردى. ئولجەناب ئەيتتىكىم: «ئېي قەبىھ، يىراق بولغىل» دېب. ھەزرەتى زۇل جەلال بى ئىنتىقال ئول ئىتقە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «ئەي نۇھ، ئەگەر قىلالساڭ مۇندىن ياخشىراق ياراتقىل» ۋە يەنە بىر قەۋل ئولكىم، ئول بى زەبان ئەيتتى: «ئەي نۇھ، مەنى ئەيىب قىلۇرسەنمۇ، يا ياراتقۇچىنىمۇ؟». ئىتتىن ئول پەيغەمبەرى بۇزروگۋار بۇ سوزنى ئىستىما قىلدى، ئەرسە نىوھە ۋە زارى قىلىپ تەۋبە ۋە ئىستىغفارغە مەشغۇل بولدىلار. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

ھالا كوفە دىگەن شەھەرنىڭ ئورنىدا كېمەگە كىردىلەر. كوفەدىن ھەرەمى موھتەرەمگە يېتىپ يەتتە مەرتەبە كېمە مەككەئى مۇئەززىمەنى دەۋر ئالدى. ھەر جانۋەردىن بىر جۇفتىن كېمەگە سالىپ ئىدىلار. ئالتە ئايدىن سوڭ توفان باسىلدى. كېمە جۇدى ئاتلىغ تاغنىڭ ئۇستۇنىدە قەرار تاپتى. نۇھ ئەلەيھىسسەلام كېمەدىن چىقتى، ئەرسە، بىر يەردە ھەزرەتى نۇھ ياتىپ ئىدىلار، ئەندامى مۇبارەكى ئەندەكى ئاچىلدى. ھام ئەلەيھىسسەلام كەلدى، ياپماي خەندە قىلدى. يافەس ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋا زۇئ قىلدى، ئەمما ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى ياپمادى. سام ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋازۇئ بىلەن ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى پۇشىدە قىلدى. ھەزرەتى نۇھ بىدار بولدى. ھامنى مەغرىب دىيارىغە نامزەد قىلىپ ئىدى، ھەممە نەسلى ھام قارا بولدى. ھەبەشە ۋە زەڭگىبارنىڭ ئاتاسى بولدى. [ئۇنىڭدىن] ھىچ پەيغەمبەر ۋۇجۇدغە كەلمەدى. يافەس ياپمادى. تەۋازۇئ قىلغاچ نەسلىدىن پەي-

غەمبەر پەيدا بولمادى، ئەمما ئۇلۇغ پادشاھلار ۋۇجۇدغە كەلدى. سام ئەلەيھىسسەلامنى ئۆزگە ۋەسى قىلدى، جەمىئ پەيغەمبەرلەر، ئەلەلخۇسۇس سەيد ئەنبىيا، سەنەدئەسفىيا ھەزرەتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئانىڭ نەسلىدىن پەيدا بولدىلار. ئىرانىنى ھەزرەتى سامغە بېرىپ جا نەشىن قىلدىلار.

زىكرى يافەس ئەلەيھىسسەلام

يافەس ئەلەيھىسسەلامنى مەشرىق دىيارىغە ئىبەردىلەر.

ھەزرەتى يافەس ئىلتىماس قىلدى: «دۇئا ئۆرگەتسەڭىز، سەبەبى بارەندەلىك بولغاي» دېب. ھەزرەتى نۇھ دۇئا قىلدىلار، ھەزرەتى جەبرەئىل ئەمىن ئىسمىئەئزەم كەلتۇردى. ئول ئىسمىئەئزەمنى نۇھ ئەلەيھىسسەلام بىر تاشقە نەقش قىلىپ، ئۇلۇغ ئوغلى يافەسغە بەردى. ئەيتتىكىم: «ھەر ۋەقتىكى يامغۇر، قارغە ئېھتىياج بولساڭ، بۇ تاشداقى ئىسمىئەئزەمنى شەفىئ كەلتۇرسەڭ بارەندەلىك بولۇر» دېب. ھەزرەتى نۇھنىڭ ۋەتىنى سوقۇس سەمانىن دىگەن شەھەردە ئىدى. يافەس ئەلەيھىسسەلام پەدەرى بۇزروگۋارىدىن روخسەت ئالىپ مەشرىق تەرەپىگە تەۋەججۇ قىلدى. بۇ تاشنىڭ بەرەكاتىدىن مۇجىب بارەندەلىغ بولدى.

يافەس مەشرىق دىيارىدا سەھرا خەلقى يەڭلىغ ئاق ئوي، كەففە ئالا جوق ئېتىپ ساكىن بولدىلار. ئاللاتەئالا ئاڭا
11 ئوغۇل ئەتا قىلدى. يەر يۈزىدە ھەزرەتى نۇھ بىلە ئۈچ ئوغلى ئەھلىيەسى بىلە سەلامەت قالدى. ئاندىن ئۆزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. ئول سەبەبدىن نۇھ ئەلەيھىسسەلامنى ئادەمى سانى ئاتادىلار. ھەزرەتى يافەس ئەل ئارا رەسمى جۇپ پەيدا

قىلدى. ئون بىر ئوغلىنىڭ ئاتى: ئەۋۋەل تۈرك، ئىككىنچى چىن، ئۈچىنچى سەقلاب، تورتىنچى مەنسەك، بەشىنچى كۇمارى، ئالتىنچى روس، يەتتىنچى خەلەج، سەككىزىنچى ھەزەر، توققۇزىنچى غور، ئونىنچى سەدسان، ئون بىرىنچى پارەج.

يافەس ئەلەيھىسسەلام مەنزىلى فانىدىن سەرايى جاۋدانىغا مەيل قىلدى، ئەرشەد ئەۋلادى تۈرك ئىدى. قايىم مەقامى يافەس بولدى. يافەس ئوغلان ئاتادىلار. يافەس ئوغلان ئەۋۋەل پادىشاھى دىيارى مەشرىق ئىرۇر. بەش ئوغلى بولدى: ئەۋۋەل ئەلەمچە، ئىككىنچى تۈتەك، ئۈچىنچى چىگىل، تورتىنچى لىھار، بەشىنچى ئىملاق.

يافەس ئوغلان بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە ئادىل ئىردى. 240 يىل پادىشاھلىق قىلىپ ئالەمدىن سەفەر قىلدى. تەمام خەلايىق مەسلىھەت قىلىپ ئەلەمچەنى خان كوتەردىلەر. ئەلەمچەخان شىكار قىلىپ يۈرگۈنچە مەيلى كەباب بولدى. جانىۋارى كەباب قىلدى. تەنەۋۋۇل قىلغۇنچە پارچە گوشت قولىدىن يەرگە تۈشتى. ئالىپ يىدى. قەزارا تول يەر تۇز ئىدى. ئەجەپ لەزىز ۋە تاتلىغ تاتىدى. تۇزنى تەئامغە زەم قىلماق ئاندىن پەيدا بولدى.

ئەلەمچە خان خەلقنى ئوبدان، مەملىكەت[نى] مەئمۇر قىلدى. سىپاھى ۋە رەئىيەتنى ئاسۇدە ۋە مەرفە ئەلھال قىلدى. ئەلەمچەخان ۋافات بولدى. ئوغلى دىبا قەۋىنى خان كوتەردىلەر. دىبا قەۋى خان بىلە چىن ئىبنى يافەس ماچىن ياغى بولدى. چىن شەھرى بەنا قىلىپ ئىدى، چىن ئاتادىلار. ماچىن ئات قويدىلار، ماچىن بەنا قىلغان شەھەرگە. چىنماچىن مەشھۇر بولدى. دىبا قەۋى خان چىنماچىننى ئوزىگە تابە قىلدى. دىبا قەۋى خان دۇنيادىن ئوتتى. ئوغلى كۆيۈكخان تەختىگە بەرقارار بولدى. بەسى ئۇلۇغ خان بولدى. كۆيۈك خانغە ئەجەل يەتتى، ئەرسە ئوغلى ئەلەمچە خاننى تەمام ئۇلۇس يىغىلىپ خان كوتەردىلەر. ئەلەمچە خان پادىشاھ[نىڭ] بۇزرۇگ مەنىش، باشەۋكەت، مەردانە ۋە ھۈنەرمەندلىق

ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرىنىڭ ئاتى تاتار، بىرىنىڭ ئاتى موغۇل. ئەلەمچەخان مەملىكەتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بىرىنى تاتارغە، بىرىنى موغۇلغا بەردى. ئەلەمچەخان فەۋت بولدى. نىسفى مەملىكەتىغە تاتار خان پادىشاھ بولدى. تاتار خاننىڭ نەسلىدىن سەككىز تەن خانلىق قىلدى. تاتار خان، بۇقاخان، ئەلەمچەخان، ئالتايخان، ئوردۇخان، ئىنسىخان، سىۋىنچ خان، ئاخىر[قى] خان تاتار دۇرۇر. بۇ سىۋىنچخاننىڭ ۋەختىدە بەسى پىتنە - فەساد پەيدا بولدى. تەدارۇك قىلالمادى. ...... ① موغۇل خان پادىشاھى باشەۋكەت، باھەشەمەت ۋە بەھادۇر، جەۋانمەرد خان ئىدى. داد - ئەدل قىلىپ خەلقنى ئوبدان ۋە يۇرتنى مەئمۇر قىلدى. تورت ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل قاراخان، ئىككىنچى ئوزخان، ئۈچىنچى كەزخان، تورتىنچى ئوكخان. موغۇل ئالەمدىن ۋىدائ قىلدى، قارا خان ئاتاسى موغۇل خاننىڭ ئورنىدا خان بولدى. قاراقۇرۇم، دەرتاق ۋە كەرتاق دىگەن يەردە ساكىن بولدى. بەسى جەمئىيەت پەيدا بولدى. تەكرى تەئالا قارا خانغە بىر ئوغۇل ئەتا قىلدى، بىسيار ساھىپجەمال. كىچە - كۈندۇز ئاناسىنى ئەممەدى.

ئۈچىنچى كىچە تۈشىدە ئاناسىغە ئەيتتىكى: «ئەي ئانا، سەن مۇسۇلمان بولماغۇنچە، مەن سىنى ھەرگىز ئەممەسەن» دىب. ئاناسى قاراخاندىن پىنھان مۇسۇلمان بولدى. ئوغلى سۈت ئەمدى. ئۈلارنىڭ رەسمى ئانداغ ئەردىكى ھەر تىفل ۋۇجۇدغە كەلسە بىر ياشقە كىرمەگۈنچە ئات قويماس ئىدىلار. قاراخان ئوغلى بىر ياشادى ئەرسە، تويى ئەزىم ئەنگىز قىلىپ ئەھل ئۇلۇسنىڭ ئولۇغلارىنى تەكلىپ قىلدى. ئاب - ئاشدىن فارىغ بولدىلار. ئوغلىنى ھازىر قىلدى. قاراخان ئات قويغالى مەشغۇل بولدى، بىر ياشار تىلىغە ھەق ئەززۇجەللە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «مىنىڭ ئاتىم ئوغۇز» دىب. قاراخان باشلىغ سەردارلار ۋە ھەمە

① ئەسلى قولىيازمىدا موشۇ جاي ئاق قالغان.

خەلقتە ئەججۈپ قىلدىلار. ئوغۇز [دىگەن] ئات بەر قارار بولدى. ئوغۇزخان دىندار، خۇدا پەرەست ئىدى. ئوغۇزخان دەرەجە سەبىدىن مەرتەبەئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. قاراخان ئوغلى ئوغۇزخانغە، ئىنىسى كەزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىز كاپىرە بولغانلىق ئۈچۈن، ئوغۇزخان ئاڭا مەيل قىلمادى. يەنە بىر ئىنىسى - ئوكخاننىڭ قىزىنى نىكاھ قىلدى. ئول ھەم دىندىن بىگانە ئۈچۈن ئاڭا ھەم مەيل قىلمادى.

ئوغۇزخان شىكاردىن يانىپ كەلگۈنچە يەنە بىر ئەمەكىنىسى ئۇزخاننىڭ قىزى يولۇقتى. ئوغۇزخان بۇ قىزنى ئالغالى ئىنتىپاق قىلىشتىلار. ئەھد — پەيمان ئۆتتى. ئىسلامنى قەبۇل قىلدى، ئاتاسىغە ئەيتتى. ئۇزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىز بىلە مۇۋافىق بولدى. بىركۈن ئوغۇزخان شىكارغە بارىپ ئەردى، ئەۋۋەلقى خاتۇنلارى ئوغۇزخان بىلەن بۇ خاتۇننىڭ مۇسۇلمانلىقىنى قارا خانغە يەتكۈزدى. قاراخان بىلمەپ ئىدى. ئوغلى ئوغۇزخاننىڭ ئۆزەسىگە چېرىك بارۇر بولدى. ئوغۇزخاننىڭ مۇسۇلمان خاتۇنى كىشى يىبەردى. ئوغۇزخان مۇسەللەھ ۋە مۇكەممەل بولۇپ تۇرۇپ ئىدى. قاراخان يەتتى. قاتتىغ جەڭ ۋاقىئە بولدى. تەڭرى تەئالانىڭ فەرمانى بىلە ئوغۇزخان زەفەر تاپتى. قاراخان جەڭدە بىر تەرەف بولدى. جەمىئى ئەھل ئۇلۇس ئوغۇزخانغە ئىنقىياد قىلىپ مۇتىئ بولدىلار.

ئوغۇزخان ئانداغ پادشاھ ئەردى: مۇبارەك پەي، مۇۋەھھىد مۇسۇلمانى ئادىل ۋە ئاقىل، دىللاۋەر ۋە جەۋانمەرد. بەئزى ئايماق ئانىڭ زەمانىدا پەيدا بولدى. مىسلى: ئۇيغۇر، قاڭلى، قارلۇق، خەلەج، قىپچاق.

ئانداغ رەۋايەت قىلىپ دۇرلاركىم، ئوغۇزخان ئىتبۇراق

ئاتلىغ تورەگە زەفەر تاپتى. ئەرسە ئىتبۇراقىنىڭ خىشاۋەندلەرىدىن بىر زەئىفە ئاغىر بوي ئىدى. بىر كاۋاك پۇشىدە دەرەختىنىڭ ئىچىگە كىرىپ تەۋەللۇد قىلدى. كۈيۈسى جەڭدە ئۆلۈپ ئىدى. ئوغۇزخان بۇ زەئىفە بىلە بالاسىنى كوردى. رەھىم قىلىپ ئول گۈدەكنى ئوغۇل قىلىپ ئاناسى بىلە ساقلادى. بۇ تىغلىغە قىپچاق ئات قويدى. كاۋاك پۇشىدە دەرەختنى «قىپچاق» دەپدۇرلار.

ئوغۇزخان يەتمىش يىل تەمام مۇغۇلىستان، تۈركىستان ۋە خىتايغە خان بولدى. دەريايى جەيھۇننىڭ بۇ تەرەپى بۇخارا ۋە سەمەرقەند باشلىغ مەملىكەتلەرنى ئالدى. ھەق سۇبھانەۋە تەئالا ئاڭا ئالتە ئوغۇل ئاتا قىلدى. ئەۋۋەل كۈن، ئىككىنجى ئاي، ئۈچىنجى يۇلدۇز، تورتىنجى كوك خان، بەشىنجى تېڭىزخان، ئالتىنجى تاق. ئوغۇزخان نەۋۋەرە مەرقەدەنىڭ ئالتە ئوغلى شىكارغا بارىپ ئەردى. بىر يا، ئۈچ ئالتۇن ئوق تاپىپ ئاتاسىنىڭ ھۇزۇرىغە كەلتۈردىلەر. ئول يانى ئۇلۇغ ئوغلىغە بەردى. ئوقلارنى كىچىك ئوغلانلارىغە تەفۋىز قىلدى. يا بەرگەن ئۇلۇغ ئوغلانلارىغە بۇزۇق لەقەب قويدى. ئوق بەرگەن كىچىك ئوغلانلارىغە ئۈچۇق لەقەب قويدىلار. بۇزۇقنىڭ مەرتەبەسىنى ئۈچۇقنىڭ دەرەجەسىدىن بەلەند تەئيىن قىلدى. ئەيتتىكىم: «يا پادشاھنىڭ ئورنىدا، ئوق ئەلچىنىڭ ئورنىدا» دىب. ئوغۇزخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئالەمى فانىدىن سەفەر قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى كۈن خان ئاتاسىنىڭ ۋەسىيەتى بىلە قايىم مەقام بولدى.

كۈنخان بەسى ئادىل ۋە دىلاۋەرخان ئىدى. يەتمىش يىل خانلىق قىلىپ، دۇنيادىن سەفەر قىلدى. ئەرسە، ئىنىسى ئاي خان تەختىغە ئولتۇردى ۋە يۇرتنى ۋەسئى، خەلقنى مەئمۇر قىلدى. ئاي-

خان ھەم ئالەمنى ۋىداع قىلدى. ئىنىسى يۇلدۇزخاننى، ئەل - ئايماق
قۇرۇلتاي قىلىپ خان كۆتەردىلەر. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ۋا-
پات بولدى، ئەرسە ئوغلى مەڭلى خان خان بولدى. مەڭلى خان
بەسى ئادىل ۋە سەخى خان ئىدى. دۇنيادىن رىھلەت قىلدى.
ئوغلى تېڭىزخاننى خانلىققا مۇقەررەر قىلدىلار. تېڭىزخان بىسيار
باھەشەمەت ۋە پۇرشەۋكەت خان ئەردى. يۈز ئون يىل خان-
لىق قىلدى. فەۋت بولدى. ئەرسە، ئوغلى ئېلخان خاننى ۋەسىيە-
تى بىلە خان كۆتەردىلەر. ئېلخان خان ئادىل، ئاقىل جەۋانمەرد،
ۋە بەھادۇر ئىدى.

تاتارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى سېۋىنچ خان تۇر ئىبنى فەرىدۇن-
دىن مەدەت تىلەپ لەشكىرى فەراۋان ئالىپ ئېلخاننىڭ ئۈزەسىگە
چېرىك تارتىپ كەلدى. قازايى ئاسمانى سېۋىنچ خان غالىپ كەل-
دى. ئېلخاننىڭ ئوغلى قىياس، تاغاسىنىڭ ئوغلى تۇكوز ئىككى
زەئىفە ئېلخاننىڭ خىشاۋەندلەرىدىن تىرىك قالدى. بۇ تۆرت تەن-
دىن ئۆزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. بۇ تۆرت تەن ئۆلۈك قا-
تارىدا يېتىپ كېچە ئات تاپىپ قاچتىلار. بارىپ بىر دەرەگە كىرىپ
ساكىن بولدىلار. ئول دەرەدە مىۋە بىسيار بار ئەردى. ئول[...]
ئەرگىنە قۇل دەر ئەردىلەر. خۇدايى تەئالا بۇلارنىڭ نەسلىغە بە-
رەكەت بەردى. ئول دەرەدىن بىر بولۇپ چىقىپ قەۋمى تاتار بىلە
جەڭ قىلىپ، غالىپ كېلىپ، قەدىم يۇرتلارىغە ئىگە بولدىلار.

يۇلدۇز ئىبنى مەڭلى خان ئىبنى تىمۇر تاش ئىبنى قىيا-
سنى خان كۆتەردىلەر. يۇلدۇزخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى چوپې-
نەنى ۋەسىيەتى بىلە خان كۆتەردىلەر. چوپىنەخاننىڭ سۇلبىدىن
دۇختەر تىكو خەسال ۋۇجۇدغە كەلدى. [ئالانقۇۋا ئات قويدى.]
بىنت چوپىنە خان ئالانقۇۋانى ئەمزادەسى دۇبۇن بايانغە چىقار-

دى. ئىككى فەرزەند دۇبۇن بایاندىن ۋۇجۇدغە كەلدى. دۇبۇن با-
يان ياش ئۆلدى. ئالانقۇۋا خان بولدى. پاكلىك بىرلە مەشھۇر
بولدى. بىر كېچە نۇرى تۈڭلۈكدىن تۈشۈپ ئول نۇر بارىپ ئاغ-
زىدىن كىردى. ئالانقۇۋا ھامىلە بولدى. ھەر كېچە ئول نۇر ئاق
ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىپ يەنە يانىپ چىقار ئىدى. ئالانقۇۋا
كورگۈلۈككە ئەل ئۇلۇسى تەئنە ئاغاز قىلدىلار. ئالانقۇۋا قۇرۇل-
تايى ئەزىم ئەنگىز قىلدى. سەردار ھەممە ئايماقنى قۇرۇلتايغە
ھازىر قىلدى. ئاب - ئاشدىن كېيىن ئالانقۇۋا سۆز ئاراغا سال-
دى. ئەل ئايماقنىڭ ئۇلۇغلارى ئەيتتىلەركىم: «ئەي ئالانقۇۋا
ئەۋۋەلدىن سېنى پاك ۋە ئېرىغ، يامان ئىشدىن يىراق بىلۇر ئى-
دۇك. بۇ ۋەقتدە بى شەۋھەر نۇچۇك ھامىلە بولدۇڭ؟» دېب.
ئالانقۇۋا ئۇلارغە ئەيتتىكىم: «سىزلەرنىڭ گۇمانىڭىزلار ئورۇنلۇق.
مەن كىچىكىمدىن ئېرىغ ۋە پاكدامەن بولۇپ، ئەمدى نۇچۇك يا-
مان ئىش مەندىن سادىر بولغاي! بىرنەچچە كېچە مېنىڭ قاشىمدا
قونۇڭىزلار. تەڭرى تەئالا مېنىڭ ھالىمنى سىزلەرگە مەئلۇم
قىلغاي» دېب. ھەر قەۋمدىن ئىككى، ئۈچ مۇئتەمەد كىشىلەر ئالان-
قۇۋانىڭ ئورداسىدا قوندىلار. ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن نۇرى كىرىپ،
ئالانقۇۋا قاشىغە بارىپ يەنە ئەدەب بىلە يانىپ چىقىپ بارادۇر.
ئالانقۇۋا سەردار ئايماققە ئەيتتىكىم: «بۇ نۇر ئەۋۋەل كەلگەنىدە
ئىچىمگە كىردى، شول نۇردىن ھامىلە بولدۇم» دېب. بارچە ئاي-
ماقنىڭ سەردارلارى بۇ سىردىن مۇتتەلىئ بولۇپ، ئالانقۇۋاغە
ئۆزرە ۋە تەقسىر ئەيتىپ تارقاشتىلار.

توققۇز ئاي تەمام بولدى. ئەرسە ئالانقۇۋا كورگۈلۈك بىر
قارىندىن ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. ئۇلۇغ ئوغلىغە بۇقۇن قاتىغى ئات
قويدى. ئىككىنچى ئوغلىغە بوستىن سالىجى ئات قويدى. بۇقۇن قاتىغىنىڭ

نەسلىدىن قەۋمى قاڧىن پەيدا بولدى. پوستىن سالچىنىڭ نەسلىدىن قەۋمى سالچيوت پەيدا بولدى. ئۈچىنچى ئوغلىغە ئەبۇ زەنجىر ئات قويدى. ئەبۇ زەنجىر قائان خۇلاسە ۋە زۇبدەئى فەرزەندانى، ئالانقۇۋا بەلكى ھەممە پادشاھان ۋە خانان ۋاقىت ئول تۇرۇر.

ئەبۇ زەنجىر قائاننىڭ نەسلىدىن چىڭگىزخان ۋە نىرۇن پەيدا بولدى. نىرۇننىڭ مەئنىسى «پاك قارىندىن ۋۇجۇدغە كەل- دى» دېگەن بولۇر. «بارچەدىن نىرۇننىڭ ئېئتىبارى زىيادە بولۇر» دېدۇرلار...①

ئەبو زەنجىر قائان ساغداقىنى كۈننىڭ زەررەسىگە ئاسسا تۇتار ئەردى. ئەبۇ زەنجىر قائان پادشاھى قەۋى دەۋلەت، مەردانە ۋە شۇجائ ئىدى. بەسى قەۋم ۋە ئايماقنى ئۆزىگە تابىئ قىلدى. ئەمىر ئەبۇ مۇسلىم مەرۋىزى بىلە مۇئاسىر ئىدى. ئىمىد ئابا مۇسلىمنىڭ مۇبارىز پەھلەۋانلىقىنى ئىشىتىپ بىسيار ئارزۇ قىلۇر ئېردى. مولاقات بولغاي. ئارالىقى دۇر، دەراز [بولغان] ئۈ- چۈن مۇلاقات مۇيەسسەر بولمادى. ئەبۇ زەنجىر قائانغە ئەجەل يەتتى، ئەرسە ئىككى ئوغلى [قالدى]. ئۇلۇغى بۇقاخان، كىچىكى توقاخان.

چىڭگىزخاننىڭ نەسەبى بۇقاخانغە يېتەدۇر. بۇقاخان ئادىل ۋە بەھادۇر ئىدى. يۇرتىنى ئاباد، مەملەكەتىنى ۋەسىئ قىلدى. بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئەرسە، ئوغلى دوتۇم مەتىن خان بولدى. دوتۇم مەتىننىڭ خاتۇنىنىڭ ئاتى مونۇلۇن ئېردى. مو- نۇلۇن خاتۇندىن توققۇز ئوغلى بولدى. دوتۇم مەتىن خان ياش ئالەمدىن ئۆتتى. مونۇلۇن خاتۇن بەسى ئاقىلە كىشە ئىدى.

① قولىيازما نۇسخىدا بىر قۇر دەك ئورۇن بوش قالغان.

ئوغلانلارنىڭ تەربىيەتى بىلە مۇغۇل ئۇلۇسىنىڭ خالىقىغە مەشغۇل بولدى. مونۇلۇن خاتۇن داد ئەدىل بىلە يۇرتىنى بەسى ئاباد قىلدى. مونۇلۇن بىھەد زەردار ۋە پۇر نېئمەت ئېردى. قەۋمى جەلايىر مونۇلۇن خاتۇننىڭ يورتىغە كېلىپ تابىئ بولدى. ئەمما ئاچ ئىدى. تاغ پىيازى قازىپ يېدىلار. مونۇلۇن مەنئ قىلدى: «ئوغلانلىرىم ئات چاپار، چەۋگان ئوينار يېرىگە خەلەل قىلماغىلار» دېب. قەۋمى جەلايىر بۇ سوزدىن كىنە تۇتۇپ، مونۇلۇننى سەك- كىز ئوغلى بىلە غاپىل تاپىپ ئولتۇردى. كىچىك ئوغلى قايدۇخان خاتۇن ئالغالى بارىپ ئىدى، سالامەت قالدى. ئاغا - ئىنى ۋە جەمئى ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ قايدۇخاننى خان كوتەر- دىلەر. قايدۇخان بەسى بەھادۇر ۋە دىلاۋەر خان بولدى. قەۋمى جەلايىر ئۆزەسىگە چېرىك تارتىپ ئاتلاندى. قەۋمى جالايىرنىڭ ئۇلۇغلارىنى ئولتۇردى. ئۆزگەسىنى قۇل ۋە بەند قىلدى.

قايدۇخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل باي سەڭ- قۇر. ئىككىنچى چەر فەلەنكۇم. قەۋمى تەيجىيۇت ئانىڭ نەسلى- دىن. ئۈچىنچى چارچىن. قەۋمى سىجىيۇت ئانىڭ زورىياتىدىن. قايدۇخان ئالەمى بىۋەفانى خەيرباد قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى باي سوڭقورنى جەمئى ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر. مۇغۇل قەدىم بىر يەردە بولغانىنى قۇرۇلتاي ئاتايدۇرلار. باي سۇڭقۇرخان مەملەكەتنى ۋەسىئ ۋە خەلقنى ئاباد قىلدى. ئوغلى تۇمەنەخاننى ۋەلى ئەھد قىلدى. باي سۇڭقۇرخان ۋەفات بولدى، تۇمەنەخان خان بولدى. خانلىقى بەسى رەۋاج تاپتى. كوپ شە- ھەرنى ئۆزىگە تابىئ قىلدى.

تۇمەنەخان پادشاھى ئادىل ۋە قاھىر باھەيبەت ۋە دانىش- مەند ۋە مۇنەججىم ئىدى. تەڭرىتەئالا توققۇز ئوغۇل ئاتا

قىلدى. ئەۋۋەل جاقىبۇنجەشى ھەم دەپدۇرلەر، قەۋمى ئەۋرۇت ۋە قەۋمى يوناقىن ئانىڭ ئەۋلادى. ئىككىنجى بارىم شىربوقاقەۋمى نەچۇككى ئانىڭ نەسلى. ئۈچىنجى قاچۇلى، قەۋمى بارلاس ئانىڭ ئەۋلادى. تورتىنجى سىم قاجيۇن قەۋمى ھوركىن ئانىڭ نەسلى: بەشىنجى بات كەلكى، بورائەت ئايىمقى ئانىڭ نەسلى. ئالتىنجى قۇبلخان چىڭگىزخانىنىڭ ئۈچىنجى باباسى. يەتتىنجى ئودۇر بايان، ئايماقى جۇراس ئانىڭ ئۇرۇغى. سەككىزىنجى بولجەر دوقلان ـ قەۋمى دوغلات ئانىڭ ئۇرۇقى. توققۇزىنجى خىتاي. ئانى جۇجى باقى ھەم ناتاپدۇرلار.

قەۋمى سىبوت ئانىڭ زۇررىياتى. تۇمەنەخان ئالەمدىن سەپەر قىلدى. تەمام ئۇلۇس يىغىلىپ قۇبلخانىنى خان قىلدىلار. تۇمەنەخان تىرىكىدا قۇرۇلتاي ئەزىم قىلىپ قۇبلخانىنى ۋەلى ئەھد ئىتىپ ئاغا ـ ئىنىسىنى ئاڭا تابىئ قىلدى. «ساڭا كىم ئەل ئۇلۇس، ئۇچۇك تورە ۋە يوسۇن قىلسە ئاغا ـ ئىنىلارىڭغە قەۋم خەلقى شۇنداغ يوسۇن قىلسۇنلار» دىب قارار تاپتوردي. قۇبلخان بەسى دىلاۋەر ۋە مۇبارىز ۋە مەردانە پادىشاھ ئىدى. خىتاي خانى ئالتاي خانىنىڭ ئەلچىسىنى ئولتۇرۇپ ياغى بولدى. نىزائ قايىم ئىدى. قۇبلخان بىر تەرەپ بوادى. ئالتە ئوغۇل قالدى. ئەۋۋەل ئەۋكىن بىر تاق، ئىككىنجى قوتلە قائان، ئۈچىنجى بەرتان باھادۇر. چىڭگىزخانىنىڭ باباسى ئىرۇر. تورتىنجى قوتۇقتۇ مۇنكە، بەشىنجى قەدان بەھادور، ئالتىنجى تۇدان ئوتچەكىن. قۇبلخان ئالەمى فانىدىن ۋىدائ قىلدى. ئەرسە، قۇتلە قائان تەختىغە ئولتۇردى. خىتايغە چىرىك بارىپ ئالتاي خان خىتاي خانىنى زەبۇن قىلىپ ئولجە يەسىر بىسيار ئالىپ ياندى. قۇتلە قائان دۇنيادىن سەفەر قىلدى. بىرادەرى

بەرتان بەھادۇرنى جەمىئ ئايماق قورۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر. بەسى مۇبارىز ۋە بەھادۇر ئۈچۈن، خان ئاتاماي بەھادۇر ئات كوتەردى.

تومەنەخان چىڭگىزخانىنىڭ تورتىنجى باباسى ئىرۇر. مۇغۇل تىلى بىرلە بۇداتودىبدۇر. بۇ قۇبلخان چىڭگىزخانىنىڭ ئۈچىنجى باباسى ئىرۇر. ئىلىنچىك دەبدۇر: بەرتان بەھادور چىڭگىزخانىنىڭ باباسى ئىرۇر. مۇغۇل تىلى بىلە باباسىنى ئەبۇكە دىبدۇر. بەرتان بەھادۇرنىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەۋنىگىل قوجىن يارقۇت ئايماقىدىن، تورت ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل موكەدەر قىتان، ئانىڭ بىسيار ئوغلى بار. بىسيار چىڭگىزخان داستانەدا بەيان تابغوسىدۇر. ئىككىنجى ئوغلى نىكون تاشى ئۇرۇركى قەۋمى نىرون ئانىڭ نەسلىدىن. ئۈچىنجى يەسۇكەي بەھادۇر. چىڭگىزخانىنىڭ ئاتاسى ئىرۇر.

ئالانقۇۋا كوركلۇك ئانداغ دىدىكىم: «نۇرنىكى خەرگاھنىڭ توڭلوكىدىن كىرىپ قاشىمغە كەلدى، باقاچە كوزۇمگە ئانداغ كۆرۈندىكى، نۇرنىڭ ئاراسىدا سارىغقە مايىل ئەشەلچەشىم يىگىت يانىپ چىقىپ بارادور. تەئەججۇبغە قالدىمكى بۇ نۇر ئاراسىدا گاھى مۇنداغ سۇرەتلىك يىگىت زاھىر بولادۇر» دىب. ئالانقۇۋا چىڭگىزخانىنىڭ سەككىزىنجى جەددەسى ئىرۇر.

يەسۇكەي بەھادۇر شۇبۇ ھەيئەت ۋە پەيكەرلىغ كىشى ئىردى. سەرىغ شىمن شەھلا چەشىم، خوش قامەت، چىڭگىزخانىنىڭ ئاتاسى ئىرۇر. تورتىنجى ئوغلى داردىاي، ئوتچەكىن بەرتان بەھادۇر ئالەمدىن ئوتتى.............................. ① ئىبىنى

---

① قىلىيازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بىر قۇر ئاق قالغان.

قۇبىلخان ئوغلى يەسۈكەي بەھادىر چىڭگىزخاننىڭ ئاتاسى ئېرۇر. مۇغۇل تىلى بىلە ئاتانى ئېچكە دېيدۇر. ئاغا ـ ئىنى بىسيار مۇغۇل ئولۇسى كېڭەش بىلە خان كوتەردىلەر. يەسۈكەي بەھادىر بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە مۇبارىز تورە ئىدى. خىتاي خانى بىلە جەڭ قىلدى، ئاڭا غالىب كەلدى. ئالتايخاننىڭ كوپ شەھرىنى ئالدى. قەۋمى تاتار بىلە جەڭ قىلىپ ئاڭا ھەم غالىب كەلدى. يەسۈكەي بەھادىرنىڭ ئاۋازەسى ۋە شوھرەتى مەشرىق تەرەفىنى تۇتتى. بىسيار ئايماق مۇتىئ مۇنقاد بولدى.

تارىخقە بەشيۈز قىرق توققۇز يىلى ئىدى، چىڭگىزخان ۋۇجۇدغە كەلدى. ئولۇن ئېكە دىگەن ئۇلۇغ خاتۇندىن تورت ئوغۇل بولدى. ئەۋۋەل تىمۇرچىن ـــ چىڭگىز ئىبارەت ئولدۇرۇر، ئىككىنجى جوجى قىسار، بىسيار مەردانە ۋە دىلاۋەر، باقۇۋۋەت ئېردى. ئۈچىنجىسى قاجىيۇت، ئەمما ياش دۇنيادىن ئوتتى. ئوغلى ئىلچى داي نويان بەسى ئەئيان ۋە مەشھۇر كىشى بولدى. چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخان ئىلچىدايغە خوپ پىش ئامەد قىلۇر ئېردىلەر. مۇئتەبەر كورەر ئېردىلەر. تورتىنجى تەمۇكە ئوتچەكىن، بەشىنجى بىلگۈ تاي نويان. بۇلارنىڭ ۋاقىئەسى چىڭگىزخاننىڭ داستانىدا بەيان تاپقۇسدۇر. يەسۈكەي بەھادىر ياش ۋەفات بولدى. تىمۇرچىن..................ئون ئۈچ ياشدا قالدى...........①

ئىبنى بەرتان بەھادىر ئانداغ ئەيتىبدۇرلار كىم: «تەڭرى تەئالا قودرەت كامىلەسى بىلە بىر بەندەسىنى جەھاندار ۋەساھىبى شەۋكەت ياراتىپدۇر. ئول بەندەسىغە بەلاۋە مىھنەت بىسياز ئىبەرىپدۇر. بەلا ۋە مىھنەتتە تولا نىمەرسە تەجرىبە ۋە ئازمۇدە

① قولىيازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بىر قۇر ئاق قالغان.

بولغاي. دەۋلەت ۋە ئىززەتنىڭ قەدر ۋە قىممەتىنى بىلگەي. بەلا ۋە مىھنەت ئىچىدەكى بەندەلەرنىڭ ئەھۋالىدىن باخەبەر بولغاي.

يەسۈكەي باھادىر بىسيار ئايماق ۋە قەۋمنى، مىسلى تەيجىيۇت ۋە تاتار ئىرۇنكى ھەممە خىشاۋەندى يەسۈكەي باھادىر ئىدى. چىڭگىزخان ئون ئۈچ ياشار ئېردى، يەسۈكەي بەھادىردىن قالدى. ھەممە ئۇرۇق قاياش مۇخالىف بولدىلار ۋە ئەداۋەتغە بەل باغلادىلار. تىمۇرچىننىڭ ۋالىدەسى ئولۇن ئېكە ھازىمە ۋە ئاقىلە، كېڭەشلىك كىشى ئىدى. فەرزەندلەرىنىڭ تەربىيەتىغە مەشغۇل بولۇپ خانلىق قىلدى. ئەمما يەسۈكەي بەھادىرنىڭ تۇققان ۋە جەھەتمەندلەرى چىڭگىزخانغە بەسى جەفالار قىلدى.

بەيت

دەۋلەتدە بەسى دوست جەھەتمەند تولادۇر،
دەۋلەت ياناچە بارچەسى دۇشمەند بولادۇر.

ئولۇن ئېكە لۇتفۇ ئېھسان بىلە مەدارا قىلدى. بۇ ھەقتاشۇناسلار چىڭگىزخان بىلەن ئولۇن ئېكەنىڭ لۇتفۇ ئېھسانىن ۋە ئەھد ـ پەيمانىن فەرامۇش قىلىپ ياغىسىغە قوشۇلۇپ، ياغى بولدىلار. يەسۈكەي بەھادىر تاتار قەۋمىغە غالىب كېلىپ، تورەسىنى ئۆلتۈردى. ئاتى تىمۇرچىن ئەركە ئىدى.

يەسۈكەي بەھادىر بۇ چېرىكدىن كەلسە خاتۇنى ئوغۇل تۇغدى. تىمۇرچىن ئات قويدى. ئون ئۈچ ياشدا ئاتاسى يەسۈكەي بەھادىردىن [يېتىم] قالدى. يىگىرمە سەككىز يىلنىڭ ئىچىدە تىمۇرچىننىڭ باشىغە نى بەلالار كەلدى. قولغە تۈشتى، بەندگە

تۇشتى، ئۆلتۈرگۈنچە خۇدايىتەئالا خەلاس قىلدى.
شول ۋەقتىدە كەرەيەتنىڭ تورەسى ئۆڭخاندىن ئۇلۇغ پادىشا
يوق ئىدى. يەسۈكەي بەھادۇر بىلە دوست ئېردى. تەمۇرچىن
ئۆڭخان قاشىغە باردى. ئۆڭخان ھەم فەرزەندىدەك كوردى،
تەمۇرچىن ھەم خىزمەتى شايەستە قىلدى. بەسى موھلىكەلەردىن
خەلاس قىلدى. ئۆڭخاننىڭ ئوغلى سەنگۈن تەمۇرچىندىن رەشك
ھەسەد قىلىپ ئۆڭخانغە يامان بىلدۇردى. ئۆڭخان پىر بولۇپ كوپ
كار - بارنى ئوغلى سەنگۈنغە قويۇپ ئىدى. سەنگۈن تەمۇرچىنغە
قەست قىلىپ ئۇمەراسى بىلە كېڭەش قىلدى. بىر بېگى خاتۇنغە
ئەيتىپتىكى: «سەنگۈن تەمۇرچىننىڭ ئۈزەسىگە ياغى بولۇپ بارۇر بول-
دى» دېب. ئىككى كىچىك ياشلىغ ئوغۇل بۇ بەگكە سۈت ئالىپ
كېلىپ ئىدىلار. بارىپ تەمۇرچىن يەئنى چىڭگىزخانغە ئەيتتىلەر.
تەمۇرچىن ئاق ئۆي ئالابارگاھنى خالى قويۇپ بارىپ تاغقە
يېۋزلەندى. ئۆڭخان ئوغلى سەنگۈن بالەشكەرى فەراۋان خالى خىمە
ۋە خەرگاھغە تىرى باران قىلدى. مەئلۇم بولدىكى خىمە ۋە
خەرگاھ خالى، ئۆڭخان خىجىل بولۇپ كەينىدىن باردى. چىڭگىز-
خانغە يەتتى. سەخت جەڭ بولدى تاشامغە. ھەر ئىككى لەشكەر
كېچە بوندى، يانىپ تۈشتىلەر. چىڭگىزخان تۈشكەن يېرىگە ئوت
قالاپ رەۋان بولدى. بالجۇنە دېگەن چەشمە ياقاسىغە تۈشتى.
ئۆڭخان ياندى. چىڭگىزخان جەڭدە بار كىشىنى خەت قىلىپ
ئىنئام ۋە ئېھسان ئەتە قىلدى. تورت مىڭ ئۈچيۈز كىشى [ئىدى].
ئول ئىككى ياش ئوغۇل سەنگۈن بىلە ئۆڭخاننىڭ قەسدىنى خەبەر
ئەيتتى، ئۇلارنى دارخان قىلىپ ئۇمەرائە قاتارىغە ئالدى. چىڭ-
گىزخاننىڭ ئىنىسى جۇجى قسارنى ئۆڭخاننىڭ لەشكەرى غا-
رەت قىلىپ ئىدى. چىڭگىزخان ئۆڭخانغە «جۇجى قساردىن» دېب

ئەلچى ئىبەردى: «جوراس ئايماقىدىن قالبۇدار ئاتلىغ خان ئا-
تاغە ئەرز ئۇلكى، خانىمانىمنى لەشكەر غارەت قىلدى. ئاغام
چىڭگىزنى تاپالمادىم. باش ئالىپ يىراق كېتىپدۇر. خانىمانىمنى
ئەگەر ياندۇرۇپ بەرسەلەر، جان بەدەندە بار، يارلىغ ئىشىتىپ
كوچ پۇسەندىدە بەجا كەلتۈرۈپ ئىتائەت قىلسام» دېب. ئۆڭخانغە
ئەجەپ خوش كېلىپ غافىل بولدى. ئەلچىنىڭ ئارقاسىدىن چىڭ-
گىزخان ئۆڭخاننىڭ ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. ئۆڭخان «چىڭگىز
يىراق» دېب غافىل ئىدى. بالايى ناگىھان يەتتى.
قاتتىغ جەڭ بولدى. چىڭگىزخان غالىب كەلدى. ئۆڭخان
ئوغلى سەنگۈن باسرۇق بولدى. ئۆڭخان قاچىپ بارغۇچە تاياڭ-
خان نايمانىنىڭ ئىككى ئۇمەراسى قاراۋۇل ئىدى، بىرىنىڭ ئاتى
قورى باسوجۇ، يەنە بىرىنىڭ ئاتى تاتىك سال. ئۆڭخاننى [بۇ
ئىككىسى] ئۆلتۈرۈپ باشىنى تاياڭخانغە ئالىپ باردى. ئوغلى سەنگۈن
قاچتى، تاياڭخان بۇ ئىككى بەگنى سەرزەنىش ۋە ئەيىپ قىلدى:
«ئۆڭخان بەسى ئۇلۇغ ۋە قەرى خان ئىدى. تىرىك ئالىپ كەلمەك
لازىم ئىدى. يامان ئىش بولۇپدۇر» دېب پىسەند قىلمادى. ئۆڭخان-
نىڭ باشىنى كۈمۈش بىلە قاپلاپ نەچچەند مۇددەت تەخت ئۈزە
يانىدا قويدى. سەنگۈن قاچىپ بارغۇچە تولا بولانچىلىق قىلدى.
قىلىچ قارا ئاتلىغ ئۇمەرائ ئۆلتۈردى، خوتەن بىلە تۈبەتنىڭ ئا-
راسىدا. شول شەۋكەت ۋە ئەزەمەت بىلە كەرەيەتنىڭ دەۋلەتى
ئاخىر بولدى. جەمئ ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ چىڭگىز ئات قو-
يۇپ، توققۇز پايەلىغ ئاق تۇغ راست قىلىپ خان كوتەردىلەر:
«مۇندىن سۈبۈك تەمۇرچىن دېمەي، چىڭگىزخان دېسۇنلەر» دېب.
ئۆڭخانغە تابىئ ئەل - ئايماقنىڭ بەئزىسى چىڭگىزخانغە تابىئ بول-
دى ۋە بەئزىسى قاچىپ تاياڭخان نايمانغە قوشۇلدى. تاياڭخاننى

ۋەسۋەسە قىلىپ چىڭگىزخاننىڭ ئۈزەڭگىسىگە ئېسىلىپ ئاتلاندىلار.
بۇ خەۋەر چىڭگىزخانغا يېتىپ ئۇتترۇ ئاتلىنىپ جەڭ سەخت
بولـدى. جـۇراس ئايماقىنىڭ تورەسى جامۇقە جېجاڭ مەكـ
رەيەت ئـايماقىنىڭ ئۇلۇغى توقابـەگ كەرەيەت ئايماقىنىڭ
ئۇلۇغى ئەلىن تايشى يەنە ھەم بەسى ئايماق تاياڭخانغا ئىتاـ
ئەت قىلىپ ئىدىلار. بۇ جەڭدە تاياڭخانغا زەخىم مۇنكەر بولدى.
بىتاقەت بولۇپ بىر يەرگە چۈشتى، ئولكى ئوڭخان باسروق بولـ
غاندا تاياڭخانغا قوشۇلغان ئۇمەرالار ھەممە قاچىپ كەتتىلەر. تاـ
ياڭخان بەدھال بولۇپ ياتىپ ئىدى. ھالا ئۇلۇغ ئۇمەراسى بار
ئىدى، ئاتى قۇرى باسۇچۇ دىب، يەنە ئۈچ ئۇمەراسى ھەم
ئۇلۇغ ئىدى. [قارىسا] خان ياتىپىدۇر.
[ھېلىقى ئىمىر]: «بىر سوز ئەيتاي، قوپسۇن، جەڭ قىلالى
ئولكى، پىتنە - فاسادنى باشلاغانلار قاچتى. ياتىپ ئولگۇنچە
جەڭدە ئولەلى» دىب. قۇرى باسۇچۇ تاياڭخانغا ئەيتتىكى:
«ئەي خان، دۈشمەن باش ئالغالى كەلدى، قوپماق كېرەك» دىب.
تاياڭخاندىن جەۋاپ ئېشىتمەدى. يەنە قۇرى باسۇچۇ ئۇمەرالارغە
ئەيتتىكىم: «مېنىڭ بىر سوزۇم بار، ئەيتاي، غەيرەت قىلىپ
قوپغاي» دىب، ئەيتتىكى: «ئەي خان، مەھبۇبۇڭ كورباسون ياسىنىپ
كېلىپدۇر، ساڭا مونتەزىر تۇرۇپدۇر» بۇ مەرتەبە ھەم خان ھېچ
جونبىش قىلمادى. قۇرى باسۇچۇ يىغلاپ ئەيتتىكىم: «ئەي
ئۇمەرالار ئەندەك مەقدۇر بولسا ئېردى، خان ھەرىكەت قىلۇر
ئېردى. ئانىڭ ئولۇگىنى كورگۇنچە بىز ئاندىن ئىلگەرى كېتەلى»
دىب، جەڭگە مەشغۇل بولدىلار. چىڭگىزخان كىشى ئىبەردى: «تۈز
ھالاللادىـلار، ماڭا كىرسونلار، تاياڭخاندىن ياخشى پەش كېـ
لەي» دىب. بۇ بەگلەر دەشنام قىلىپ ئەيتتىلەركىم: «تاياڭخاندىن

كېيىن قالغۇچە مىڭ مەرتەبە ئولگەن ياخشى» دىب. جەڭ قىلىپ
قەتل تاپتىلار.
چىڭگىزخان ئاغا - ئىنىسىغە ۋە ئۇمەرالارىغە ئەيتتىكىم:
«كىشىنىڭ بۇلاردەك ئەقىدەلىك نەۋكەرى بولسە ياغىدىن ھېچ
غەمى بولۇرمۇ» دىب، پەسەند قىلدى. تاياڭـخان نايماننى ئـالىپ
يۇرتىغە مۇتەسەررىف بولدى. يەنە جەمئى ئاغا - ئىنى ۋە ئەھل
ئولۇس قورۇلتاي قىلىپ، «چىڭگىزخان» ئات قويۇپ باشىدىن
خان كوتەردىلەر. شەۋكەتى ئەزىم پەيدا بولدى. ئولكى فىتنەغە
مايىل ئىدى، تاياڭخاننىڭ ئىنىسى بار ئىدى، بۇيرۇق خان دىب.
ئاڭا قاچىپ باردىلار. كوپ ئايماق چىڭگىزخانغە ئېل بولۇپ،
مۇتىئ ۋە مۇنقاد بولدىلار. تاياڭخان بىر تەرەف بولدى. چىڭگىزـ
خان با ئەزەمەت ۋە شەۋكەت مەكرەيەتنىڭ تورەسى ئۇستۇنىگە
چېرىك ئاتلاندى. مەكـرەيتنىڭ تورەسى توقەبەگ قاچىپ بۇيرۇق
قاشىغە باردى. بۇيرۇق خان تاياڭخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. ئەمما ئۇزىچە
خان ئىدى، ئوڭخان كەرەيەتنى ۋە تاياڭخان نايماننى بائىس
بولۇپ چىڭگىزخان بىلە ياغى قىلغان ئايماق ۋە قەۋم بۇيرۇق
خانغە قوشۇلدى. مەكرىيەتنىڭ ئايماقىنىڭ نىسپىنىڭ ئۇلۇغى
دايراۋسـۇن دىگەن قىزى قۇلان خاتۇننى چىڭگىزخانغە ئاتاپ
ئون سەككىزمىڭ ئايماقنى باشلاپ كۇرۇنۇشكە كەلدى. چىڭگىزخان
بۇ قەۋمنىڭ ئۈزەڭگىسىگە دارۇغە قويۇپ، بۇيرۇقنىڭ ئۈزەڭگىسىگە
چېرىك بارماق كېڭەشىدە ئىدى. «تاغۇت ئايماقى ياغى بولدى»
دىب خەبەر بولدى. تاغوتنى قاشىن ھەم دەپدۇرلار. تورەسىنىڭ
ئاتى شىدۇرقۇ، ئونبەش لەك لەشكەر - چېرىكى بار. چىڭگىزخان
يورغول نويان بىلە جىمىتاينى، بۇرۇنغار چېرىكنى بۇيۇردى. بۇ ئوـ
مەرالار ئىككى ئۇلۇغ شەھەرنى ئالىپ، بىرىنىڭ ئاتى سىلكى يەـ

تەبىرەنىڭ ئاتى كەلەكلۇشى، شىدۇرقۇنى چىڭگىزخانغە ئەل قىلىپ
ياندىلار. بۇيرۇق خانىنىڭ قەستىدە چېرىك ئاتلاندى.

چىڭگىزخانغە خۇدايىتەئالا يار بولدى. بۇيرۇق خان شى-
كاردا ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ قاراۋۇل كىشىسى بى دەردسەر تۇ-
تۇپ ئۆلتۈردى. چىڭگىزخان بۇيرۇق خانىنىڭ ئەھل - ئۇلۇ-
سىنى ۋە مەملەكەتىنى ئالدى. توقا بەگ مەكرەيەت تاياڭخانىنىڭ
ئوغلى قاچىپ بارىپ ئېرتىش دىگەن مەۋزەئىدە ساكىن بولدىلار.
چىڭگىزخان توقا بەگ مەكرەيەت بىلە كۇشلۇك خان نايمان
قەستىدە چېرىك ئاتلاندى. شول مەھەلدە ئومەرائى قىرغىز ئەلچى
ئىبەرىپ ئىتائەت قىلدى، پىشكەش بىر ئاق شوڭقار باش قىلىپ
تانسوق بىسيار ئىبەردى. چىڭگىزخان ھەم ئەلچى ئومەرائى قىر-
غىزنى لىخۇشدىل ياندۇر [دى]. ئېرتىش يولىدا قەۋمى ئويرات
ئۇستۇنگە — ئويرات ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى قوتۇقبەگ پىشكەش ئەرا-
ۋان ئالىپ كورۇنۇشكە چىقتى. چىڭگىزخانغە [يول] باشچى بولۇپ
توقا بەگ بىلە كۇشلۇكنىڭ ئۈزەسىگە يەتكۈردى. قاتتىغ جەڭ
بولدى. توقا بەگ ئۆلدى، كۇشلۇك قاچىپ كەتتى. توقا بەگ بىلە
كۇچلۇك [نىڭ] يۇرتىغە مۇتەسەررىف بولدى.

ئول زەماندا تۈركىستان قارا خىتاينىڭ قولىدا ئىدى. قارا
خىتاينىڭ [خانىنى] گورخان دەر ئېردىلەر. يەئنى ئاندىن ئۇلۇغ
پادىشاھ يوق [ئەردى.] گورخانىنىڭ پايتەختى بالاساقۇن ئىدى. كې-
يىن مۇغۇل ئالمالىق [دىب] ئاتادى. ئۇيغۇرنىڭ تورەسى ئىدى-
قۇت گورخانغە كەمال ۋافىر خىراج بېرۇر ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ
شەۋكەت ۋە ئەزىمەتىنى ئىشىتتى. گورخانىنىڭ قويغان شەھنەسىنى
ئۆلتۈرۈپ چىڭگىزخانغە تابىئ بولدى. گورخانىنىڭ ئىدىقۇت ئۆلتۈر-
گەن شەھنەسىنىڭ ئاتى شۇكەم ئىدى. گورخانغە خارەزم پادى-

شاھى سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇزمىڭ مىسقال ئالتۇن بېرۇر ئىدى.
سەمەرقەند پادىشاھى ئەفراسىياب نەسلىدىن سۇلتان ئوسمان مالى
ۋافىر گورخانغە بېرۇر ئىدى. گورخان بەسى ئۇلۇغ پادىشاھ ئې-
دى. توققۇز ياشىدا خان بولدى. توقسان بەش يىل پادىشاھلىق
قىلدى. كۇشلۇك خان گورخان قاشىغە باردى. كۇشلۇك كوتەچى
بولۇپ، بىر كوتەچىسىنى [كۇشلۇك] دىب، ئىچكەرى كىيۇردى. گور-
خانىنىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى كۇشلۇكنى تونۇپ ئەيتتى: «پادىشا تاشقارى
كوتەچى ئىچكەرى ئولتۇرۇرمۇ؟» دىب، كۇشلۇكنى چىرلاپ كىردى-
لەر. گورخانىنىڭ كۇيىسۇ خاتۇنىدىن بىر قىزى بار ئىدى. كۇشلۇك
خانغە ئاشىق بولدى. كۇشلۇك خان بەسى ساھىبجەمال ئىدى.
گورخان قىزىنى كۇشلۇك خانغە بەردى.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان خىتاي ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى.
ئالتاي خان خىتاي خانى مالىبىنەھايەت [بىلەن] قىزىن
ئىبەردى. چىڭگىزخان خىتاينىڭ شەھرى نەمكىڭ، چىڭدو دىگەن
ئىككى ئۇلۇغ شەھرىنى ئالىپ ئالتاي خاندىن خىراجىبىنە-
ھايەت ئالىپ ياندى. كۇشلۇك خان گورخانىنىڭ ئەرزىگە يەتكۈر-
دى: «مېنىڭ ئەھل - ئۇلۇسۇم ئىدىقۇتتارلىق ۋە بەش بالىق ھۇ-
دۇدىدا سەرگەردان ۋە پەرىشان ئېرمىش. چىڭگىزخان خىتاي
مەملەكەتىغە مەشغۇلدۇر. مەن بارىپ ئەھلى - ئۇلۇسۇمنى يىغىپ
خىزمەت بولسا خىزمەتكە كەلسەم» دىدى. گورخان مەرد، دەۋلەت-
مەند ئىدى. ساددەلىك قىلىپ كۇشلۇك غەددارغە رۇخسەت بەردى.

سۇلتان مەھمۇد خارەزم شاھ قەۋى ھال بولدى. غۇر ۋە
غەزنە خىراسان ساف بولدى. گورخان كافىرغە خىراج بەرمەك
گىران كەلدى. كۇشلۇكغە ئەلچى ئىبەردى، ئەيتتىكى: «مەغرىب
تەرەپىدىن مەن بولاي، مەشرىق ھۇدۇدىدىن كۇشلۇك خان بولسۇن،

ئەگەر مەن ئىلگىرى بارىپ ئالسام گورخاننىڭ ۋىلايىتىدىن ئالمالىققىچە ماڭا بولسۇن. ئەگەر كۈشلۈك ئىلگىرى كېلىپ ئالسا زاكەت ۋە خوجەندىچە كۈشلۈككە بولسۇن. چۈنكى گورخان پىرۇ زەئىپ بولۇپتۇر. مەشرىق تەرەپتەكى ئۇمەراسى چىڭگىزخانغە مايىل ئىبرۇر» دېپ. كۈشلۈك گورخاننىڭ ئۈزەسىگە كەلدى. گورخان ياۋۇق كىشىلەرى بىرلە ئوتترۇ چىقىپ جەڭ قىلدى. گورخان غالىپ كەلدى. كۈشلۈك يەنە لەشكەر تەرتىپ قىلىپ يەنە موقاتىلە قىلدى. گورخان غافىل ئىدى.

كۈشلۈك غالىپ كەلدى. گورخاننىڭ مەملەكەتىغە مۇتەسەررىف بولدى. گورخان بۇ غەم - غۇسسەدىن جان بەقابىزى ئەرۋاھىغە تاپشۇردى. يۈز ئالتە ياشدا ئىدى، دۇنيادىن ئۆتكەندە. كۈشلۈك قاراخىتاينىڭ مەملەكەتىنى ئالدى. زۇلۇم ئاغاز قىلدى. خۇدايى تەئالانىڭ بەندەلەرى دۇئا قىلدىلار. مۇسۇلمانلارنىڭ دۇئاسى مۇستەجاپ بولدى. چىڭگىزخان خىتايدىن فارىغ بولدى. كۈشلۈك چىڭگىزخاننىڭ سەۋلەتىدىن قورقۇپ بەشبالىق بىلە كۇچا[غە] كەلدى. تورت يىل كۇچادا بولدى. چىڭگىزخان خىتاينى، تاڭغۇتنى ساف قىلدى. كۇچادىن قاچىپ كاشقەرغە كەلدى. «شىدەرقۇ تاڭغۇت تورەسى يەنە ياغى بولدى» دېپ خەبەر بولدى. چىڭگىزخان يەنە ئاڭا موقەييەد بولدى.

كۈشلۈك غەددار نابىكار چىن[غە] باردى. خوتەن شەھىرىدە مۇنادى قىلدۇردى: «ھەر ئالىم ۋە ئىمام، بۇزرۇكۋاركى بار، ھازىر بولسۇن!...» دېپ.

ئۈچ مىڭدىن زىيادە ئىمام ۋە ئالىم ھازىر بولدىلار. پىشىۋايى ھەممە ئۇلۇما — ھەزرەتى ئىمام ئەلائۋددىن مۇھەممەد خوتەنى قەددەسە سىررەھۇ [ھەم كەلدىلەر]. كۈشلۈك كافىر،

فاجىر ۋە فاسىق ئەيتتىكى: «ئىككى ئىشنىڭ بىرىسىنى ئىختىيار قىلىڭلا: يا تەر[سا] بولۇڭلار، يا جەلا تاقاپ بوتغەسەجدە قىلىڭلار. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىنى قىلمىساڭلار سىياسەتنى بەلىغ قىلىپ گۇناگۇن ئازاپ بىلە ئۆلتۈرۈرمەن! ئەگەر كىشىنىڭ بەھىس ۋە مۇنازىرەسى بولسا مەندىن قورقماي قىلسۇن» دېپ. ھەزرەتى ئىمام ئەلائۋددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ ھەق كۆيلۇقغە بەل باغلادى. شاھادەتگە قەرار بېرىپ ئىماملارنىڭ ئاراسىدىن قوپۇپ كۈشلۈك قاشىغە كېلىپ ئولتۇردىلار. ئول كافىرى فاجىر بىلە مونازىرە ئاغاز قىلدىلار. ھەق باتىلغە غەلىبە قىلدى. ھەزرەتى ئىمام ئەلائۋددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ كۈشلۈكنى مۇلزەم قىلدىلار. ۋە كافىرى بىشەرم ھەزرەتى [مۇھەممەد]سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بارەلەرىدە ناسەزا ئەيتتى. ھەزرەتى ئىمام ئەلائۋددىن مۇھەممەت قەددەسەسىررەھۇ كافىرى فاسىقنى دەشنامى قەبىھ قىلىپ يۈزىگە تۈكۈردىلەر. ئول نابىكار [كۈشلۈك] ئىمام ئەلائۋددىننى تۇتتۇرۇپ چاھارمىخ قىلىپ، قىيىن بىلە ئۆلتۈردى. ھەزرەتى ئىمامنى مەدرەسەلەرىنىڭ ئالدىدا چارمىخ قىلدى. ئىمام ۋەسىيەت قىلدىلار: «ئەي مۇسۇلمانلار، سەبىر قىلىڭلار! دۇنيانىڭ ئازابى پات ئۆتەر، ئاخىرەت ئازابىدىن قورقۇڭلار! دىنى مۇھەممەدىدىن يانماڭلار!» دېپ.

كۈشلۈك ھەزرەتى ئىمام ئەلائۋددىن خوتەنى باشلىغ ئۈچ مىڭدىن زىيادە ئۇلۇما ۋە ئىماملارنى قەتلى قىلدى. بۇ خەبەر چىڭگىزخانغە يەتتى. جەبە نويانىنى، لەشكەرى فاراۋان بىلە بۇيرۇدى، كۈشلۈكنىڭ دەفئىغە. بۇ مەھەلدە كۈشلۈك كاشقەردە ئىدى. مۇسۇلمانلاردا ئىختىيار يوق ئىدى. جەبەنويانىنىڭ خەبەرىنى ئىشىتىپ كۈشلۈك قاچتى. جەبە نويان دەرەئى سېرىغقولدا

يېتىپ كۈشلۈكنى ئۆلتۈردى. جەبە نويان مۇنادى قىلدۇردى:
«ھەركىم، ھەر كىشى ئۆز دىنى ۋە ئادىتى بىلە بولسۇن، كىشىگە
كىشى تەئەررۇز قىلماسۇن» دېب.

ھەركىمەرسە مىللەتى ھەنىف ۋە دىنى شەرىف مۇھەممەد
سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە ئىپتىراز قىلدى، پات - پور-
سەتدە نىست ــ نابۇد بولدى. تا قىيامەت ھال مۇنداغ بولۇر. ھەر
كىشىكىم تەقۋىييەت شەرئى مۇھەممەدى قىلۇر، سەللەللاھۇ ئە-
لەيھى ۋەسەللەم دەۋلەتى باكەمال ۋە ئۆمرى دەراز نەسىپ بولۇر.
موئجىزە ھەزرەتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى ۋىلايەتى مەشرىقكە ــ
مەملەكەتى خىتاي، ئالمالىق، مەملەكەتى ئۇيغۇر، تاتار،
مەملەكەتى قارا خىتاي ۋە قارا قورۇمدىن تا مەملەكەتى كاش-
قەرغىچە چىڭگىزخانغە سافى بولدى.

[چىڭگىزخان بىلە] خارەزم شاھنىڭ نىزائى

چىڭگىزخاننىڭ ئىران ۋە تۇراننى [7] ئالغانى خارەزم شاھلارنىڭ نىكبەتى

بۇخارا سەمەرقەنددىن تىجارەت سەۋدا ئۈچۈن چىڭگىز-
خاننىڭ ئورداسى قارا قۇرۇمغە باردى، بۇ ئۈچ سەۋداگەر ئىدى.
مەتائىغە قىممەت بەھا قىلدى. چىڭگىزخان بۇ سەۋداگەر-
لەرنى خەزىنەگە كىيۈردى ۋە ئەيتتى: «بۇ سەۋداگەرلەر بىزنى
سەھرايى، ھىچ مەتائ كورمەگەن خىيال قىلدى. شول سەبەبدىن
خەزىنەگە كىيۈردۇم، كوردۈڭلەرمۇ؟! مەتائ مۇنداھەم بارمۇ؟» دىدى.

يەنە سەۋداگەرلەرگە بۇيرۇدى: «مەتائىڭنى قىممەت قىل!»
دېب.

سەۋداگەرلەر قىممەت قىلغالى ئۇنامادى، «ھەزرەتى پادىشاھغە
ئاتاپ ئالىپ كەلدۇك» دېدىلار. چىڭگىزخانغە خۇش كەلدى. چۇ-
تەرغە ئالتۇن باش، بوزگە كۈمۈش باش بۇيرۇدى. بەزى [لەر]:
«باش ــ بەشيۈز مىسقال» دەپدۇرلار.

چىڭگىزخان: «تەمامى مۇغۇلىستان ۋە تۈركىستان مەملەكەتى،
خىتاي ۋە قارا خىتاي ماڭا سافى بولدى. ئىران ۋە بەزى تۇران،
سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھدا. بىز ياخشى بولساق، ئارادا ئەلچى
يۈرسە، مەملەكەت ئابادان بولسۇن. ئاندا يوق نەمەنى بۇ تەرەپ-
تىن ئالىپ بارسۇن، مۇندا يوق نەمەنى ئول تەرەپتىن ئالىپ
كەلسۇن» دېب، ئۈچ كىشىنى ئەلچى قىلدى. بىرىنىڭ ئاتى مەھمۇد
خارەزمى، يەنە بىرىنىڭ ئاتى ئەلى خوجەبۇخارى، يەنە بىرىنىڭ
يوسۇف ئوتراري. بۇ ئۈچ كىشىنى بوسەۋداگەرلەرگە قوشتى. شەھ-
زادەلەرگە ۋە ئوردالارىغە ۋە ئۇمەرالارىغە بۇيۇردىكىم: «سەۋدا-
گەر ئىبەرىڭلەر. تانسۇق نىمە ئالىپ كەلسۇن» دېب. يۈز ئەللىك
كىشىنى جابدۇپ قوشتىلار. يورت [دىن] يۈز ئەللىك مۇسۇلمان
ئەنۋالى فەراۋان ئالىپ يولغا كىردىلار. بۇ ئەلچىلەر بىلە ئوترارغە
ئوترۇ كەلدىلەر. ئىنالچۇق ئاتلىغ سۇلتاننىڭ ۋالىدەسىغە خىيشاۋەندە
ئىدى. ئىنالچۇققە قايىرخان ئات بېرىپ ئىدى.بۇ قايىرخان بەسى شەۋ-
كەت ۋە ھەشەمەت پەيدا قىلدى، غورۇر ۋە نەخۋەتئەزھەد زىيادە زوھۇر
تاپتى.بۇ سەۋداگەرلەرنىڭ ئاراسىدە بىر ھىندۇزادە تۇججار بار ئىدى.
بۇ قايىرخانغە قەدىم ئاشنائىدى. قايىرخان دىمەي، ئىنالچەق دېب
خىتاب قىلدى. قايىرخانغە بەسى يامان كەلدى ۋە يەنە مالى
بىنەھايەت ئىدى. مەردىكى بەدنەفس بۇ ئەمۋالدىن تەمەئ

قىلدى، موللالاردىن فەتىۋا تىلەدى. «جەمائەتنى كافىرغا ئىتائەت قىلىپ جاسۇس بولۇپ كېلىپدۇر» دىب، مۇللالار پەتىۋا پىتىپدۇر: «مۇسۇلمانىكى، دىن دىلىنى كافىرغا بېرىپ جاسۇس بولسا، مالى، خۇنى ھەلال» دىب.

قايىرخان ئەلچىلەر بىلە تۇججارلارنى زىندانغە سالىپ سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھغە ئەرزداشت ۋە فەتۋالارنى ئىبەردى. سۇلتان خارەزم شاھ ئەرەقدە مەست بولۇپ ئولتۇرۇپ ئىدى. خىيال ۋە فىكىر قىلماي بىموجەررەدى فەتۋا دىگەن بىلە مۇنچە مۇسۇلمانلارنى قەتلگە مەھكۇم قىلدى. بۇ تورت يۈزئەللىك كىشىدىن بىر مۇسۇلمان زىندانغە سالغۇچە قاچىپ بىر يەردە ياتىپ ئىدى. ھەمراھلارنىڭ ئۆلۈم خەبەرىنى ئېشىتىپ قاچىپ چىڭگىزخاننىڭ ئورداسىغە باردى. چىڭگىزخان بۇ ۋاقىئەدىن خەبەردار بولدى. بەسى مۇتەئەللىم بولۇپ بىر پۇشتەغە چىقتى. بوينىغە چوتەسىنى سالىپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز يىغلاپ ئەيتتىكىم: «ئەي خۇدايى بۇزۇرگ ۋە ئەي تەڭرى جاۋىد ساڭا بۇ ۋاقىئە مەلۇم. مۇپتىدائى فىتنە ۋە فاساد كىم بىگۇناھ بەندەلەرنى نىست-نابۇد قىلادى، مەن زەئىف بەندەڭگە قۇۋۋەت بەرگىل» دىب. ئۈچ كېچە - كۈندۈزدىن كېيىن ئەسەرى موناجات چىڭگىزخانغە زاھىر بولدى. پۇشتەدىن خوشھال ۋە خۇررەم يانىپ تۈشتى. ئۇمەرالەرىغە ئەيتتىكىم: «تەڭرى جاۋىد ماڭا قۇۋۋەت بەردى. چېرىككە جارچى بۇيرۇڭلار» دىب. ئۇمەرالەر چېرىكنى جەمئىگە جارچى يىبەردىلەر. چېرىك تەييار بولدى.

تارىخقە ئالتە يۈز ئون ئالتە ئىدى، چىڭگىزخان سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. شول مەھەلدە چىڭگىزخان سىبوداي بەھادۇر، قوتۇجار بەھادۇرنى باش

قىلىپ قۇدۇ دىگەننىڭ ئۈستۈنىگە بۇيرۇپ ئىدى. قۇدۇ دىگەن مەكرەيەت تورەسىدىن ئىدى. بۇ ئىككى سەردار ئون مىڭغە ياۋۇق كىشى بىرلە قۇدۇ بىلە جەڭ قىلدى. قۇدۇ باسرۇق بولدى. كوپ كىشى ئۆلدى. شول ھالەتدە خارەزم شاھ يەتتى. بۇ مەجرۇھلەردىن بىرى تىرىك ئىدى، خەبەر سوردى. ئەيتتى: «چىڭگىزخاننىڭ چېرىكى شۇبۇ شەھرىمىزنى ئالىپ تورەمىزنى ئۆلتۈرۈپ كەتتى» دىب. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ كەينىدىن تۇرۇپ يەتتى. سىبۇداي باھادۇر بىلە قوتۇجار باھادۇر ئەيتتىلەركىم: «بىزنى چىڭگىزخان يەنە خىزمەتكە ئىبەرىپ ئىدى. سۇلتان خارەزم شاھ ئەل بولادۇر، رۇخسەتى جەڭ يوق» دىب. سۇلتان خارەزمشاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى. بۇ مەئقۇل سوز مەئقۇل بولمادى. جەڭ ئاغاز قىلدى. مۇغۇل چېرىكى ناچار جەڭ قىلدى.

سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ شەۋكەتى شۇنداغ قەۋى ئىدىكى ئەندەك سەير ئۈچۈن ئاتلانسا يۈزمىڭ كىشى ھەمراھ ئىدى. ھەر كۈنى نەۋ بەتىگە يەتمىش ئالتۇن ۋە كۈمۈش نەققارە چالدۇرۇر ئىدى. بۇ ئەندەك مۇغۇل چېرىكى سۇلتان مۇھەممەد خارەزم [شاھ] غە غالىپ كەلدى. سۇلتان قولغە تۈشكۈچە ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى بەسى بەھادۇر يىگىت ئىدى. ئاتاسى خارەزمشاھنى بۇ موھلىكەدىن خالاس قىلىپ جەڭ قايىم بولدى. كېچە ھەر ئىككى لەشكەر تۈشتى. مۇغۇل چېرىكى ھەر يەردە ئوت قالاب قويۇپ قەرار قىلدى. ئەرتەسى خارەزم شاھ [غە] مەلۇم قىلدى، يانىپ كېتىپدۇر. خارەزم شاھ بەسى قورقتى. مال ۋە جاندىن ئىلىك يۇدى.

ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى ئەيتتىكىم: «ئەي

پەدەرى بۈزرۈكۋار سىزنىڭ مەردانەلىكىڭىز بارچە ئالەمغە مەش-
ھۇر ۋە رەۋشەن. ھەمى سائەت تورت لەك چېرىك تەييار ۋە
ھازىر، كافىر بىلە جەڭ قىلالى، ئىراق ئەزاربەيجانغە كىشى
چاپدۇرۇپ چېرىك يىغالى» دېب. سۇلتان قەبۇل قىلمادى. ئوت-
رارغا قايىرخان ھاكىم ئىدى، يىگىرمە مىڭ لەشكەرى بار ئىدى.
سۇلتان مۇھەممەد ئون مىڭ كىشىگە خاس ھاجى قاراچەنى باش
قىلىپ قويدى. خوجەند ۋە فىناكەتكە ئوتتۇزمىڭ لەشكەر [بىلەن]
تومۇز مەلىكنى باش قىلىپ قويدى. بۇخارانىڭ ئەللىك مىڭ چې-
رىكى بار ئىدى. ئوتتۇزمىڭ كىشى ئەمىر ئىختىيارىددىن كۈشلىنى
ئەلى ساھىپكى ئايىتاياجخان مۇقەللەب ئىدى. بۇ ئومەرالارنى
باش قىلىپ بۇخاراغە قويدى. سەمەرقەندنىڭ ئۆز كىشىسىدىن
باشقە يۈز مىڭ لەشكەر [بار ئىدى]. سۇلتاننىڭ تاغاسى تاغان-
چاقنى ھىسامىددىن مەسئۇدنى ئومەرائى غور ھەزمىلنى باش قىلىپ
سەمەرقەندكە قويدى. بەلىغ [گە] كەلدى. ئوغلى سۇلتان جەلالىد-
دىن مىڭبورى ئەرز قىلدى: «ئەي پەدەر، سىز يىگىرمە يىل
مەردانىلىق بىلەن ياغى باسىپ پادشاھ بولدىڭىز. بۇ مۇشتى بى
دىندىن مۇنداغ قورقاسىز؟» سۇلتان خارەزم شاھ ئەيتتى: «مەن
ئېشىتكەننى سىزلەر ئېشىتمەيسىزلەر. رىجاللىغەيب ئاۋاز قىلادۇر:
‹ئەييوھەلكەفەرە ئۇقتۇلولفە جەرە› دېب. بۇ ئەۋاز قولاقىمغە كې-
لەرچە ھىراسى ۋە ۋەھمى كوڭلۈمگە تۈشەدۇر. بى ئىختىيار قا-
چادۇرمەن» دېدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى ئەيتتىكى:
«ئەي پەدەرى بوزرۇكۋار ماۋارەئۇننەھر قولدىن چىقتى. ئەگەر
سۇلتانى جەھانغە ۋەھىم ۋە ھىراس تۈشۈپدۇر، سۇلتان ئىراققا
بارسەلەر، لەشكەركى ھازىر بار— ئىككى لەك كىشى بار. ھەممە
شەھەرلەرگە كىشى چاپتۇرالى، خارەزم شاھدا خومارتېكىن باشلىغ

ئىككى لەك چېرىكى بار، ماڭا بەرسۇنلار. خۇراسان، ئىراقنى
قولدىن بەرمەيلى. دەريايى جەيھوننى توسۇپ مەردانە جەڭ قى-
لالى. خۇدايىتەئالا نوسرەت بەرگەي. ئەگەر نوسرەت بەرسە
ئەلنىڭ ئەيىبدىن مەئاف بولغايمىز» دېب. سۇلتان جەلالىددىن
نەچچە مەرتەبە ئەرز قىلدى. سۇلتان مۇھەممەددىن دەۋلەت
يانىپ ئىدى، مەئقۇل بولمادى. «ئەييۇ ھەلكەفەرە ئوقتۇلۇلفەجەرە»
مۇنىڭ مەنىسى ئانداغ بولۇر كىم: «ئەي كافىرلار ئۆلتۈرۈڭلەر
فاسىقلارنى».

سۇلتان خارەزمشاھ ئىراق [قە] يۈردى. چىڭگىزخان چە-
غتاي خان بىلەن ئوكتاينى ئوترارغا بۇيرۇدى. بەش ئاي مۇ-
ھاسىرە قىلىپ ئالتىنچى ئايغە ئوترارنى ئالدىلار. قايىرخان بىلە
قاراچەنى ئۆلتۈردىلەر، جوجى خاننى خوجەند ۋە پەناكەتكە بۇ-
يۈردى. جوجى خان ئەلچى كىيۈردى. ئەۋباش رەنۇر ئەلچىنى
ئۆلتۈردى. ھاكىمى خوجەند ۋە شاش قۇتلۇغ خان ئىدى. بۇ
ۋاقەنى ئېشىتتى، ئەرسە: «بۇ ئەلنىڭ خۇنى بوزۇلۇپدۇر، تەڭ-
رى تەئالانىڭ غەزەبىگە سازاۋەر بولۇپدۇر» دېب، خارەزم
شاھقە قوشۇلدى. شاش بى دەردىسەر فەتھ بولدى. فەناكەت ۋە
خوجەند ھاكىمى تومۇرمەلىك ئىدى. تومۇر مەلىك بەھادۇر مەر-
دانە، ھەر بىر ئوقى مىلتىقدىن زىيادە [ئىدى]، جەڭگى مەردانە
قىلدى. مۇغۇل دەمبەدەم زىيادە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ كىشىسى
كەم قالدى. تومۇر مەلىك مىڭ ياخشى كىشى ھەمراھ قىلىپ رە-
ۋان بولدى. بۇ خەبەر جوجى خانغە يەتتى، يىگىرمە مىڭ كى-
شىنى بۇيرۇدى. جەڭگى سەخت ۋاقە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ
كۆچى فەرتالنى تۇتۇپ ئالدىلار. جوجى خان كىشى ئىبەرتىپ
تۇردى. ئوتتۇزمىڭ مۇغۇل چېرىكىدىن ئونمىڭ كىشى ئۆلدى. تومۇر

مەلىك ئۈچ كىشى بىلە قالدى. ئەمما ئۈچ ئوق قالدى، بىرىنىڭباشى يوق. ئەللىك كىشى [قوغلاپ] يەتتى. تومۇر مەلىك باشسىز ئوقى بىلە بىر موغۇلنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. تومۇر مەلىك ئەيتتىكى: «ئەي موغۇللار بىھودە ئۆلمەڭلەر، مەندە پۇل - مال يوق» دېب. موغۇل يانىپ بارىپ جوجى خانغە تومۇر مەلىكنىڭ كارى بارىنى ئەيتتىلەر. پىرسەند قىلدى.

چىغتاي خان، ئوكتايخان، جوجىخان سەمەرقەندە ئاتالارىغە كورۇنۇش قىلدى. بىسيار جەڭگى جەدەل بىرلە سەمەرقەند فەتىھ بولدى. چىڭگىزخان تولى خان بىلە بۇ خاراغە باردى. جوجى خان، چىغتاي خان، ئوكتاي خانىنى فەتىھ خارەزمغە بويۇردى. چىڭگىزخان بۇخارا [غە] يۇردى. دەرۋازەنىڭ ئالدىغە تۈشتى. بۇخارادا سەردار يىگىرمە مىڭ كىشى ئىتتىپاق قىلىب شەبخۇن كەلتۈردىلەر. چىڭگىزخانىنىڭ يامان غەزەبى كەلدى. ئەرتەسى ئەلچى كىيۈردى: «ئولكى ئاھالى ۋە مەۋالى ئەكابىر ۋە سادات كى بار، ئۇلار بىلە ئىشىم يوق» دېب.

ئەكابىر ئەشراف كورۇنۇشكە چىقىپ باشلاب شەھرى بۇخاراغە كىردىلار. چىڭگىزخان كىچىك ئوغلى تولىخان [بىلە] مەسجىدى جامىئ بۇخاراغە كىردىلار: «بۇ، ئوردايى پادىشاھمۇ؟» دېب سورىدى. ئېيتتىلەر كىم: «بۇ خانەئى خۇدايى، مەسجىد دەيدۇرمىز» دېب. مۇسھەفنىڭ ساندۇقلارىنى ئاچۇر بولدى. ئەكابىر ئەشراف ئات باقتىلار.

ئەلقىسسە، يىگىرمە مىڭ كىشىنى قەتل قىلدى. مىڭنى ئەسىر ئالدى، ئاندىن ئوزگەنى ئەفۇ قىلدى. شاھزادەلەر چىغتاي، ئوكتاي، جوجى خارەزمنى مۇھاسىرە قىلدىلار. فەتىھ بولمادى. چىغتايخان بىلە جوجىخانىنىڭ مۇخالىفەتىدىن، ئالتە ئايغە

تارتتى. خارازم فەتىھ بولمادى. چىڭگىزخان يارلىغ ئىبەردى: «چىغتاي بىلە جوجىنىڭ سوزىگە كىشى ئىلتىفات قىلماسۇن. ئوكتاي خانىنى [خان] بىلىپ يارلىغىدىن تەجاۋۇز قىلماسۇنلار» دېب.

ئوكتايخان ئىككى ئاغاسىنىڭ ئاراسىغە دوستلۇق پەيدا قىلىپ شەھرى خارەزم فەتىھ بولدى. خۇمارتېكىن باشلىغ سەكسەن مىڭ كىشى ئولدى. ھەزرەتى شەيخ نەجمىددىن كۇبرايى قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ خارەزمدە ئىدىلار. ئوكتايخان ھەزرەتى شەيخقە كىشى كىيۈردى: «خارازمدىن تاشقارى چىقسۇنلار. خارەزم قەتل ئام بولادۇر» دېب. شەيخ نەجمىددىن كۇبرا قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركىم: «يەتمىش يىل بۇ شەھەردە بولدۇم، ياخشىلىغىنى كورۇپ، ئەمدى بەلا ۋە مېھنەت يەتكەندە جۇدا بولماق مۇرۇۋۋەتدىن ئەمەس، قەزاغە رىزا بەردىم» دېدىلار.

ھەزرەتى شەيخ خارەزم قەتلى ئامدا شەھىد بولدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ دەرەئى ئابىسكۇن دىگەندە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇبۇداي بەھادۇرنى ئوتتۇزمىڭ كىشى بىلە سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ ئارقاسىدىن بۇيرۇپ ئىدى، خارەزم شاھ دەرەئى ئابىسكوندا فەۋت بولدى. سۇبۇداي خەزىنە ۋە مالىنى ئالىپ ياندى.

تولى خانىنى فەتىھ خۇراسانغە بۇيۇردى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى غەزنە ھەددىدە ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ بىر ئومەراسى ئىككى سان كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ئاتى شەنگى قوتۇقۇ. جەڭ قىلدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورى غالىب كەلدى. قوتۇقۇ بەھادۇر بارىپ چىڭگىزخانغە يەتكۈزدى. چىڭگىزخان سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورىنىڭ ئوزەسىگە باردى. دەريايى سىند ياقاسىدا سۇلتانغا يەتتى. سۇلتان جەلالىددىن

مىلىڭ بورى شۇنداغ جەڭ قىلدىكى، ئىسپەندىيار ۋە روستەملەر «بارىكەللا»دەر ئېردى. سۇلتاننىڭ چېرىكى ئاز قالدى. بەسى تەڭ بولدى. ئۇز بالا بار قەسنى ئۇزى ئولتۇرۇپ تازە ئات مىنىپ مۇغۇل چېرىكىگە ھەملە قىلىپ بەھادۇرلارنى قايتارىپ سالىپ دەريايى سىندىن ئۇتۇپ قىلىچىنى يويۇپ، نەيزەسىنى يەرگە قاداپ سەلامىنى خۇشىك [قىلدى]. چىڭگىزخان ئوغۇللارىغە ئېيتتىكىم: «ئاتانىڭ ئوغلى شومداغ بولسە» دېب. چىڭگىزخان ئاۋاز قىلادى: «ئەي پادىشاھزادە ئانچە ئىشتىپ ئىدىم، يۈز ئانچە بار ئىكەنسەن، ئەمدى قويغىل، قەددۇ قامەتىڭنى كورەي» دېب. سۇلتان جەلالىددىن مىلىڭ بورى قويۇپ نەچچەند قەدەم يۈرۈپ تۇردى. يەنە ئەيتتىكى: «ئەي شاھزادە ئېمدى ئولتۇرغىل، ئاتلاغانچە بار ئىكەنسەن.» سۇلتان ئولتۇردى. چىڭگىزخان ئەيتتىكى: «ئەي پادىشاھزادە غەرەز ئول ئىدىكى، مېنىڭ بۇيرۇغۇمچە بولغايسەن، ئېمدى بار» دېب. سۇلتان جەلالىددىن ھىندىستان[غە] باردى. قائان جاھانگىر چىڭگىزخان تالغانغەچە ئالىپ بەلخ[قە] كەلدى. تولى خان تەمامى خوراساننى فەتھ قىلىپ، چىڭگىزخانغە قوشۇلدى. ئوكتايخان، چىغتايخان ھەم خارازمىنى ئالىپ كېلىپ قوشۇلدى. جۇجى خان خارەزمىدىن يورتى دەشتى قىپچاق ئىدى، كەتتى.

چىڭگىزخان بەسى ئاغرىدى. چىڭگىزخان، چىغتايخان، ئوكتايخان، تولى خان ئالغان مەملىكەتلەرگە شەھنە ۋە دورغە قويۇپ ياندىلار.

خەبەر بولدىكى: «تاڭغۇت تورەسى شىدەرقۇ يەنە ياغى بولدى» دېب. شىدەرقۇنىڭ ئون بەش لەك كىشىسى بار ئىدى. تاڭغۇت مەملىكەتى بەسى ئۇلۇغ شەھەرلەر، چېرىكى ئون بەش

لەك كىشى چىڭگىز خان بىلە جەڭ قىلدى. خان باسرۇق قىلدى. شىدەرقۇ شەھەرگە بىركىدى. چىڭگىز خان ئەلچى ئىبەردى. شىدەرقۇ ھەم ئەلچىگە كىشى قوشۇپ ئىبەبەردى. بىر ئاي موھلەت تىلەدى. بىر ئايدىن كېيىن كورۇنۇشكە چىقماق بولۇپ، ئەلچىسى ياندى. چىڭگىز خان بىتاپ ئىدى. ئوغۇللارىغە ۋە ئۇمەرالارىغە ۋەسىيەت قىلدى: «تاڭغۇت مەملەكەتىگە دەست تاپماق بەسى مۇشكۇلدۇر. مېنىڭ ئۇلگەنىمنى مەخفى تۇتۇڭلار. يىغى ۋە زارى قىلماڭلار. شىدەرقۇ چىقسۇن. خەلقى بىلە شىدەرقۇنى ئولتۇرۇڭلەر. مەملەكەتىگە ئىگە بولۇڭلار. مېنىڭ ساندۇقۇمنى ئورداغا يەتكۇرۇپ ئەزا تۇتۇڭلار» دېب. چىڭگىز خان ئالەمدىن ئوتۇپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن شىدەرقۇ پىشكەش بىنەھايەت ئالىپ چىقتى. شىدەرقۇنى تۇتۇپ ئولتۇردىلەر. تىرىكلەر ئانداغ ئەيتىپ دورلاركىم: «يۈز مىڭ كىشى قەتل تاپسە بىر كىشى تىك تۇرار، ئۇن مىڭ [كىشى] قەتل تاپسە بىر كىشى قول كوتەرۇر» دېيدۇر. شىدەرقۇنىڭ خەلقىنى ئولتۇردىلەر. بەش ئۇلۇك تىك تۇردى. سەككىز ئۇلۇك قول كوتەردى. مۇندىن قىياس قىلدىلار: «بەش لەك كىشى يەئنى بەش يۈز مىڭ يەنە سەكسەن مىڭ كىشى قەتل تاپىپدۇر» دېب. ئۇزگەسىنى ئەفۋى قىلىپ ئۇلەشىپ ئالدىلار.

چىڭگىزخاننىڭ ساندۇقىنى شەھزادەلەر ۋە ئۇمەرالار ئالىپ رەۋان بولدى. ھەر جاندار يولۇقتى قەتل قىلدىلار.

ئەلقىسسە، قارا قۇرۇمغە يەتكۇردىلەر. خاننىڭ ئورداسى شول مەملىكەتدە ئېردى. چىڭگىزخاننىڭ بەش خاتۇنى بار ئىدى. غوماسى بىلە بەشيۇزگە ياۋۇق خاتۇنى بار ئىدى. ھەر كۈنى بىر ئورداسىدا ئەزا تۇتتىلەر. ئۇلۇغ خاتۇنى بورتەقوچىن غوك-

رات ئايماقىنىڭ تورەسى نويانىنىڭ قىزى، تورت ئۇلۇغ ئوغلىنىڭ
ئاناسى - ئەۋۋەل جۇجى خان، ئىككىنجى چىغتاي، ئۈچىنجى ئوك-
تاي‌خان، تورتىنجى تولى‌خان. ئىككىنجى خاتۇنى قولان خا-
تۇن — مەكرەيەت تورەسىنىڭ قىزى، ئۈچىنجى يەسوكەي خاتۇن —
تاتارنىڭ تورەسىنىڭ قىزى. تورتىنجى كونچۇ خاتۇن — خىتاي
خانىنىڭ قىزى، (بىھەد خوب سۇرەت ۋە كەلامى مەرغۇب ئىدى).
بەشىنجى كورباسون خاتۇن — تاياڭخان نەمايەنىنىڭ قىزى ئىدى. ھەر
كۈندە بىر ئوردادا ئەزا تۇتۇپ ئەزا تەمام بولدى. قارا تاشلاپ،
سەرۇپاي تازە قىلىپ توي ئەزىم ئەنگىز قىلدىلار. جۇجى خان
چىڭگىزخاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى فەۋت بولۇپ ئىدى. چىڭگىز-
خان ئورنىدا ئىككىنجى ئوغلى باتونى نىسبەت قىلىپ ئىدى. چى-
غتاي‌خان، تولى‌خان، جاۋۇرخان، جۇرجى‌خان چىڭگىزخانىنىڭ يەتتە ئوغ-
لى تەمام بۇرادەر زادەلەرى نەبىرەلەرى قۇرىلتاي قىلىپ، ئوك-
تاي‌خاننى داداسىنىڭ ۋەسيەتى بىرلە خان كوتەردىلەر.

چىڭگىزخان ئەيتىپ ئىدىكىم: «ئەي ئوغلانلارىم، مۇلك ۋە
پادىشاھلىقنى بەرخوردار بولاي دېسەڭلەر، ئوكتايىنى مېنىڭ
ئورنۇمدا خان بىلىڭلەر. يارلىغ، ياساق قىلسە تەجاۋۇز قىلماڭلار.
بىر يىلاننىڭ بىر باشى، نەچچە قۇيرۇغى بولسە، باشى بىر توشۇككە كىر-
سە قۇيرۇغلارى كەينىدىن كىرەر. ئەگەر باش ئون قۇيرۇغى بىر
بولسا، ھەرباشى بىر توشۇككە كىرسە قويرۇغى تاشقارى قالۇر ۋە
ساۋوقغە ھەلاك بولۇر».

يەنە چىڭگىزخان يەتتە ئوغلىغە ئەيتتى، يەتتە ئوق بەر-
دى: «سىندۇرۇڭلار!» دېب. سىندۇرۇپ تاشلادىلار. يەتتە ئوقنى
بىر باغلاپ بەردى. سىندۇرالمادىلار. «مۇندىن قىياس قىلىڭلار،
موخالىف بولماڭلار!» دېب. ئوكتايخاننى خان كوتەردىلەر.

چىڭگىزخان يەتمىش ئۈچ يىل ئومۇر كوردى. يىگىرمە بەش
يىل خانلىق قىلدى.

چىڭگىزخان بىر كۈن سەير ئۈچۈن ئاتلانىپ ئىدى، بىر
سەھنى يەردە بىر تۈپ دەرەخت كوردى. خۇش كەلدى. تۈبىدە
تۇشۇپ ئولتۇردى. قاشىداقى ئۇمەرالارغە ئەيتتىكى: «ئەگەر مەن
ئولسەم مېنى شۇبۇ دەرەخت تۈبىدە دەفن قىلىڭلار. بۇ يەردە مەن
فەرەھ تاپتىم» دېب. ئول يەرنىڭ ئاتىنى «بەر قان قالدۇن» دەر ئىدىلەر.

چىڭگىزخاننى دەفن قىلدىلار. چىڭگىزخانىنىڭ تورت ئوغ-
لىكى — جۇجى، چىغتاي، ئوكتاي، تولى بىر ئانادىن. يەنە
بەش قىزى بار ئىدى. ئۇلۇغ قىزى قۇچىن بېكى، ئانى ئىكون-
تو كوراگانىنىڭ ئوغلىغە چىقاردىلار. ئىككىنجى قىزى جىجەكەن
ئانى تورالچى كوراگانگە بەردىلەر. ئول پادىشاھى قەۋمى ئويرات
ئىدى. ئۈچىنجى قىزى ئالاقان بېكى. ئانى پادىشاھى قەۋمى
ئوڭگۇت جىڭقۇيغە بەردىلەر. تورتىنجى قىزى تومالۇن، غوڭراتىنىڭ
تورەسى كوراگانغە چىقاردىلار. بەشىنجى قىزى ئاي تالون، ئانى
ئولقونوت قەۋمىنىڭ پادىشاھى جاۋۇر جىبجانغە بەردىلەر.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى موغۇلستان قارا قۇرۇم ۋە
كىلۇرانكى پايتەختى موغۇلستان ئىدى. تەمامى خىتاي ۋە تۇر-
كىستانكى، پايتەخت بالا ساقون ۋە ئالمالىق، بەشبالىق ۋە قە-
بالىق، ئىمىل، ئېرتىش، كاشىقەر ۋە خوتەن، تەمامى مەۋرە
ئۈننەھركى، بۇخارا، سەمەر قەند ۋە شاش، خوجەند ۋە فەناكەت
ۋە تەمامى تۇران ۋە بەلخ ۋە تالقان قۇندۇز ۋە غەزنىن ۋە كا-
بۇل تەمامى ئىرانكى، خۇراسان ۋە ئىراق، ئەجەم ۋە فارىس
چىڭگىزخانغە يەك قەلەم بولۇپ ئىدى. بۇ مەملەكەتلەرگە دارۇغە
ۋە شەھنە قويۇپ ياندى.

خوراسەنغە ئەمىر ئومىرا ئارغۇن ئاغانى قويدى، ئىراق ۋە
فارسغە چىن تىمۇر قارا خىتاينى قويدى. خارەزم ۋە بۇخاراغـە،
سەمەرقەنـد، خوجەند ۋە فەنـاكەت ۋە شاش ۋە ئوتـرارغـە ۋە
بالاسـاقۇن، ئالمالىق، قەبالىق، قەباق، ئىمىل، كاشىقەر ۋە خو-
تەنگە مەسئۇد بەگنى قويدى. تەمامى مەملەكەتى خىتايغە مەھـمۇد
يالاۋاچنى ھاكىم قـىلدى. مەھمۇد يالاۋاچ بـەسـى قابىل كىـشـى
[ئىدى]. چىڭگىزخـان تەمام مەملىكەتنى ئوغۇللارىغە قىسمەت قىلىپ
بەردى. تەمامى دەشتى قىفچاق ساراي، بولغار ۋە ئورۇسنى جۇجى
خانغە بەردى. ئوزىنىڭ تەختگاھى قارا قۇرۇم كىلۇرانـىنى ئوك-
تاي خانغە بەردى. تەمامى ۋىلايىتى خىتاينى تولى خانغە بەردى.
بەشبـالىق، ئالـمـالىقـكى تۇغـلـۇق تومۇرخانىنـىڭ مەرقـەدى
شەئىندە. كاشىقەر، خوتەن ۋە تەمامى تۈركىسـتانىنـى ۋە ماۋەرا
ئۇننەھرىنى ۋە بۇخارا ۋە سەمەرقەند، شاش ۋە خوجەند ۋە فە-
ناكەت ۋە ئوزكەند ۋە ئوش، ئۈچ بالىقنى چىغتاي خانغە بەر-
دى. بارلاس ئايماقىنىڭ ئۇلۇغـى ۋە ئاغـاسى قاراچار نويانىنـى
قوشتى.
ئوكتاي خان ئىبنى چىڭگىزخان ئوكتاي پادىشاھ ئىدى، جۇ-
ۋانمەرد ۋە بەخشەندە، لەك - لەك زەرنى ئەندەك بەھانە بىرلەكى-
شىگە ئىنئام قىلـۇر ئىدى. خۇشخۇي، كوڭلـى يۇمشاق فىقىرھال،
بەھادۇر، پۇرشەۋكەت، ئەمما بىسيار شاراب دوست ئىدى. چىڭ-
گىزخان ئەيتۇر ئىدى: «ھەر كىشى شىكار چەرگەسىنى خوپ بىلەي
دىسە جۇجىنى تەبىئيەت قىلسۇن. ھەر كىشى سىياسەت ۋە تۆ-
زۇت كورەي دىسە چىغتايـىنى ئەيـرەشسـۇن، ھەر كىشى ياغىنى
باساي، سىپاگەرچىلـىكنى بىلەي دىسە، تـولىنـى ئەيـرەشسـۇن،
ھەركىم ئەيش - فەراغەت تىلەسە دىرەم، دىنار خاھىلىش قىلسا،

رەئىييەت پەرۋەرلىك تىلەسە ئوكتاي بىلە بولسۇن» دىب ئىدى.
جۇجىخان بىـلە چىغتاي خان بىسيار نىزائىگـىن ئىدىلەر.
جۇجىخانىنىڭ ۋالىدەسى بورتە قوچىن تىنىڭ بويىدا ئىدى. مەكرەيت
چىڭگىزخانىنىڭ يوقىدا ئوردىسىنى ئولجـالاپ، ئالىپ بورتە قوچىنـ-
نى ئوڭخانغا ئالىپ بارىپ تارتتى. ئوڭخان كېلىنى قاتارىدا كورۇپ
پىش كەلدى. بەگلەرى ئەيتتىلەركىم: «بورتە قوچىندەك رەئنانى
خان ئالمادى». ئوڭخان ئېشتىپ ئەيتتىكىم: «چىڭگىز مېنىڭ ئوغـ-
لۇم. مەن يەسۇكەي خان بىلە دوسـت ئىدىم. ئانىـڭ خاتۇنـىغە
يامان كوز بىلە باقماق مۇرۇۋۋەت ۋە ئەرەنلىكتىن ئەمەس» دىدى.
بۇ سوزنى چىڭگىـزخان ئېشتىپ سىپا بەھادۇرنى بۇيرۇدى:
سىپا باراپچە ئوڭخان ئېئزاز - ئىكرام بىلە بـورتـەقوچىنـنى كې-
لىن كوزىدە كورۇپ ئاسـراپ ئىـدى، سىپاغـە قوشـۇپ بەردى.
يولـدا جۇجـىخـان ۋۇجـودغـە كەلـدى. يـەر بەسـى خەۋفلىغ
ئىدى. بوشۇك ئورنىدا خەمىرنىڭ ئاراسىغە ئالىپ چىڭـگىزخانغە
يەتكۇردى. چىڭگىزخان بەسى خوشھال ۋە خۇررەم بولدى.
ئەمما چىغتاي خان جۇجى خانىنىڭ نەسەبىغە تەئن قـ-
لۇر ئىدى. ئول سەبەب بىسيار نىزاگـىن ئىدىلەر. ئوكتاي خـان
رەفىق ۋە مەدارا بىلە خوشخويلۇق بىلە ئىككى ئاغاسىنى مۇۋافىق
قىلۇر ئىدى.
ئوكتاي خانىنىڭ ھىممـىتى خوشخويلۇغىنى ئانداغ نەقىـل
قىلادۇرلاركى، بەغداددىن بىر كەمەرسـە پىـر ۋە زەئـىف بولۇب
ئىدى. تەي مەراھىل ۋە مەنازىل قىلىپ ئوردۇغە يەتتى. ئوكتاي
خان شىكاردىن يانىپ كېلۇر ئىدى. بۇ پىر زەئىف دۇئا قىلدى-
سوردى:
«بۇ پىرنىڭ ئەرزى نىمە» دىب. پىر ئەيتتىكىم: «بەغـداد

دىگەن شەھەردىن كېلىۋرمەن. ئۈچ قىزىم بار، ئانىڭ جابدۇقىغا ئاجىز كەلدىم. سىنىڭ كەرەمىڭىزنى ئىشىتىپ دەرگاھىڭىزغە كەلدىم» دېدى. ئوكتاي خان ئېيتتىكىم: «خەلقىغە ھېچنىمە جابدۇق بەرمەدىمۇ؟» دېدى. پىر ئەرز يەتكۈردىكى: «ئەي پادىشاھى ئالەم ھەر باركى خەلقىگە يەتكۈردۈم، ئۇن دەرەم بەردى، ھېچنىمە بولمادى» دېدى. خان ئاڭا رەھىم قىلىپ مىڭ باش كۈمۈش بۇيۇردى. ھەر باش بەشيۈز مىسقال دەپتۇر، ئول پىر ئەرز قىلدى: «مۇنچە مالنى نۇچۇك ئۆيۈمگە يەتكۈرۈرمەن؟» دېدى. خان ئىككى مۇئتەبەر كىشى قوشتى: «بۇ بابانى ئۆيىگە يەتكۈرۈڭلار» دېدى. بابا يولدا فەۋت بولدى. ئوكتايخانغە يەتكۈردىلەر. خان بۇيۇردى: «ئول بابا، ئۆلگەن بولسە بۇ ئەمۋالنى ئۆيىگە يەتكۈرۈپ بېرىڭلار» دېدى. بەغدادغە ئالىپ بارىپ ئول پىرنىڭ ۋارىسلارىغە يەتكۈردىلەر.

چىڭگىزخان يارلىغ قىلىپ ئېيدىكىم: «ھىچ كىمەرسە قوينى بىسمىل قىلماسۇن، ھەركىم بىسمىل قىلسە گۇناھكار» دېدى.

بىر مۇسۇلمان بازارى قارا قۇرۇمدىن بىر قوي ئالدى ۋە ئۆيىگە ئالىپ كەلدى. دەرۋازەسىنى ئەتتى، قوينى بىسمىل قىلدى. بىر مۇغۇل ئوگزەدىن تۇشۇپ، ئول مۇسۇلماننى باغلاپ، قاشىغە ئالىپ باردى. تەمەئى ئۆلكى - مالنى ئالغاي. خان سوردى: «نۇچۇك تاپتىڭ؟».

ئول نابىكار ئېيتتىكىم: «بازاردىن قوي ئالدى، بىلدىم، بۇ مۇسۇلمان ئەلبەتتە بىسمىل قىلۇر دېب، كەينىدىن ئەيرەشىپ كەلدىم. ھويلىسىغە ئالىپ كىرىپ دەرۋازە، ئىشىكلەرنى تەمام ئەتتى. قازناقىغە ئالىپ كىرىپ ئىشىكنى بەركىتىپ بىسمىل قىلدى،

مەن ئوگزەدە ماراپ تۇرۇپ قوينى بىسمىل قىلاچە تۇتۇپ باغلاپ ئالىپ كەلدىم» دېدى.

ئوكتايخان ئېيتتىكىم: «ئەي بەدبەخت بۇ كىشى يارلىغنى خوپ ئىشىتىپ ئىكەن. ئۈچ ئىشىكنى ئېتىپ بىسمىل قىلىپدۇر. سەن يارلىغقە تەئەززىپ بېرىپسەن. كىشىنىڭ ئۆيىگە كىرمەك، ئوگزەسىگە چىقماقنىڭ خىلافى يارلىغ» دېدى. شول مۇغۇلنى گۇناھكار قىلىپ تەمام مالىنى بۇ مۇسۇلمانغە بۇيرۇدى. ئوزىنى يۈز تاياق ئۇرۇپ ئېشەككە مىندۈرۈپ بازارنى ئايلاندۇرۇپ مۇنادى قىلدۇردى ۋە دارغە ئاسىپ ئۆلتۈردى. «ئىبرەت بولسۇن» دېدى.

مۇنادى قىلدۇردى: «قوينى، ئۆينى ھەر كىشى ئۆز يوسۇنى ۋە دىنى بىلە ئۆزى ئۆلتۈرۈپ يىسۇن» دېدى.

نەقىل ئانداغدۇركىم، دەرۋىشى يول ئۈزەسىدە تۇردى. خان سوردى. ئېيتتىكى: «بەسى پىرۇ دەرۋىش بولدۇم. دەركارغە كەلدىم» دېدى.

يۈز باش بۇيۇردى. ۋەزىرلەر بىر - بىرىگە ئېيتتىكى: «يۈز باشنى يۈز دەرۋىچە كورمەيدۇر» دېدى. يۈز باشنى خاننىڭ يولىدا تۆدەلەپ قويدىلار. خان سوردى: «بۇ نىمە؟» دېدى. ۋەزىرلەر ئېيتتىلەركىم: «پىر دەرۋىشكە بۇيرۇغان باشلار» دېدى.

خان ئېيتتى: «مەن خېلە تۇ بولۇرمۇكى دېب سەبىت ئىدىم. ئەندەك نىمەرسە ئىكەن، يەنە يۈز باش بېرىڭلار» دېدى. ئومەرا، ۋۇزەرا ھەمە ھەيران قالدىلار.

ئانداغ نەقىل قىلىپتۇرلاركى، ئىراندىن بىر كىمەرسە، ئاۋازەئى ئوكتايخاننى ئىشىتىپ كەلدى، يول باشىغە يەتتى. كوڭلىدە ئېيتتىكىم: «بىگانە مەملىكەتكە كەلدىم. غۇسل ۋە تە-

ھارەت قىلاي» دېب سۇغە تۇشتى. ئول ۋەقتىدە چىڭگىزخاننىڭ ياساقى ئول ئىدىكى ھەر كىشى كۈندۈز سۇغا تۇشسە ئانى ئولتۇرۇر ئىدى. ئول كىشىنى مۇغۇللار تۇتۇب ئالىپ كەلدى. چىغتايخان ئولتۇرۇرگە راغىب بولدى. بۇ كىشى ئەيتتىكىم: «مەن مۇسافىر، بۇ يارلىغ ياساقدىن خەبەرىم يوق» دېب مەسمۇئ بولمادى. ئوكتايخان ئاڭا رەھىم قىلدى: «بۇگۈن كەچ بولۇپدۇر، ئەرتە يارغۇ سورالى» دېب ياندۇردى. كېچە بىر ھەميان ئالتۇن دىنار [نى] خان ئىبەردى. ئول بىچارە شول سۇغە تۇشكەن يېردە قويسۇن، مەن مەردى غەرىبدۇرمەن، بۇ دىنارلارىمنى قويغالى يەر تاپالمادىم، سۇداقويدۇم [دېسۇن دېب]. بۇ كىمەرسەنى ھازىر قىلىپ يارغۇ سوردىلەر. ئەيتقان سوزنى ئەيتىپ خەلاس تاپتى «كېچە شول دىنارنى ئالىپ كەلدىم» دېب. خان يەنە بىر ھەميان دىنار قايتىپ بەردى، ئەيتتىكىم: «ئۈچ، تورت كۈن غەم يېدىڭ، كەسبۇكاردىن قالدىڭ» دېب.

نەقىلدۇركىم، بىر مۇسۇلمان بىر ئەمىرى ئۇيغۇر كافىردىن تورت باش قەرز ئالىپ ئىدى. بۇ مۇسۇلمان قەرزىنىڭ ئەداسىغە ئاجىز كەلدى. ئول ئەمىر ئۇيغۇر كافىر ئەيتتىكىم: «بوگۈن بەرگىل، ئەگەر ئاجىز كەلسەڭ دىنى مۇھەممەدىدىن يانىپ، بۇت پەرەست بولغىل» دېب.

بۇ كىمەرسە بارىپ خانغە ئەرزىنى يەتكۈردى: «فەلدىن ئەمىرى ئۇيغۇردىن تورت باش كۈمۈش قەرز قىلىپ ئىدىم، ئەيتەدۇر: ھەمى سائەت قەرزىمنى بەرگىل، بولماسا دىنىڭدىن يانىپ بۇتغە تابىنغىل، ئەگەر ئانى قىلماساڭ سېنى بەرەھنە قىلىپ بازاردا ھەر كۈنى يۈز تاياق ئۇرۇپ رەسۋا قىلاي، دەيدۇر» دېب.

قائان يارلىغ قىلدى. ئەمىر ئۇيغۇرنى يۈز تاياق ئۇرۇپ، تېۋەگە مىندۈرۈپ بازار ئايلاندۇرۇپ بار-يوق مالىنى شول قەرزدار مۇسۇلمانغە بەردى. «كىشى - كىشىگە مۇنداق يامان ئىش قىلماسۇن.» دېب مۇنادى قىلدۇردى.

ئوكتايخان پادىشاھى ئادىل ۋە رەھىمدىل ۋە سەخى، جەۋانمەرد، ھاتەمۋارىز، خۇشخۇي ئىدى. ئولكى چىڭگىزخان زامانىدا قالغان شەھەرلەرنى فەتھ قىلدى. مەشرىق تەمام ئوكتايخانغە سافى بولدى. ئىرانغە چىرماغون نويان، تەيجۇ نويانىنى ئىبەرىپ فەتھ قىلدى. ئەمىر ئارغۇن ئاقانى ھاكىمى خۇراسان قىلدى. مەسئۇد بەگنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە تەمامى تۈركىستان، ئالمالىق، قابالىق، قاباق، كاشقەر، خوتەن، ئوترار، خوجەند، فەناكەت، جەند، ئوزكەند ۋە شاشغە ھاكىم قىلدى. چىڭگىزخان شۇنقار بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن، ئوى تەخت پادىشاھىغە ئولتۇردى. ئون ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. بىسيار شەرابدوست، ئىچكۈچى كىشى ئىدى. قەدىمۇلئەييام پايتەختى مۇغۇلستان — قارا قۇرۇم ئىدى. چىڭگىزخان ۋەفات بولۇپ ئون بەش يىلدىن كېيىن ئوكتايخان ئالەمدىن ئوتتى. چىڭگىزخاننىڭ قاشىدا بۇرقان ئالدۇندا دەفن قىلدىلار. تولى ھەم ئالدۇندا ياتتى.

جۇجىخان، تولىخاننىڭ ۋاقىئەسىنى بايان قىلىپ، ئاندىن كېيىن چىغتاي خان ۋاقىئەسىنى ۋە ئەۋلادىنىڭ زىكرىنى قىلغۇمدۇر. ئىنشائەللا.

جۇجى خان چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى. چىڭگىز تەمام دەشتى قىپچاقنى [ئۇنىڭغە] بەردى. ئوزبەك ۋە قازاق تورەلەرى جۇجى خاننىڭ ئەۋلادى. چىڭگىز خاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى

فەۋت بولدى. ئۇرنىدا ئوغلى باتۇنى نىسبەت قىلدى. باتۇ خاندىن كېيىن بەركە خان دەشتى قىپچاققا خان بولدى. ھەزرەتى شەيخ سەيفىددىن باخەرزى قەددەسە سىررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى. ئۇل كىشكى جوجى نىڭ ئەۋلادىدا مۇسۇلمان بولدى، بەركە خان ئىدى. تولى خاننىڭ ئەۋلادىدا غازان مۇسۇلمان بولدى، «سۇلتان مەھمۇد غازان» [دىب] شوھرەت تاپتى. چىغىتاي خاننىڭ ئەۋلادىدا تۇغلۇق تومۇرخان ھەزرەتى مەۋلانا رەشىددىن ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.

ئەلقىسسە، جوجى خاننىڭ ئەۋلادىدىن ئوتتۇز سەككىز كىشى خان بولدى. سۇلتان ئەھمەد خان زامانىغىچە ئارادا بەئزىسى مۇسۇلمان، بەئزىسى كافىر ئىدىلەر. ئەۋۋەل باتۇ، ئىككىنجى بەركە خان، ئۈچىنجى مونكا تومۇرخان، تورتىنجى موكە خان، بەشىنجى توختە خان، ئالتىنجى ئوزبەك خان، پادىشاھى ئوزبەك ئات شۇندىن قالدى. يەتتىنجى جانى بەگخان ئادىل جەۋانمەرد نېكو ئەخلاق ئىدى. ئەمىر تومۇر كوراگان زامانىدا ئورۇس خان ئىدى. ئەمىر تومۇر بىلە جەڭ قىلىپ ئورۇس خان بىر تەرەف بولدى.

ئەمىر توختەمىش خاننى ئوز ئورنىدا نىسبەت قىلدى. مىرزا ئۇلۇغبەك كورگان ۋە مىرزا سۇلتان ئەبۇسەئىد كورگان زامانەلەرىدە ئەبۇلخەيرخان تەمام دەشتى قىپچاققا ئىستىلا تاپتى. ئەبۇلخەيرخاندىن كۆرەي خان بىلە جانى بەگ خان قاچىپ موغۇلىستانغا چىقتى. موغۇل ئۇلۇسىغا ئىسەن بۇغا خان ئىدى. خوب پىش كەلدى. بۇلارغا قازاق ئات قويدىلار. يالغۇز يۈرۈپ قاچىپ يۈرگەن سەبەبىدىن قازاق ئاتاندىلار. ئەبۇلخەيرخان ئالەمدىن ئۆتتى. دۇنيانىڭ رەسمى گاھى بالا ئەزىز، گاھى پەست زەلىل،

ئەۋلادى ھەممە پاراكەندە بولدىلار. شاھى بەگ خان ئىبنى شاھ باداغ ئوغلان ئىبنى ئەبۇلخەيرخان سۇلتان مەھمۇدخانغا خىزمەت قىلدىلار. خىزمەتى ئولكى مىرزا سۇلتان ئەھمەد ئىبنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭكى بىلە جەڭ قىلدىلار. بۇ شاھى بەگ خان ئەمىر ئابدۇلئەلىم تۇركانغە نەۋكەر ئىدى، بۇزۇلۇپ سۇلتان مەھمۇد خانغە كىردى. بۇ خىزمەتنى مەنزۇر بىلىپ تۈركىستاننى ئىنايەت قىلدى. ئاخىر سۇلتان مەھمۇد خاننى بەش ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى.

جوجى خان بەسى شىكار دوست ئىدى. توزۇتى چەرگەنى خوب بىلۇر ئىدى. جوجى خاننىڭ ئەۋلادىدا جانى بەگ خان ئىدى. بەسى ھەممە خىسال ۋە نېكو ئەفئال. شۇندا مۇختەسەر قىلدۇق. ئوزگەسى تەقرىبەن كەلگۇسىدۇر.

تولى خان پادىشاھزادەئى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە زىبا مەنزەر خوش گوفتار ئىدى. ئوكتاي خاندىن ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتتى.

ئانداغ نەقل قىلىپدۇرلار: خان رەنجۇر ئىدى. ئوز رەسىمىدە سۇغە بىر نىمە دەم قىلىپ «قامان» دەپ قويۇپ ئىدى. تولى خان چېرىك بارىپ ئىدى. ئاغاسى قاشىغە كەلدى، كوردى، ئاغاسى رەنجۇر، قامان قىلىپ قويۇپدۇر. ئەيتتىكى: «ئەي تەڭرى جاۋىد ئەگەر گوناھ ئۈچۈن ئىتاب قىلماق ئۇنىڭدىن مەن تولا كىشى ئولتۇردۇم، بالا - بارقەسىنى يىغلاتتىم. ئەگەر سۈرەت ئۈچۈن ئەلتۇر بولساڭ، ئاندىن مەن خوش سۈرەتدۇرمەن. مېنى ئالىپ بارغىل» دىب، قامان سۇنى ئالىپ ئىچتى. قائاندىن رۇخسەت ئالىپ ئورداسىغە ياندى. يولدا رەنجۇر بولۇپ بىر تەرەف بولدى. ئانى بورقان ئالدۇندا دەفنە قىلدىلار. چىڭگىزخاننىڭ

ئاياغىدا مەدفۇن بولدى. تولى خانىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەيۇر-
قۇت بەگ ئوڭخاننىڭ ئىنىسى هاكۇنىڭ قىزى ئىدى. تورت ئۇ-
لۇغ ئوغلىكى: ئەۋۋەل موڭاخان، ئىككىنجى قۇبىلايخان، ئۇچىنجى
هۇلاكۇخان، تورتىنجى ئارىق بوكە خان. ئوكتايخان ئالەمدىن
ئوتتى، كۇيۇكخان تەختكە ئولتۇردى. ئاتاسىنىڭ ئورنىدا، بىر يىل
تەمام بولدى. كۇيۇكخان هەم ئالەمدىن ئوتتى. ئوكتاي خانىڭ
ۋەلى ئەهدى شاهزادە بەشمۇت ئىدى. ئول خاندىن ئىلگەرى ئا-
لەمدىن ئوتتى. بۇ پادىشاهزادەلەر ئاراسىدا موڭا خاندىن
تەخت - تاجىغە لايىقى يوق ئىدى. قۇرىلتاي قىلدىلار. جەمئ
شاهزادەلەر، باتۇخان باشلىغ دەشتى قىپچاقدىن كەلدى.

قارا هۇلاكۇ باشلىغ هەممە چىغتاي خانىڭ ئەۋلادى ماۋا-
سارنويان باشلىغىن جەمئى ئۇمەرالار يىغىلىپ موڭا خانىنى كو-
تەرىپ ئاياق تۇتۇپ قەدىم يۇسۇن بىلە تەخت - تاجىغە چىق-
اردىلار. موڭا خانغە خانلىق قەزار تاپتى. بەسى مەردانە ۋە
مۇبارىز پۇر تەدبىر ۋە قاهىر. چىڭگىزخان ئالغان مەملەكەتنىڭ
بەئزىسى يەنە ياغى بولۇپدۇر. بەئزىسى هەنۇز فەتهـ بولغان ئە-
مەس ئىكەن، دىب جاهانگىرلىق ئۇچۇن لەشكەر بۇيۇرماق بولدى.
ئۇلۇغ ئىنىسى قۇبىلايخان، ئاندىن كىچىكى هۇلاكۇخان بۇلارنى ئىنتى-
خاب قىلىپ چىرىككە مۇقەررەر قىلدى. چىڭگىزخانىڭ چىرىكىدىن
ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. بىرنى قۇبىلايخانغە، بىرنى
هۇلاكۇخانغە قوشتى. قۇبىلايخانىنى مەشرىق ھەددىگە بۇيۇردى.
باش خىتاي، ماچىن، قارا چاك، تاڭغۇت، تۇبەت، جۇرجە،
سۇلىققاد كولى، بەئزى هىندۇستانىنى خىتايغە ۋە ماچىنغە پەيۋەست
ئېرۇر، فەتهـ نامزەد قىلدى.

تەمامى ئىران زەمىن، شام، مىسر، روم، ئەرمەن،

ۋە يەمەنگە ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. هۇلاكۇخانغە
توقسان يەتتە مىڭ كىشىنى...

بارىس يىلى تارىخقە يۈز قىرىق توققۇز ئىدى. هۇلاكۇ-
خان جاهانگىرلىق ئۇچۇن قارا قۇرۇمدىن ئىرانغە يۈز قويدى.
لەشكەرى فەراۋان ۋە هەشەمەتى بىپايان بىلە ماۋەرا ئۇننەهر-
گە كەلدى. سەمەرقەنت شەهرىنىڭ ئالدىدا مەسئۇد بەگ توي
ئەنگىز قىلدى. بىر ئاي توي قىلىپ ئەيش - ئىشرەت قىلىپ
ئالمالىقدىن بېرى شەهرلىكى بار هاكىمى مەسئۇد بەگ دارۇغە-
لەرى پىشكەش بىلە كېلىپ هۇلاكۇخانغە كورۇنۇش قىلدىلار.
خۇراساندىن ئەمىر ئارغۇن ئاغا باشلىق ئۇمەرالار ۋە شەهنە-
لەر پىشكەشى لايىق بىلە كېلىپ كورۇنۇش قىلدىلار. هۇلاكۇ-
خان لەشكەرى بىسيار ۋە پەهلەۋانانى نەيزە گۇزار بىلە خۇ-
راسان تەرەفىگە نوهزەت قىلدى. خۇراساندا ئەيش - ئىشرەتكە
مەشغۇل بولدى. مۇلاهىدە [باشلىغى] خورشاه ئىدى، بەسى
فەساد - پىتنە بۇ مەلئونلاردىن ئوتتى، بەسى ئەكابىر ۋە
پادىشاهلارنى شەهىد قىلدى. هۇلاكۇخان مۇلاهىدەنىڭ شەهەر-
لەرنى فەتهـ قىلىپ خورشاهنى موڭاخان قاشىغە ئىباردى. مۇلا-
هىدەنى نىست - نابۇد قىلدى. هۇلاكۇخان بەسى شۇ جاد ۋە بە-
هادۇر، خۇشقەد، هىممەتلىك ۋە مەردانە قاهىر ئەقبىل
كىڭەشدە بىنەزىر خان ئىدى. خۇراسان، فارس ۋە كەرمان
مۇلاهىدلەرنىڭ مەملەكەتى يەمەن ۋەل مەۋت، قۇزۇۋىن ۋە
ئەزەربەيجان، ئىراق، ئەجەم موسەخخەر بولدىلار. [بەغدادغە
ئەلچى] ئىبەردى. خەلىفە بەغدادۇلمۇستەئىسم بىللاه ئىدى.
ۋەزىرى مۇئەييەدوددىن ئىبنى ئەلئەلقەمى شىئە ئىدى. خەلىفە پاك
دىن ۋە سۇننى ئىدى. ۋەزىرى يامان سوز بىلە ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلقىسسە، ھۇلاكۇخان توقسان يەتتە مىڭ كىشى بىلە
بەغداد ئۈستۈنىگە كەلدى. خەلىپە ئەلمۇستەئسىم بىللاھ مەن-
سەپدار نەۋكەرلەردىن باشقە يىگىرمە تورت مىڭ كىشىگە
ئۇلۇفەبېرۇر ئىدى. ۋەزىر مۇئەييەدۇددىن ئەھمەدىبنئەلقەمى ۋە-
زىرى پۈرتەزۆر خەلىپەنى غافىل [قىلىب ئەيتتى]: «كۈن تۇغۇش-
دىن كۈن پاتىشغە ھەممە مۇسۇلمان خۇدا - پەرەستكى بار
بەندەئى بۇ دەرگاھ ئەمىرىلمۇئمىنىنغە جانبازلىق قىلادۇر. بۇ
مۇشتى بى دىندىن چەپەرۋا ۋە ئۇمەرائى خەلىفە مۇجاھىدىددىن.
ئىپەك دەۋاندار كۈچۈك» دىدىلار. دەۋاندار بۇزرۇگ دىب بار
ئىدى. شول مەھەلدە بىر تەرەف بولۇب ئىدى. ئوغلى ئەمىر-
سەئد خوب يىگىت ئىدى. سۇلەيمان شاھ ئۇمەرائى خەلىفەدىن
ئىدى. مۇنەججىم ماھىر ئىدى. فەتھىددىن گەرد قارا سەكەقۇر
ۋە غەيرھەم [بار ئىدى]. خەلىفە بىسيار زەردار ۋە مالدار ئىدى.
مالغە بەسى مايىل ئىدى. ئۇمەرالار ئەيتتى: «ئەي ئەمىرىلمۇئ-
مىنىن زەرنى كىشى شۇبۇكۈن ئۈچۈن يىغارلار. لەشكەر
يىغالى، مال بېرەلى» دىب. خەلىفەگە ۋەزىر ئىبنۇلئەلقەمى
ئەيتتى: «ئەلگە مال بېرىپ نەۋكەر ھاجەت ئەمەس. بۇ دەر-
گاھغە تەمامى خۇدا پەرەست نەۋكەر ۋە چاكەر. مال يىغماق
كېرەك. ئەسەلگە چىبىن يىغى بولۇر. بەلكى بىر نەچچە كار
گايى ئۇمەرانى تەھسىلى زەر ئۈچۈن ئەترافقە پەراكەندە قىلدى».
خەلىفەگە ۋەزىر ئەيتتىكى: «تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇل بىر
ئاۋۇچ توفراق ئۇرسە كافىرلار يەر بىلە يەكسان بولۇر» دىب.
بۇ سوزگە مەغرۇر بولدى. بەگلەرى ئىبىتتىلەركى: «ھۇلاكۇخان
ياۋۇق يەتمىشدە ئون مىڭ مىسقال ئالتۇن، يۈز ئات، بەئزىسى
ئالتۇن ئىگەرلىك، بەئزىسى كۈمۈش ئىگەرلىك ئات، يالىڭاچ

مىڭ زەرى پاچە، بەش مىڭ پۇتە، ئىككى يۈز ماتىق، ئەللىك
جۇببە پىشكەش ئەمەس بولەك ئىبەرىلىك» دىب ۋەزىر
بەئقۇل قىلدىكى «دۇشمەن قورقتى دەر» دىب. ھۇلاكۇخان با
ئەزەمەت تەمام بەغدادغە رەۋان بولدى. خەلىفە يەنە ئەلچى
ئىبەردى: «خان شۇندىن يانسۇن. بۇيان لازىم ئەمەس. مەن
موڭاخان بىلە دوست» دىب. ھۇلاكۇخان ئەيتتى: «مۇنچە كېلىپ
نە، چوڭ خەلىفەنى كورمەي ياناي» دىب.

ئەلقىسسە، خەلىفەيى ئاببەسىغە ئوتتۇز يەتتە كىشى ئىدى.
ئاخىرى بىننى ئايباس ئىدى. دەۋلەتى بولۇپ ئىدى. ئولكى مەئ-
قۇل سوز ۋە ئىش مەئقۇل بولمادى. ۋەزىر ھارام نەمەك خەلى-
غەنى مەغرۇر قىلدى. ھۇلاكۇخان بەغدادنى موھاسىرە قىلدى.
بەغداددا لەشكەرنىڭ كەمى يوق ئىدى. ئەمما خەلىفە بى تەد-
بىر سادە ئىدى. ياخشى سەردار سىپاھى يوق ئىدى. مۇھاسىرە
ئۇزاق بولدى. دەۋاندار كۈچەك، فەتھىددىن گەرد قارا سەكەقۇر
چىقىپ شەبخۇن كەلتۈردى. ئون سەككىز مىڭ كىشى بىلە. جەڭ
سەخت بولدى. فەتھىددىن بىلە قارا سەكەقۇر ئولدى. دەۋاندار
نەچچە كىشى بىلە قاچىپ كەلدى. لەشكەر بىر تەرەف بولدى.
ئۈچ ئاي مۇھاسىرە بولدى. بەغداد بەسى تەڭ بولدى. خەلىفە
ئەكابىر، سادات، قۇزات ۋە ئۇمەرالار بىلە كورۇنۇشكە
چىقار بولدى. پىشكەش بى ناھايەت ئالىپ خەلىفەنى باشقە
چادىرغە توشۇردى. ئەلھال خوب پىش كەلدى. ئەمما دەۋاندارنى،
سۇلەيمان شاھنى، ئەمىر سەئدنى تۇتتىلار. سۇلەيمانشاھنى
يەتتە يۈز ئاغا - ئىنىسى بىلە باغلاب كەلدىلەر.

ھۇلاكۇخان سوردى: «ئەي سۇلەيمانشاھ، سېنىڭدەك ئەختەر-

شۇناس مۇنەججىم نىمە ئۈچۈن خەلىپەنى نەسىيەت قىلىپ باشلىمادىڭىز؟»

سۇلەيمانشاھ ئەيتتىكىم: «خەلىپە بى سەئادەت ئىدى، ياخشى سوزنى ئىشىتمەدى» دىب. سۇلەيمانشاھنى جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. دەۋاندارنى ئۈچ مىڭ جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. ئەمىر سەئىدنى قەتل قىلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن خەلىپەنى ئىككى ئوغلى بىلە ئۆلتۈردى. موڭكاخان بىر مۇنەججىم قوشۇپ ئىدى. ئول ئەيتتىكى: «ئازار ئال ئەبباس مۇبارەك ئەمەس. خۇسۇسەن قەتل قىلماق ھېچ ۋەجھەسى رەۋا ئەمەس، دۇنيا قاراڭغۇ بولۇر. يەر تەبرەر. ۋابا بولۇر» دىب. شەيخ نەسىر تۇسى ھۇلاكۇنىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئىدى.

تۇسى ئەيتتىكى: «ھېچ ۋاقىئە بولماس. بەسى ئەكابىر ساھابە مىسلى ئەمىرلمۇئمىنىن ئوسمان، ئەمىرلمۇئمىنىن ئەلى، تەلھە، زوبەيرە ۋە غەيرىھۇم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ شەھىد بولدىلار. مۇنداق بولمادى. خاس ئالى ئەبباسنى دىنەكىز مۇھەممەد ئەمىن زۇلەيمىن قەتل قىلدى. مۇتەۋەككىل خەلىپەنى مۇنتەسىر قەتل قىلدى. ھېچ ھادىسە ۋاقىئە بولمادى.» فىكرىغە قالىپ خەلىپەنى كىيىزگە يورگەدىلەر، لەت قىلدىلار.

ئەيتتىلەر: «ئەگەر بىز نىمەرسەئى دىگەندىن زاھىر بولسە، خەلىپەنى قويالى، بولماسا ئۆلگەنى ئۆلگەن.» دىب لەت قىلدىلار. ھېچنىمە ھادىسە بولمادى، ئەئزايى خەلىپە خەمىردەك نەرم بولدى. دەۋلەتى بىنى ئەبباس ئاخىر بولدى. ئوتتۇز يەتتە كىشى مۇددەتى خەلافەت ۋە ھوكۇمەتلەرى بەشيۈز يىگىرمە ئۈچ يىل. ئەۋۋەل ئەبدۇللاھ سەففاج، ئىككىنجى مەنسۇر ئەبۇ جەئفەر، ئۈچىنجى مەھدى، تورتىنجى ھادى، بەشىنجى

ھارونەر رەشىد، ئالتىنجى مۇھەممەد ئەمىن، يەتتىنجى مەئمۇن، سەككىزىنجى مۇستەئسىم بىللاھ، توققۇزىنجى ۋاسىق، ئونىنجى مۇتەۋەككەل، ئونبىرىنجى مونتەسىر، ئون ئىككىنجى موستەئىن، ئون ئۈچىنجى مۇئتەر، ئون تورتىنجى موھتەدى، ئون بەشىنجى مۇئتەمىد، ئون ئالتىنجى مۇئتەزىد، ئون يەتتىنجى مۇكتەفى، ئون سەككىزىنجى مۇقتەدىر، ئون توققۇزىنجى قاھىر، يىگىرمەسىنجى رازى، يىگىرمە بىرىنجى مۇتتەقى، يىگىرمە ئىككىنجى موستەكفى، يىگىرمە ئۈچىنجى مۇتىئ، يىگىرمە تورتىنجى تائىبىئ، يىگىرمە بەشىنجى قادىر، يىگىرمە ئالتىنجى قايىم، يىگىرمە يەتتىنجى موئتەدى، يىگىرمە سەككىزىنجى مۇستەزھىر، يىگىرمە توققۇزىنجى مۇستەرشىد، ئوتتۇزىنجى راشىد، ئوتتۇز بىرىنجى مۇقتەفى، ئوتتۇز ئىككىنجى مۇستەنجىد، ئوتتۇز ئۈچىنجى مۇستەزا، ئوتتۇز تورتىنجى ناسىرىددىنوللاھ، ئوتتۇز بەشىنجى زاھىر، ئوتتۇز ئالتىنجى موستەنسىر، ئوتتۇز يەتتىنجى موستەئسىم بۇ ھەممە با ھەشەمەت پادىشاھلاردىن بەغداددا نەزىنە قويمادىلار. دەۋلەتى ئال ئەبباس ئاخىر زەۋال بولدى. مەخلۇقىكى بار ئاخىر زەۋالى بار. ئولكى بى زەۋال ۋە پادىشاھى بى ئىنتىقال خۇدايەتەئالا ئەززە شەئنەھو. بەغداددا سەكسەن مىڭ ئادەمى بىجان بولدى. ھۇلاكۇخان تەختى ئىران ۋە ئىراققە مۇقەررەر بولدى. سەيفىددىن پۈتۈكچىنى شەھىد قىلدى. ۋەزىر ئىلخان ئىدى. ھۇلاكۇخان ئىلخان، شوھرەت تاپتى. ھەر خانىكى ھۇلاكۇنىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇردى. ئانى ئىلخان ئاتادىلار. سەيفىددىن پۈتۈكچىنىڭ ئورنىدا خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت قەددەسە سىررەھۇنى ۋەزىر قىلدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىبى دىۋان، خۇش خەت، مەردى فازىل، سەخى، باتەدبىر

ۋە ساھىپ راي مۇسۇلمانلارنىڭ ھەققىنى ياخشى ئادا قىلدى-
لار. ئىنىسى خوجە ئەلاۋىدىن ئەتامەلىك مۇسەننىفى «تەئرىخى
جاھانكۇشاي» بۇ خۇجەلەر بوزروگزادە. جەۋانمەرد، با فەزىلەت.
بەغدادغە خوجە ئەلاۋىددىن ئەتامەلىك ھاكىم ئىدى. خوجە مۇ-
ھەممەتنىڭ ئاتىغە بەسى كىتاب تەسنىف قىلدىلار. شول جۇملە بىرى
شەمسىيە ئاڭا ئۆزى شەرھ ئاغاز قىلىپ ئىدى. ئۆمرى يارى بەرمەدى.
ئەلقىسسە، ئىككى يۈز ئەللىك ئالتە قەلئە نامى
ھۇلاكۇخانغە مۇتىئ ۋە موسەخخەر بولدى، خۇتبە ۋە سىككە
ئىلىخانىنىڭ ئاتى بىلە زىبۇ - زىننەت تاپتى. ھۇلاكۇخان سەككىز يىل
ئىران، تورانغە خانلىق قىلدى. قىرىق سەككىز يىل ئۆمۈر كوردى.
ھۇلاكۇخان ئالەمدىن ئۆتتى. جەمئى شاھزادەلەر ۋە ئۆمەرالار
قۇرىلتاي قىلىپ ئاباقاخانىنى خان كوتەردىلەر. ئاباقاخان پا-
دىشاھزادەئى، ۋە دىلاۋەر، جەۋانمەرد، زىبا مەنزەر، دەۋلەت-
مەند ۋە قاھىر ئىدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىب دى-
ۋاننى ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلەن ۋەزىر قىلدى. ئىنىسى خوجە
ئەلاۋىددىن بەغدات ھاكىمى ئىدى، يەنە ھاكىم بولدى. رۇمغە
مۇئىنىددىن پەرۋانەنى ھاكىم قىلدى. ئاباقاخان ئون يەتتە
يىل خانلىق قىلدى. ماۋارائۇننەھردىن بىراق خان لەشكەر
تارتىپ كەلدى. باسرۇق بولۇپ ياندى. بىر كۈن ئاباقاخان ھە-
مەداندا شاراپ ئىچىپ مەجلىس ئەجەپ كەرم ئىدى. ئاباقاخانغە
ۋەھشى ئەزىم مۇستەۋلى بولدى. قويچىسىدىن ئوق، يا تىلەدى:
«بىر ئۇلۇغ ماڭا قەست قىلادۇر» دىب. ئوق، يانى ئالالمادى،
يىقىلىپ جان بەردى. ئوغلى ئارغونخان خۇراساندا ئىدى.
ئاباقاخانىنىڭ ئىنىسى نىكۇداركى سۇلتان ئەھمەد [دىب] مەش-

ھۇر [ئىدى]، ئىلگەرى ئوردادغە كەلدى. ئۆمەرا ۋە نويان يىغى-
لىپ ئەھمەدخاننى خان كوتەردىلەر. ئەلىناقنى داماد قىلدى.
مەڭلى بۇقانى ئەمىرۇل ئۆمەرا قىلدى. ئەھمەدخاننىڭ مۇسۇل-
مانلىققە بەسى زەۋقى شەۋقى بار ئىدى. مەخفى مۇسۇلمان
بولدى. ۋەزىر ۋە پادىشاھ ئىسلامغە تەمام رەۋاج ۋە رەۋنەق
بەردىلەر. بەئزى ئۆمەرائى بىدىن مىسلى مەڭلى بۇقا ئارغۇن
خانغە بۇزۇلۇپ ئەھمەد خاننى ئولتۇردىلەر. ئارغۇن خاننى قۇ-
رىلتاي ئەزىم قىلىپ خان كوتەردىلەر. ئارغۇنخان مەڭلى بۇ-
قانى ئولتۇردى. ئارغۇن ئىسلامغە بەسى دۈشمەن ئىدى. خوجە
شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىب دىۋاننى شەھىد قىلدى. «ھىچ
مۇسۇلمان ئوردادغە كەلمەسۇن» دىب يارلىغ قىلدى. ئەھالى
ئىسلامغە بەسى تەڭلىك بولدى. پات فۇرسەتتە ئارغۇنخانغە مە-
رەزى جانسىتان ئارىز بولدى. بەسى يامان رەنجىشغە قالدى،
بەخارىئى خار سەفەر ئاخىرەت قىلدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى.
ئەۋۋەل غازانخان، ئىككىنجى ئولجايتۇخان. غازان خوراساندا ئىدى.
ئىنىسى كەنجە تۇ رۇمدىن كەلدى. جەمئى ئۆمەرا يىغىلىپ كەن-
جەتۇنى خان كوتەردىلەر. كەنجەخان مەملەكەتنىڭ زەبتىغە
مەشغۇل بولدى. مەنسەبى ئەمىرۇلئۆمەرالىقنى تاغاچار نويانغە
بەردى. خوجە سەدرىددىن خالىدنى ۋەزىر قىلدى. كەنجى تو-
خان بىسيار سەخى ۋە جەۋانمەردخان ئىدى. بايدۇخان ئىبنى
توقان ئىبنى ھۇلاكۇخان خۇرۇج قىلدى. تاغاچار تولاداي
قاپچۇق مال بۇ ئۆمەرالار، ھارام نەمەكلىك قىلىپ بايدۇغە بۇ-
زۇلغىدەك، كەنجە تۇخان بايدۇغە ئۇترۇ چېرىك بۇيۇردى. تاغا
چار بىلە ئەمىر ئاقبۇقا جەلايىرنى باش قىلىپ. تاغاچار
بايدۇغە قوشۇلدى. ئاقبۇقا ئەندەك چېرىك بىرلە كەنجە تو-

خان قاشىغا كەلدى. ھەرام نەمەكلەر بىر يولى بايدۇغا بولۇپ
كەنجە تۇخان ھەزىمەت تاپتى. كەنجە تۇخان ئۈچ يىل خان
بولدى. كەنجى تۇخان بىلە ئاق بوقانى قەتل قىلدىلار. جەمئى
ئۈلۇغ - كىچىك يىغىلىپ بايدۇ خاننى خان كۆتەردىلەر.

[زىكرى سۇلتان مەھمۇد غازانخان]

خانى خانان سۇلتان مەھمۇد غازان فەرزەند ئەرجۇ-
مەند ئارغۇن خان ئىدى. ئارغۇن خان سەفەرى ئاخىرەت قىل-
دى. خۇراساندا ئىدى. كەنجە تۇخاننىڭ زامانىدا ھەم خۇراسان-
دا ئىدى. كەنجە تۇخاننىڭ قەتلى ۋە بايدۇخاننىڭ خانلىقىنى
ئېشىتتى، ئېرىسە ئەمىر نەۋرۇز ئىبنى ئارغۇن ئاتا خۇراساندا
ئىدى. شەھزادەئى غازاننىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئەھدۇ - پەيمان
قىلىپ يەكدىل ۋە يەكجەھەت بولۇپ بايدۇنىڭ دۇستۇنگە چې-
رىك ئاتلاندىلار. ئىككى لەشكەر روبەرو تۇشتى. بايدۇنىڭ چې-
رىكى ئىككى بەرابەر غازانخاننىڭ لەشكەرىچە بار ئىدى. غازان
ۋەھىم قىلدى. ئەمىر نەۋرۇز فىرۇز بەخت ئەرزىگە يەتكۇردىكى: «ئەي
پادىشاھى ئالەم، ھېچ ۋەھىم ۋە ھىراس قىلىغۇلۇق ئەمەس.
خان ئەگەر مۇسۇلمان بولسەلەر، مەنكى زامىن دۇرمەن. بۇ
دۇشمەنلەرنى ئالۇرمىز». غازان قەبۇل قىلىپ ئەيتتىكى: «ئەگەر
تەڭرى تەئەلا ماڭا نۇسرەت بەرسە، ئەلبەتتە مۇسۇلمان بولاي»
دىب. ئەمىر نەۋرۇز ئەلچىلىككە بارىپ بايدۇغە كورۇنۇش قىلدى،
كوپ ئۇمەرانى تاغاچار باشلىغ بۇزۇپ ياندى.
ئەلقىسسە، بايدۇخان باسرۇق [بولدى]، بايدۇنى ئولتۇر-

دىلەر، تەختىغە بەر قەرار بولدى. ئىككى كۇندىن سوڭ ئەمىر
نەۋرۇز غازاننىڭ ئەرزىگە يەتكۇردى: «خۇدايى تەئەلا ساڭا
نۇسرەت بەردى. ئەمدى خان ۋەئىدەگە ۋەفا قىلماق كېرەك.»
دىب. خاننىڭ كوڭلىگە پەر تەۋى تۇشۇب ئىدى، ئىتتىفاق بىلە
ئەيتتىلەركىم: «كامىلى بولغاي ئانىڭ ئىلكىدە ئەھكامى مۇسۇل-
مانلىقنى ئۇرگەنگەيمەن». ئەسىب بام بەھر ئاباددىن ھەزرەتى
شەيخ سەدرىددىن ئىبراھىم ئىبنى شەيخ سەئىددىن ھەمەۋى
قەددە سەللاھۇ سىررەھۇمنى ئالىپ كەلدىلەر.
ھەزرەتى شەيخ مەزكۇر سۇلتان مەھمۇد غازان خانغە
ئەھكامى ئىسلامىنى ئۇرگەتىپ غۇسىل قىلدۇرۇپ مۇسۇلمان قىل-
دىلار. شول كۇن خان بىلە يەتمىش مىڭ كىشى مۇسۇلمان
بولدى. ئىسلام ئىراندا شايىئ بولدى. تاغاچار ئۈچ خانغە مۇخا-
لىفەت قىلىپ ئىدى، ئانى ئولتۇردى.
سۇلتان مەھمۇدغازانخان نۇر ھەدەقەئى چەشم سەلا-
تىن مۇغولان بەلكى ھەمەئى ھەمە خاقانى جەھانغە سۇلتان
مەھمۇد غازانخان پادىشاھ ئىدى. مۇسۇلمان، پاك - ئېتىقاد،
ئادىل، بەھادۇر، شۇجائ ۋە خوب سۇرەت ۋە سەخى [ئىدى].
ئەمىر نەۋرۇز خىزمەتى شايەستە بەجا كەلتۇردى. مۇسۇلمان-
لىققە بائىس بولدى. بەسى ئۇلۇغ ۋە باھەشەمەت بولدى. كوپ
ئۇمەرا ۋە ۋۇزەرا ھەسەد يىدى. ئەمىر نەۋرۇز فىرۇز بەخت
بايدۇ بىلە ياغى ئىكەندە مىسىر پادىشاھىغە خەت ۋە نامە ئىبە-
رىب ئىرانغە تەكلىف قىلىپ ئىدى. قۇتلۇقشاھ نويان مىسىردىن
باسرۇق بولۇپ ياندى.
خوجا سەدرىددىن ۋە يەنە جۇملەئى ئەمىر ئۇمەرا ئەمىر
نەۋرۇزدىن ھەسەد ئېلتىب مىسىر پادىشاھى مەلىك ئەشرەفكە

ناھە ئىبەردى دېب مۇتتەھەم قىلدىلار. ئەمىر نەۋرۇز خىزمەتىغە ئىشەنىپ خانغە بەسى تەئەددى قىلۇر ئىدى. خانىنىڭ ئەمىر بىلە مىزاجى تەغىر تاپتى. ھاسىدلار ۋەقىت تاپىپ ئەمىر نەۋرۇزنىڭ ئىنىسى لەكزى كورگاننى تۇتتىلار. ئەمىر نەۋرۇز فىرۇز بەخت خۇراساندا ئىدى. فەناھى مەلىك فەخرىددىن كۆتەغە ئەلتتى. غازانخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئەمىر نەۋرۇز غازاننىڭ توھمەتىغە تەڭ بولۇپ ئىدى. ئەھلى فىتنە غەممازلارنىڭ سوزى كارگەر قىلدى. ئەمىر نەۋرۇز ئۇمرىنى غەزات، جەھاد، نەماز، خەيرات، تەلاۋەتى قۇرئان، راۋاجى شەرئى ۋە ئىمان بىلە ئۆتكەر[دى]. كىشى يەنە ئاخىر دەمدە مەرتەبەئى شەھادەتكە يەتكەي نەۋرۇز بەك غازىدەك. خۇدايى تەئالا نەسىب ئەتكەي.

ئىن قىتئە ئەمىر نەۋرۇز غازىنىڭ تەئرىخى:

رۇبائى

بىمشەش‌سەد نەۋەد شەش دىرۇن شەھرى ھىرات،
گۆزەشت ئەزمەھى شەۋۋال بەست با يەكروز.
زى ھەپتە رۆزى دۇشەنبە مىيانەئى دۇ نەماز،
رەسىد لەشكەرى غازان شەھىد شۇد نەۋرۇز. ①

---

① [يىلغا] ئالتە يۈز توقسەن ئالتە، ھىرات شەھرى ئىچىدە، شەۋۋال (ئارا ئاي)دىن يىگىرمەبىركۈن ئۆتكەندە، ھەپتىنىڭ دۇشەنبە كۈنى ئىككى ناماز ئارىسىدا، غازاننىڭ لەشكىرى كەلدى، نەۋرۇز شەھىد بولدى.

غازان خان نەۋرۇز بەگنىڭ ئورنىغە ئۆلجايتۇ سۇلتاننى نەسبەت قىلدى. ئۆلجايتۇخان سۇلتان غازانخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. سۇلتان مەھمۇد غازان تەمام ھۇلاكۇخاننىڭ يۇرتىغە سەككىز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز تورت يىل ئۆمۇر كوردى. ئۆلجايتۇخاننى ۋەسىيەت قىلدى، غازانخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ فەۋتىغە جەمئى ئەھلى ئىسلام ئەزا تۇتتى.

ئۆلجايتۇ سۇلتان ئەدلى قىلدى. دىنى ئىسلامغە رەۋاج بەردى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئىشتىھار تاپتى. خوجە رەشىددىن نەۋۋەرە قەبرەھۇ ۋەزىرى غازان خان ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە ھەم ۋەزىر قىلىپ خوجە سەدرىددىننى شېرىك ۋەزىر قىلىپ ئىدى. خىيانەتكە مۇتتەھەم بولۇپ قەتل تاپتى. ئەمىر نەۋرۇز غازىغە فىتنە قىلدى. ئاخىر ئۆزىگە ياندى. خوجە ئەلى شاھ خەتلانى ۋەزىر قىلدى، خوجە رەشىد بىلە شېرىك. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە ئادىل ۋە سەخى، فازىل، ھونەرمەند، ۋە ئالىم، موسەننىفى «تەئرىخى جەۋامىئور رەشىدى» [ئىدى]. تەبرىزدە ئىمارەتى ئالى بۇنياد قىلدى، «رەشىدىيە» ئاتادىلار. تەئرىخدە ئانداغ دەپدۇلاركىم: «يەنە ئىمارەتىنى ئەتكەندىن رەشىدىيەنى بوزماق مۇشكۇلدۇرۇر.» قۇتلۇغ شاھ نويياننى سەپەھسالار لەشكەرى ئەمىرۇل ئۇمەرا قىلدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە مىسرىغە چېرىك باردى. مىسرى پادىشاھى مەلىك ناسىر ھەم ئەسبابى ھەرب ۋە زەرب راس قىلىپ جەڭنىڭ خىيالىدا ئىدى. ۋەزىرى بى نەزىر خاجە ساھىب تەدبىر قىلدىكى مەلىك ناسىر پىشكەش ۋە ئەسىر ھايى يار بەردار ۋە شۇتۇر ھايى قاتار ۋە توفچاق ھاي بادرەفتار چىقارىپ سولھە تىلەدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئىسلامغە

بىسيار رەۋاج بەردى. دىنى شەرىف، مىللەتى ھەنىفىنى قەۋى
قىلدى. مۇسۇلمانلارغە مەيلى تەمام بار ئىدى. ئۆزى خانى پاك،
ئېتىقاد ۋە مۇسۇلمانى نىھاد، ئادىل، سەخى، بەھادۇر،
جەۋانمەرد، خوش مەنزەر ئىدى. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە-
نى ۋەزىر قىلدى. بۇ ۋەزىر ئادىل، ئالىم، سەخى. دىنى
ئەھلى ئىسلامغە ئانچە نەفئ بەتتىكى ھەددۇ ھىسابى يوق. ئۆلكى
ھۇلاكۇخاننىڭ مەملەكەتى رۇم، ئىراق، ئەجەم، ئەزەر بەيجان،
فارس ۋە خۇراساندە ئون ئىككى يىل تەمام خان بولدى. ئوتتۇز
ئالتە يىل بەئزى رەۋايەت[تە] ئوتتۇز سەككىز يىل خانلىق قىلدى.
خان بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن شەھرى سۇلتانىيەنى بەنا قىلىپ،
تەختگاھ ئېتىپ، ئۆزى ياتقالى ئىمارەتى ئالى ئېتىپ شول ئىمارەت-
دە دەفن قىلدىلار. غازانخان نەۋۋەرە قەبىردىن ئىلگىرى ئىراندا
موغۇلخانلارنىڭ مەقبەرىسى مەئاۋم ئەمەس ئىدى. سۇلتان مەھمۇد
غازان تەبرىزدە مەدفۇن بولۇپ ئىدى، سۇلتان مۇھەممەدخۇدا
بەندەنىڭ ئوغلىكى سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئېرۇر. ئون ئۈچ يا-
شار، خۇراسان پادىشاھى ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە
رەنجۇر بولدى. ئوغلى سۇلتان ئەبۇسەئىدخانغە كىشى ئىبەردى.
سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان كەلمەسدىن ئىلگەرى ئېلىخان ئالەمدىن
ۋىدائ قىلدى. جەمئ ئەمىر ئۇمەرا، ۋەزىر - ۋۇزەرا يىغىلىپ
سۇلتان ئەبۇسەئىدخاننى باشىغە تاج قويۇپ تەختكە ئولتۇرغۇزدىلار.
ئەمىر چۇپاننى ئەمرۇلئۇمەرا قىلدى. پادىشاھ كىچىك، ھىل
ۋە ئەقد ئەمىر چۇپان بولدى. ھەتتاكى خوجە رەشىدىددىنىدەك
فازىل، ئالىم، ئادىل، ئامىل ۋە سەخى بۇزرۇگ خوجە ئالىشاھ-
دىن رىشۋە ئالىپ خاجەنى سەئى قىلىپ قەتل قىلدى. خوجە
ئالىشاھ ھەم پات - پۇرسەت[دە] سەفىرى ئاخىرەت قىلدى. چوپان

نويان [نى] خوراسانغە ھاكىم قىلدىلار. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇرتاش
رۇم ھاكىمى بولدى. بىر پۈتۈكچىسىنى خانغە ۋەزىر قىلدى، سايىن
ۋەزىر لەقەب تاپتى. ئەمىر چوپان ھەر ئىش قىلسە، ناچار
كوتەرۇر ئىدى. ئەمىر چوپاننىڭ قىزى بەغدات خاتۇنغە خان ئاشىق
بولۇپ، بىسەبرى ئارام بولۇپ چوپان بەگكە مەھرەملەردىن
كىشى ئىبەردى. ئول كىشى خاننىڭ ئەرزىنى يەتكۈردى. چوپان
نويانغە بەسى يامان كېلىپ غەيرەت قىلىپ شور ئەنگىز نەستنە
ئامىز سوزلەر ئەيتتى. خان خامۇش بولۇپ، ئەمىر چوپاننىڭ
يوقلۇقىنى خاھىش قىلدى. بۇ مەئنىنى بەزى ئۇمەرا ۋە ئىنچىكە-
لەر فەھىم قىلىپ، چوپاننىڭ يامان ئىشلارىنى ۋە ئوغلانلارى ۋە
ئۆزىنىڭ تەھەككۇمىنى خانغە يەتكۈرۈپ تۇردىلەر. ئۇمەرالارنىڭ
ۋەزىرلارنىڭ ئەمىر چوپاندا دەردى بار ئىدى. بەجايى خاندا
ئىختىيار يوق ئىدى. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇر تاش رۇم ھاكىمى ئىدى.
ئاتىغە خوتبەئى سىككە قىلدى. ياغى بولدى. چوپان بەگ با-
رىپ باغلاپ ئالىپ كەلدى. ئەمىرنىڭ خاتىرىدىن ئەنۇ قىلىپ
يەنە رۇمغا ھاكىم قىلدى. دەمەشق خوجە دەپ ئەمىر چوپاننىڭ
بىر ئوغلى [بار ئىدى]. موقەررەبى دەرگاھ دەمەشق خوجەنى
خان بۇيرۇپ قەتل قىلدىلار. چوپان نويان خوراساندا ئىدى.
ئوغلىنىڭ قەتل خەبەرىنى ئېشىتىپ ئۇمەرايى خۇراسان ئىتتىفاق
قىلىپ خان ئۈزەسىگە كەلدى. خان ئۇترۇ چىقىپ تۇشتى. ياۋۇق
يەتتىلەر. ئۇمەرالار بۇزۇلۇپ خانغە كىردىلەر. ئەمىر چوپان ھە-
زىمەت تاپىپ ھىرات [قە] باردى. مەلىك غىياسىددىن كورتكە
ئېلتىپ كەلتۈردى.

مەلىك كور نەمەكى چوپان نويان. تەربىيەتى كۆل قىلىپ
ئىدى. مەلىك غىياسىددىن ئەمىر چوپاننى ئولتۇرۇر بولدى. چو-

پان بەگ كىشى ئەۋەتىپ: «مەلىككە بىر مۇلاقات بولالى» دېب-
مەلىك قەبۇل قىلمىدى. ئەيتتى: «ھەر سوزى بولسە، ۋەسىيەتى
بولسە ئەيتسۇن، مۇلاقات مۇشكۇل» دېب.
ئەمىر چوپان ئەيتتىكى: «مېنىڭ باشىمنى تېنىمدىن جۇدا
قىلماسۇنلار، زىراكى بىر بارماغىم قوش. شۇنى ئەۋەرسۇنلار»
دېب.
ئەلقىسسە، ئەمىرچوپاننىئۆلتۈردى.ئوغلىجەلالدخاننىئۆلتۈردى،
ۋەباروۋى نېكوسىرەت يىگىت ئىدى. بەغداد خاتۇننى خان ئالىپ ئىدى،
بەغداد خاتۇن كىشى ئەۋەرىپ ئاتاسى چوپان بەگنىڭ جەسەدىنى
ھەزرەتى مەككەگە ئەۋەردى. مەككەتۇللادا دەفنىن قىلدىلار.
خوجە غىياسىددىن خوجە فازىل، ئادىل، ئالىمىقدار، تەئرىخ گۇزب-
دە، «تەئرىخى مەجمە ئۇلئەنساب شەرھى شەمسىيە» خوجەنىڭ ئاتىغە
[يېزىلدى]. بۇلارغە ئىنئام ۋە ئىھسان ۋافىر ئاتا قىلدى.
رۇمدىن خەبەرى كەلدى. ئەمىر ھۇسەيىن بىلە جەمئىنى
بۇيرۇپ ئىدى، ماۋەرائۇننەھردىن خەبەرى شاھزادەئى چىغتاي
نىژاد كەلدى. خۇراسانغە ئەبۇ سەئىدخان ناچار دۇشمەن تەرەفگە
رەۋان بولدى. دۇشمەن لەشكەرى بىفايان بىلە كېلىپ ئىكەن.
سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئەندەك كىشى بىلە كېلىپ روبەرۇ
بولدى. بىۋەھىم ۋە ھىراس دۇشمەنگە ھەملە قىلدى. سەخت جەڭ
بولدى. خان ئەندەك جەلادەت زاھىر قىلدىكى، رۇستەم، ئىسفەن-
دىيار بولسەلەر، خاننىڭ بەھادۇرلىقىغە پۇشت دەست ئىنساف
بەرۇر ئىدىلەر.
ماۋەرا ئۇننەھر چېرىكى باسرۇق بولۇپ ياندى. بۇ جەڭدىن
كېيىن «سۇلتان ئەبۇسەئىد غازى باھادۇرخان» دەپ پۈتۈدىلەر
مۇنىشلەر. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئون ئۈچ ياشىدا خان بولدى.

ئون توققۇز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز ئىككى يىل ئومۇر كوردى.
سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان پادشاھزادە خوپ سۇرەت ۋە نېكوسىرەت،
ئادىل مۇسۇلمان، سەخى، دىلاۋەر ۋە جەۋانمەرد [ئىدى]. ياش
ئالەمدىن ئوتتى. ئىران خەلقى بىر يىل ئەزا تۇتتىلار. مۇنارلەرغە
قارا كەيدۈردىلەر. كۆچەلەرغە كۆل ساچتىلار. ۋەللاھۇ
ئەئلەم بىسسەۋاب.

[تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى بەيانى]

تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ ئىسلامى ھەزرەت مەۋلانا ئەرشىدىددىن
قەددەسەللاھۇ رۇھەھەنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.
ئانداغ رەۋايەت قىلۇرلاركىم، چىغتايخان چىڭگىزخاننىڭ
ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. بەسى، با سەياسەت، قاھىر ۋە دىلاۋەر،
مەردانە تورە ۋە تۈزۈت - ياساققە بەسى جىددى جەھدى بار
ئىدى، ئوكتايىخاندىن بىر يىل ئىلگەرى ۋەفات بولۇپ ئىدى.
خان ئوز ئورنىدا نەبىرەسى قارا ھۇلاكۇنى نىسبەت قىلىپ ئىدى.
زىراكى چىغتايخاننىڭ ۋەلى ئەھدى قايىم مەقامى ماموكەينىڭ
ئوغلى قارا ھۇلاكۇ ۋە يەسۇ قارا بورى. چىغتايخان ئاقىلى
كافى كېڭەشلىك كىشى ئىدى. ئوكتايخانغە كەما يەنبەغى ئىتائ-
ئەت قىلدى. قائان ھەم ئەۋلادى چىغتايغە خوپ نىگەھداش قىلدى.
چىغتاينىڭ ۋەلى ئەھدى ئوغلى ماموكەي بەسى مۇقبىل، خۇشخۇي،
زىبامەنزەر ۋە قەمەر پەيكەر ۋە نېكوسىرەت، خۇش مۇجاۋىدە
ۋە چابۇكسۇۋار، تىرەنداز، نەيزە گۇزار يىگىت ئىدى. سىننىسالى

ھەم يېگىرمە بىر، يېگىرمە ئىككى ياشدا بار ئىدى. چىڭگىزخان ئەسلەن ۋە قەتئەن ئۆزىدىن جۇدا قىلماس ئىدى. جۇجىخان، چىغتايخان، ئۇكتايخانىنى فەتھ خارەزمغە بۇيرۇپ ئىدى. چىڭگىزخان بەلىخ تالقان ئۆزەسىگە يۈردى. يولدا قەلئەئى ماميانىنى مۇھاسىرە قىلدى. قەلئەدىن مامۇكەينى ئاتتى. مامۇكەي ئۆلدى. چىڭگىزخان بەسى پەرىشان ۋە ماتەمزەدە بولدى. يارلىغ قىلدى: «مامۇكەينىڭ ئۆلگەننىنى ھېچ كىشى چىغتايغە ئېيتماسۇن» دېب. چىغتايخان خارەزمنى فەتھ قىلىپ ئۇكتاي قائان بىلە چىڭگىزخانىنىڭ خىزمەتىگە كەلدى. جۇجىخان كەلەي يۇرتىغە ياندى. [چىڭگىز] خان جۇجىدىن بەسى ئاغرىندى. بۇ شاھزادەلەرگە ئىنئام ۋە ئېھسان ئەتا قىلدى. يەنە چىغتايغە ئەيتتىكىم: «مىنىڭ بۇيرۇغۇمنى تۇتمايسىزلەر. ماڭا ئوخشاش خانلارنىڭ ئوغلانلارى بىر ئاغىز سوزىگە جان بېرىپدۇرلار.» دېب.

چىغتايخان ھەم ئەرز قىلدى، چوكۈپ ئولتۇرۇپ: «ئەي خانى ئالەم! بىز ھەم يارلىغىڭنى تۇتماساق مەن ئۆلەي» دېب ئېيتتى. چىڭگىزخان ئەيتتى: «ئەي چىغتاي! ئانداغ بولسە مامۇكەي ئالەمدىن ئۆتتى، يىغلامىغىل» دېب.

چىغتاي سەبر قىلىپ ئەيتتىكىم: «سەئادەتمەند ئىكەن، ئالدىڭىزدا ئۆلۈپدۇر.» دېب، ھېچ تەغيىر تاپمادى. بىر پۇرسەتتىن كېيىن بەھانە قىلىپ تاشقارى چىقىپ بىر خىلۋەتكە بارىپ نالەئى زارە قىلىپ، يەنە يۈزىنى يۇيۇپ، كوزىنى ياشدىن پاك قىلىپ چىڭگىزخان قاشىغە كىردى. بۇۋاقىئە بولغۇنچە شىددەتى كىشى ئولتۇرۇرگە ئەمەس ئىدى. مامۇكەي ئولدى. ئاندىن شول قەلئەدە ھېچ جاندار قالمادى، قەتلى تاپتى. چىغ-

تاي خانىنىڭ پايتەختى بەشبالىق ئىدى. تۇ[ر]فانىنى ئۇچ [دېب] ئېيتىپدۇرلار.

قارا ھۇلاكۇدىن قارا يەسۇ ئىلگەرى ئالەمدىن ئۆتتى. قارا ھۇلاكۇ ئالەمدىن ئۆتتى. خاتۇنى بەسى ئاقىلە، كېڭەشلىك زەئىفە ئىدى. ئانى ئۆزغىنە خاتۇن تۇرالچى كورگاننىڭ قىزى [دەرئىدىلەر]. قارا ھۇلاكۇ ئۆلدى، ئوغلى مۇبارەكشاھ كىچىك چىغتايخانىنىڭ ئورنىغە خان بولدى. ئاجايىپ ياخشى باسقۇردى. نەچچە يىلدىن كېيىن بايغۇ خان بولدى. زالىم كافىر ئىدى. نابۇد بولدى. ئانىڭدىن كېيىن مۇبارەكشاھ ئىبنى قاراھۇلاكۇ خان بولدى. ئول ۋەقتىدە قارا چار نويان بىر تەرەف بولۇپ ئىدى. ئوغلى ئىجىل نويان ئاتالىق بولدى. بەرلاس ئايماقىدىن يەسۇ قارانىڭ ئوغلى بۇراق خان بەسى بەھادۇر ۋە مەردانە، كېڭەشلىك ئىدى. مۇبارەكشاھنىڭ ئاناسى ئۇلاچە بۇراق خان راي ۋە تەدبىر بىلە مۇبارەكشاھدىن خانلىقنى ئالىپ پادىشاھى با ھەشەمەت ۋە پۇر شەۋكەت بولدى. خوراسانغە چېرىك بارىپ ئاللاماي ياندى. ئاخىر مۇسۇلمان بولۇپ سۇلتان غىياسىددىن ئات كوتەردى. بەش ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل مۇئمىن، ئىككىنجى قوقتاي، ئۈچىنجى بورمە، تورتىنجى داۋا، بەشىنجى بەك تومۇر. زۇبدەئى ۋە خەلاسە ۋە چىراغى ئەۋلاد بۇراق خان. داۋاخان. داۋاچىجان ھەم ئاتاپدۇرلار. داۋاخان پادىشاھى ئالى مىقدار ۋە ئەدالەت شىئار ئىدى. مۇسۇلمان ۋە پاك ئىئتىقاد [ئىدى]. داۋاخاندىن كېيىن يەنە كافىر فاجىر تەختغە ئولتۇردى. مۇسۇلمانلىق رەۋاج تاپمادى. نەچچە كىشى تەختغە ئولتۇردى. ئەمما ئات بىر تەرەف بولدى. مىرزا ھەيدەر دوغلات «تەئرىخى رەشىدى»دە داۋاخاننىڭ مەزارى ياركەندە دەپدۇرلار. يەنە ھەم

مەقبۇلۇلقەۋل، كىشىلەردىن ئېشىتتىم: «داۋاخان پادىشاھنىڭ ئۇسىنۇنىڭ مەسئۇدبەگ ئىبنى مەھمۇدبەگ گۇمبەزى ئالى بۇنياد قىلدى» دىب. خوجەخان مەھمۇدخوجەئەتتۇرەللاھۇ مەشھەدەھۇدىن مىرزاھەيدەر كوراگان تەئرىخىدە نەقىل قىلىپدۇر: «ھەر بار داۋاخان پادىشاھنىڭ ئالىدى بىلە ئۇتسەلەر ئەيتۇر ئىدىلەركى بۇ ئەزىزنىڭ جەزبەسى بەسى قەۋى ئىكەن. ھەر بار بۇ مەزارغە يەتسەم ماڭا جەزبە ھاسىل بولادۇر» دەپدۇرلەر. داۋاخان شۇكار بولدى. ئىككى، ئۈچ كافىرتورە خان بولدى. ئاندىن كېيىن نەۋبەت ئىسەنبۇقاخان ئىبنى داۋاخانغە يەتتى. ئىسەن بۇقاخانىنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. چىرىككە بارىپ كەلدى ۋە نەچچە كۈندىن كېيىن بىر تەرەف بولدى.

[تۇغلۇق تومۇرخانىنىڭ نەسەبى ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالى بەيانى]

ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ تۇغلۇق تومۇرخان نۇرى ھەدەقەئى چىراغى بىنەش دۇرمان چىغتايخان ئىرۇر. تۇغلۇق تومۇرخان ئىبنى ئىسەنبۇقاخان، ئىبنى داۋاخان، ئىبنى بۇراقخان، ئىبنى يەسۇ قاراخان، ئىبنى ماۋكەيخان، ئىبنى چىغتايخان، ئىبنى چىڭگىزخان، ئىبنى يەسۇكەيخان، ئىبنى بەرتانخان، ئىبنى قۇبلخان، ئىبنى تومنەخان، ئىبنى بايسۇنقۇرخان، ئىبنى قايدۇخان، ئىبنى دوتۇمخان، ئىبنى بۇقاخان، ئىبنى بۇزەنجىر قائان، ئىبنى ئالانقۇۋا كوركلۇك بىنت چوپنەخان ئېرۇر.

مىرزا ھەيدەر دوغلات مۇسەننىف تەئرىخىدە ئانداغ ئەيتىبدۇر-

لاركى: «ئىسەن بۇ قاخان چىرىك بارىپ ئىدى. تۇلۇغ خاتۇنى بار ئىدي ساتىلمىش» دىب. مۇغۇل پادىشاھلارىنىڭ نەچە خاتۇنى بولسە، ئىختىيار تۇلۇغ خاتۇنىدا، كىنچىكلەرىنى خاھلاسا كىشىگە بىرۇر، خاھلاسا ساقلار ئىدى. «مەكلىك خاتۇن» دىب كىچىك خاتۇنى بار ئىدى. بو ساتىلمىش ئەقىمە ئىدى. ئاڭلادىكى مەكلىك خاتۇن [خان] دىن ئاغىر بوي ئىدى. خان چىرىكدە ئىكەندە شىراۋۇل دوختەۋي دىگەن ئۇمەرا كورۇنۇشكە كېلىپ ئىدى. ساتىلمىش رەشك ئېلتىپ مەكلىك خاتۇننى بەردى. شىراۋۇل دوختەۋى مەكلىكنى ئالىپ يورتىغە ياندى. شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتى بىسيار يىراق ئىدى. ئىسەن بۇ قاخان چىرىكدىن يانىپ كەلدى. مەكلىك خاتۇننى سوردى. ساتىلمىش خاتۇن جاۋاپ بەردى: «مەكلىكنى مەن شىراۋۇل دوختەۋىغە بەردىم» دىب. ئىسەنبۇ قاخان ئېيتتىكىم: «مەكلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوغۇل بولۇر ئېھتىمالى بار ئىدى» دىدى. مۇندىن زىيادە نىمە دېمىدى. ئەمما خاتۇندىن بىسيار رەنجىدە بولدى. قۇرسەتدە ئىسەنبۇقاخان ۋەفات بولدى. مەملەكەت خانسىز قالىپ بەسى خاراب ۋە پەرىشان بولدى. ئەمىر بولاجى دوغالات خان تاپماققە بەسى دەغدۇغە قىلدى. ئاما خان ئوروغىدىن بو مەملەكەتدە يوق ئىدى. فەرراشلارنىڭ ئولۇغى بار ئىدى، تاش تومۇر دىب. [ئۇنى] شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتىغە بۇيۇردى. تاش تومۇر ئۈچ يۈز ئەچكۇ تىلەپ ئەيتتىكى: «ئۇزۇق ۋەيا قىلماس. بۇ ئەچكۇلەرنى ئۇزۇق قىلىپ مەقسۇدغە يەتكەيمەن». ئۈچ يۈ ،چكۇ بېرىپ رەۋان قىلدى.

تاش‌تومۇر مىرزا ئاياقدىن ئاياققە كىزىپ شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ يۇرتىغە يەتتى. ئەرسە خەبەر سوردى. ئىشى ئوڭ كەلدى. مەڭلىك خاتۇن ئۇچرادى. مەڭلىك ئەيتتىكى: «خاندىن ئالىپ كەلگەن ھامىلەمنى ئوغۇل تۇغدۇم. تۇغلۇق تومۇرخان ئات قويدۇق. دوختەۋىدىن بىر ئوغۇل تۇغدۇم، ئىنچى مەلىك ئات قويدۇم».

ئەلقىسسە، تاش تومۇر مىرزا تۇغلۇق تومۇرخانني ئالىپ قاچتى. ئەمىر بولاچى ئاقسۇدا ئىدى. خانني ئاقسۇغا ئالىپ كەلگۈنچە خان مۇزاتدا ھاڭغە تۈشتى. تاش‌تومۇر مىرزا يىغلاپ تۇرۇپ ئىدى، جەمئى سەۋداگەر كېلىپ تۈشۈبدۇر. كارۋان باشىنىڭ ئاتى بەگچەك ئىدى. ئاڭا ئەيتتىكى: «خان [نى] ئالىپ كېلىپ ئىدىم. ھاڭغا تۈشتى» دېب. بەگچەك ھاڭغا تۈشتى. خانني سالامەت تاپىپ بەسى شات مان بولدى. ئاۋاز قىلدى: «ئاغرامچى سالىڭلار» دېب.

ئاغرامچى سالدىلار. بەگچەك خان بىلە ئەھد پەيمان قىلىشىپ خانغە ئۇزرە ئەيتىپ ئىلگەرى بەگچەك چىقتى، ئەيتتىكى: «مەن ئىلگەرى چىقماسام مېنى ئالماسلار» دېب. بەگچەك ۋە تاش تومۇر مىرزا خانني ئالىپ ئاقسۇغە كەلدىلەر. تۇغلۇق تومۇر خان ئون ئالتە ياشدا ئىدى. تاش تومۇر مىرزا كوك بىر ئەچكۇ قالغاندا خانني ئالىپ كەلدى. تاش تومۇر مىرزانى ئوردا بېگى قىلدى. ئەچكۇ لەقەب قويدىلار. ئەۋلادىدا بۇ لەقەب قالدىلار. بەگچەكنى ئەمىرۇلئۇمەرا قىلدى. ئول سەۋداگەرلەر تۈمەن ئاياقى [قىلدى]. شول ۋەختىدا ئەمىر بولاچى ئاغاسى ئەمىر تولەك ئەكسەر ماڭلاي - سودەگە مۇتەسەررۇف ئىدى، ئاقسۇغە خان كوتەردىلەر.

[تۇغلۇق تومۇر خاننىڭ ئىسلام دىنىنى قەبۇل قىلغانلىغى بايانى]

[تۇغلۇق تومۇر خان] ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسەللاھۇ سەررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى. «تەئرىخ رەشىدى»دە ئانداغ رەۋايەت قىلىپدۇرلاركى: «مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد بىرادەر ھەزرەتى ھافىز كەبىرىدىن بۇخارى چىڭگىزخاننىڭ فەتراتىدا ھافىزىدىن كەبىر بۇخارى مەشھەددىن ئىدى. بۇ بۇزرۇكدىن كېيىن قەلەمى رەشىدى ئىجتىھاد بەستە ۋە شىكەستە بولدى. مەۋلانا ھافىزىدىن كەبىر قەددەسە سەررەھۇ شەھىد بولدى. بىرادىرىنى كوچۇرۇپ قارا قۇرۇمغە ئالىپ بارىپ ئىدىلەر. مەۋلانا شۇ جائىددىن مەھمۇد ئەلەيىر رەھمە شول موسافىرەتدە ئالەمدىن نەقىل قىلدىلار.

چىڭگىزخاندىن كېيىن مەۋلانا مەزكۇرنىڭ ئەۋلادى قارا قۇرۇمدىن كېلىپ شەھرى كىتەكدە ئىستىقامەت قىلدىلار. شەيخىل ئىسلام ئەزىز ۋە موئتەبەر ئىدىلار. ئاخىر فەرزاندانى مەۋلانا مەزكۇر ھەزرەتى مەۋلانائى جامالىددىن ئەترەللاھۇ مەشھەدەھۇ بىسيار ئەزىز ۋە بۇزرۇكۋار ئىدى. شەھرى كىتەكىنىڭ خەلقى بەسى فىسق فۇجۇرغە رىغبەت قىلدىلار. ناماز جۇمئەدىن كېيىن ھەزرەتى شەيخ جامالىددىن قەددەسەللاھۇ سەررەھۇ مىنبەرگە چىقىپ ۋەئىز ئەيتتىلەر. ئانداغ دېدىلەركى: «ئەي يارانلار مۇندىن ئىلگەرى كەررات ۋە مەررات سىزلەرگە ۋەئىز نەسىھەت قىلدىم، ھېچقايىسىنى ئېشىتمەدىڭلەر. بۇ ئاخىرقى نەسىھەتىم، بۇ شەھەرگە

بالايى ئەزىم كەلدى. سىزلەردىن رۇخسەت تىلەيدۇرمەن. دىدار-
قىيامەتكە قالدى» دېب، مىنبەردىن تۇشۇپ سەفەرگە رەۋان بول-
دى. مۇئەززىنى مەسجىدنىڭ ھەزرەتى شەيخقە ئىئتىقادى بار ئىدى،
ئىلتىماسى ھەمراھلىق قىلدى. ھەزرەتى شەيخ ھەم قەبۇل قىلىپ،
شەھەردىن فەرسەڭ بارىپ تۇشتىلەر. موللائى مۇئەززىن ھەزرەتى
شەيخدىن ئىجازەت تىلەپ شەھەرگە ياندى.
موھىممىدىن فارىغ بولۇپ مۇنارەغە چىقتى. رەسم خەيرباد-
ئەزانى نامازى خۇفتەن ئاغاز قىلدى. ئاسماندىن قارا ياكلىغ بىر-
نىمەرسە ياغادۇر. ئەمما خۇشك، ئەزان تەمام بولدى، ئەرسە مۇ-
ناردىن تۇشە بولدى. مۇنارەنىڭ ئىشكى بەند بولۇپدۇر. بىر سا-
ئەت تەۋەققۇف قىلدى، مۇنارە يەرگە ياۋۇق كورۇندى. مۇنارەدىن
تۇشۇپ سۇرئەت بىلە ھەزرەتى بوزرۇگۋار قاشلارىغە كېلىپ بۇ
ۋاقىئەنى بەيان قىلدى. ھەزرەتى شەيخ: «غەزەبى ئاللادىن يە-
راغلىق ياخشى» دېب، كوچۇپ رەۋان بولدىلار. تەي مەنازىل
ۋە مەراھىل قىلىپ سەرھەددى ئاقسۇ ئايكول دىگەن مەۋزەئىغە
چىقىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر. تۇغلۇق تومۇرخان ئوۋغە چىقىپ ئىدى.
تەۋاچىلار كوردىكى جەمئى فەراغەت بىلە تېنىچ ئولتۇرۇپدۇر.
ھەزرەتى شەيخ بوزرۇگۋارنى تۇتۇپ باغلاپ تۇغلۇق تىمورخان
قاشىغە ئالىپ باردى. خان ئەيتتىكى: «ئەي تازىك نەدەپ جار
ئىشىتمە دىڭ!؟» دېب. ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركى: «بىز مۇسا-
فىر، كېتەك بۇزۇلۇپ كەلدۇك، يارلىغ شىكاردىن خەبەرىمىز
يوق» دېب. خان يەنە ئەيتتى: «سەن ئوبدانمۇ، يا بۇ ئىتلارمۇ؟».
ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركىم: «ئەگەر ئىمان مەندە بولسە، مەن
ئوبدان؛ ئەگەر ئىمان مەندە بولمەسە، مەندىن ئىتلەر ئوبدان».
خان شول مەھەلدە ئىتلەرغە خوك گوشتى بېرىپ تۇرۇپ ئىدى.

خاننىڭ كوڭلىگە تەئسىر قىلىپ بىر گوشەدە تۇرۇپ بىر مۇغۇ-
لنى بۇيۇردى: «بارىپ شول تاژىك [نى] ئالىپ كەلگىل، ئېئىزاز
ئىكرام بىلە ئاتىڭغە مىندۇرۇپ» دېب. بۇ مۇغۇل ئاتىنى تارتتى.
ھەزرەتى شەيخ كوردىلەركى، ئول مۇغۇلنىڭ ئىگەرى خۇنى خىنە-
زىر بىلە مۇلەۋۋەس، پىيادە بارۇرنى ئىختىيار قىلدىلار. ئول مۇ-
غۇل: «يارلىغ ئانداغ ئەمەس، ئاتغە مىنىپ بارماق كېرەك» دېب
تۇردى. ھەزرەتى شەيخ ناچار رويمالى تەھارەتنى ئول مۇغۇلنىڭ
چىركىن ئىگەرىگە يايىپ مىنىپ باردىلار. خان بىر گوشەدە تۇ-
رۇپدۇر، ئەمما بەشەرەسىدە ھەزن ۋە رۇشد زاھىر. خان سوردى-
كى: «ئول نېمە دۇرۇركىم، ئول بولسە ئادەمى ئىتدىن ئوبدان،
ئول بولماسا ئىت ئانىڭدىن شەرىف؟». ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەر-
كىم: «ئول ئىمان ئېرۇر» دېب، ئىمان ۋە ئىسلامنى تەئرىف ۋە
تەۋسىف كەمايەنبەغى قىلدىلار. تۇغلۇق تومۇرخان ئەنارەللاھۇ
بۇرھانەھۇ گىريان بولدى. ئەيتتىكى: «ئەگەر مەن خان بولسام
ئىستىقلال بىرلە، ئەلبەتتە سىز كېلىپ مېنى مۇسۇلمان قىلغايسىز»
دېب ۋەئدە بەردى. خان شول مەھەلدە ئون سەككىز ياشار ئى-
دى. ھەزرەتى شەيخ جەمالىددىن قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇ ئايكول-
دە ئالەمدىن سەفەر قىلدىلار. ھەزرەتى شەيخ نەزئ ۋەقتىدە ئوغ-
لانلارى مەۋلانايى ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇغە ۋەسىيەت قى-
لىپ ئەيتتىلەركىم: «مەن تۇش كورۇپ ئىدىم، چىراغ ياندۇرۇپ
بەلەند پوشتە ئۈزەسىدە، تەمام مەشرىق تەرەفى ياردۇدى. بۇ تۇش-
نىڭ تەئبىرى ئولدۇركى، تۇغلۇق تومۇرخان ماڭا ۋەئدە بېرىپ
ئېردىكى، ‹ئەگەر ئىستىقلال بىلە خان بولسام، ئەلبەتتە سىز كې-
لىڭ، مەن مۇسۇلمان بولغايمەن› دېب، مېنىڭ ئومرۇم ۋەفا قىل-
مادى، ئەلبەتتە بۇ ۋەئدەدىن غافىل بولماغايسىز، ئەلبەتتە تۇغ-

لۇق تومۇرخان مۇسۇلمان بولۇر» دىب. ھەزرەتى شەيخ جىمالىددىن رەھمەتەللاھۇ ۋە بەرەكاتۇھۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ نەچچە مەھەلدىن سوڭ تۇغلۇق تىمورخان ئىستىقلال بىلە خان بولدى. بەسى شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلدى. بۇ ئاۋازەسى ئاقسۇدا ھەزرەتى مەۋلانايى ئەرشىددىن تەيىبەللاھۇ مەشھەدەھۇغە يەتتى. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن ئەزەم مۇغۇلىستان قىلىپ ئوردۇغە باردى. تۇغلۇق تومۇرخان چىڭگىزخانغە مۇلاقات مۇيەسسەر بولمادى. ئۇلۇغ سەبەبىدىن ئوردۇغە ياۋۇق ۋەتەن تۇتۇپ، ھەر سەھەر كولباڭى ئىسلامكى ئەزان ئەيتا باشلادىلەر. بىر سەھەر خان ئەيتتىكى: «نەچچە كۈندۈركى خاب خۇش، ۋەقتىكى سەھەر بولغاي، بىر كىشى ئاۋازى بىدار ساز بىلە رەھمەت بىرەدۇر. ئانى مۇندا ئالىپ كەل» دىب. ئول مۇغۇل سۇرەت ھەزرەتى مەۋلانا ھەنۇز كولباڭى ئىسلامنى يەئنى ئەزاننى تەمام قىلماي ئىدىلەر، ياقالارىدىن تۇتۇپ، كىشىكشاي خان قاشىغە ئالىپ كەلدى. خان ھەزرەتى مەۋلانادىن سوردى: «نې كىشى ئېرۇرسەن، تاتلىغ ئۇيقۇدىن قاتىغ ئەۋاز بىلە بىدار قىلاسەن؟» دىب. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركى: «مەن ئول كىشىنىڭ پەرزەندى ئېرۇرمەنكى، ۋەئدەئى مۇسۇلمانلىق قىلىپ ئىدىلەر، شول ۋەئدەدىن كوز تۇتۇپ دەرگاھلارىغە كەلدىم» دىب. خانغە رىققەتى بولدى، ھەزرەتى شەيخنى سوردى. مەۋلانا جەۋاپ بەردىكى: «ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ پەدەرى بۇزورۇگۋارىم ئالەمنى ۋىدائ قىلدىلار، ماڭا ۋەسىيەت قىلدىلاركى ئەلبەتتە تۇغلۇق تىمورخانىنىڭ خىزمەتىگە يەتكىل، خان مۇسۇلمان بولۇر» دىدى. خان ئىسلامغە رىغبەت قىلدىلار. ھەزرەتى مەۋلاناغە غۇسل قىلدۇرۇپ، ئىمان ئەرزە قىلىپ ئەھكام ۋە ئەركا-

نى مۇسۇلمانلىقنى تەئلىم قىلىپ، خان مۇسۇلمان بولدى. شۇندىن ئىتتىفاق قىلمىشتىلاركى: «ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئىمان ئەرزە قىلالى، قەبۇل قىلسالەر خوپ، ئەگەر قەبۇلى ئىسلام قىلماسالار، ئايەتى «ئوقتولۇلمۇشرىكىن① » غە ئەمەل قىلالى» دىب. ئەمىر تولەك دوغلات ئۇلۇس بېگى ئىدى، خان ئانى چىرلادى. ئەمىر تولەك كەلدى، كوردىكى بىر تازىك بىلە رو - بەرۇ ئولتۇرادۇرلار، ئەمىر كىلىپ ئولتۇردى. خان ئەيتتىلەر كىم: «كۈفرىنى تاشلاپ مۇسۇلمان بولساق» دىب. ئەمىر تولەك يىغلاپ ئەيتتىكى: «مۇندىن ياخشى ئىش دۇنيادا بەھەم يەتىەس،...... مەن ئۈچ يىل بولدى، سۇلەھايى كاشقەرىنىڭ قولىدا [مۇسۇلمان بولغان] مۇسۇلمانلىقنى پىنھان تۇتۇپ ئىدىم» دىب، يىغلاشىپ ئەمىر تولەك ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن رەھمەتەللاھۇ بىلە كورۇشتىلەر، قوشۇپ يىغلادىلار. ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئىمانغە تەكلىف قىلدىلار، ھەممە مۇسۇلمان بولدىلار. نەۋبەت ئۇمەرايى جۇراسغە يەتتى. جۇراس ئايىاقى بەسى تولا ئىدى. ئۇمەرايى جۇراس شەرتى نامەئقۇل ئاراغە سالدى، ئەيتتىكى: «مېنىڭ بىر كىشىم بار، ئاتى سىنقۇيبۇقا ئاتلىغ، كافىرى باقۇۋۋەت. ئىككى تىشلىق تىۋەنى بىر قولى بىلە كوتەرۇر، ئەگەر بۇ تازىك سىنقۇيبۇقانى چالسە، مەن مۇسۇلمان بولاي» دىب. خان ئەيتتىلەر: «ئول كافىر بەسى پۇر قۇۋۋەت، بۇ شەرت ئەمەس» دىب. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىكى: «بۇ شەرت خوب، ئەگەر خۇدايىتەئالا خاھىش قىلغان بولسە، مېنىڭ قولۇمدا بۇ ئۇلۇسنىڭ ئىمانىنى، ئەللاھۇ تەئالا ماڭا قۇۋۋەت بېرۇر» دىب. ھەزرەتى مەۋلانا سىنقۇيبۇقا بىلەن چالىش-

① ئوقتولۇلمۇشرىكىن — مۇشرىكلار (خوداغا شىرىك كەلتۇر گۈچىلەر) نى ئولتۇرۇڭلەر -

تىلار. ھەزرەتى مەۋلانا پەشلەرنى قىسىپ رو - بەرو بولدىلار.
سىنقۇي بۇقا ئۈترۈ كەلدى. ھەزرەتى مەۋلانانىڭ قوللارى سىگ-
قۇي بۇقاغە تېگىشى بىلە ئول كافىر يىقىلدى. بىر سائەت ياتىپ
كەلىمەشەھادەت ئوقۇپ قوپۇپ ھەزرەتى مەۋلانانىڭ ئاياغلارىغە
يىقىلدى. بۇ كارامەت ھەزرەتى مەۋلانادىن زۇھۇر قىلدى. شول كۈن
يۈز يىگىرمە مىڭ كىشى ھازىر ئىدى. بەيەكبارە كەلىمە شەھادەت
ئەيتىپ مۇسۇلمان بولدىلار. مۇسۇلمانلىق مۇغۇل ئۇلۇسى ئارا
شايىئ بولدى. تا بۇ زامانەغە ئىستىھكام تاپتى. مۇندىن بۇرنا كە-
بەك خان مۇسۇلمان ئىدى، بەسى پادىشاھى ئەدالەت شىئار ۋە
ئالى مىقدار [ئىدى]، قەلئەئى بەلخنى ئىمارەت قىلدى. كۈمۈش
ۋە ئالتۇن پۇل چىقاردى. «كەپەكى» دېب مەشھۇر بولدى. كە-
پەك خان ئالەمدىن ئۆتتى، يەنە ئۇلۇس كافىر بولدى، خانى
كافىر ئۆچۈن، يەنە نەچچە كافىر خانلار پەيدا بولدى. يەنە
تەرمە شىرىن خان ئىبنى داۋاخان خان بولدى. ئول ھەم مۇ-
سۇلمان بولۇپ، دىنى ئىسلامغە رەۋاج بېردى. ھىندۇستانغە چې-
رىك بارىپ، غەزات قىلىپ، غەزاتدىن ياندى. تەرمە شىرىن خان
ئالەمدىن ئۆتتى. ئوتتۇز يىلدىن كېيىن تۇغلۇق تومۇرخان خان
بولدى. بۇ ئارادا مۇسۇلمانلىق بىر تەرەف بولۇپ، كۇفىر ۋە كا-
فىرلىق رەۋاج تاپتى. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىر-
رەھۇنىڭ سەئيى بىلە تۇغلۇق تومۇرخان [مۇسۇلمان] بولدى. مۇ-
سۇلمانلىق بۇ زامانەغە بەرقەرار بولدى. ئىنشائاللاھۇ تەئالا
تا قىيامەت بەرقەرار بولغاي. تۇغلۇق تومۇرخان مۇسۇلمان بول-
غاندا، يىگىرمە تورت ياشدا ئىدى. خان باشلىغ ئوزلەرىنى ئۆ-
زى خەتنە قىلدىلار. باش تۇشۇرۇپ ئىئتىقادى پاك بىرلە مۇ-
سۇلمان بولدىلار. سوڭقى كۈنى قالغان خەلق مۇسۇلمان بولدى.

تۇغلۇق تومۇرخان شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلىپ ئۇلۇغ
خان بولدى. ئومەرائى ماۋەرا ئۇننەھرنىڭ مۇخالىفەتىنى ئېشى-
تىپ چېرىك ئاتلانىپ ماۋەرا ئۇننەھرغە كەلدى. كىشۋەر گۇشاي-
لىق يۈسۈنى بىلە تۇغلۇق تومۇرخان جاق بۇلاق دىگەن مەۋزەئ-
غە تۈشتى. دەريايى خوجەندگە يېقىن ئۈچ ئومەرانى مىڭلىغلاي
[غە] بۇيۇردى. ئۇلۇغ تىمور ئويماقى، كەرەيەت بەگچەك ئويماقى،
ئەركنۇت ئويماقى. بۇ ئەمىرلەر دەريايى خوجەنددىن ئۆتتىلەر.
ئەمىر بايزىد جەلايىر كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر بەيان سۇلدۇس
كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بەرلاس ۋەھىم ھىراسدىن قا-
چىپ خۇراسان [غە] كەتتى. ئەمىر تىمور كوراگان ئەمىر ھاجىغە
ئەيتتىكى: «سىز خۇراسان [غە] بارۇر بولدۇڭۇز، تۇغلۇق تىمور-
خاننىڭ خىزمەتىگە بارسام» دېب. رۇخسەت بېرىپ خۇراسان
[غە] باردى. ئەمىر تىمورخاننىڭ ئورداسىغە يەتتى. ئەمىر ھەمد-
خاننىڭ ئالدىدا مۇئتەبەر ئىدى. ئەمىر تومۇرگە مۇرەببى ئىدى.
خانغە ئەمىر تومۇرنى سپارىش قىلىپ تۈمەنەن دىلكەش كەشنى
قەدىم دەستۇر بىلە سيۇرغال قىلدى. ئەمىر تومۇرنىڭ تەئەللۇق
ئەھلى ئۇلۇسى قەتل ۋە غارەتدىن سالامەت قالدى. ئەمىر خىزىر
بورى كورۇنۇشكە كەلدى. خان ئومەرائى سەلاسە ئەۋۋەل قىتمۇر
ھاجى بەگنى ۋە بەگچەك [نى] مەملەكەتى ماۋەرائۇننەھرگە
نىسبەت قىلىپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ياناچە ئومەراغە مۇخالىفەت
پەيدا بولۇپ، تۇغلۇق تىمورخان يەنە ماۋەرائۇننەھرگە چېرىك
كەلدى. ئەمىر بەيان سۇندۇس، ئەمىر بەيان جەلايىر، ئەمىر خى-
زىر بورى خاننىڭ كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس ھەم
كورۇنۇشكە جابدۇپ ئىدى. خان ئەمىر بەيان سولدۇسنى، بايزىد
جەلايىرنى ئۆلتۈردى، مۇخالىفەت سەبەبىدىن. بۇ خەبەرنى ئەمىر

هاجى ئېشىتتى، قورقۇپ خۇراسەنغە كەتتى. ئەمىر تومۇر يەنە
رۇخسەت ئالىپ خان قاشىغە كەلدى. ئەمىر ھاجى خۇراسان
[غە] بارىپ غافىل ئۆلتۈرۈپ ئىدى، قارايمان ھۇجۇم قىلىپ،
ئىنىسى ئىدىكو بەرلاس بىرلە ئۆلتۈردى. تۇغلۇق تىمورخان ئوغ-
لى ئىلياس خوجە خاننى نىسبەت قىلىپ، ئەمىر بەگچەكنى ئاتا-
لىق قىلىپ ياندى. ئەمىر تومۇرنى ئىلياس خوجە خانغە تابىشۇ-
رۇپ، يۇرتىنى باسىقتۇرۇپ ياندى. ئەمىر بەگچەك زۇلۇم قىلدى.
ماۋەرا ئۇننەھر ئۇلۇسى يىغىلىپ مىسل ئەمىر ھۇسەيىن ئىبنى ھى-
لار ئىبنى ئەمىر قىزغىن ئەمىر تومۇر ئىلياس خوجەخان بىلە
جەڭ قىلدىلار. ئىلياس خوجە خان باسرۇق بولۇپ بارغۇنچە
ئىززىددىن دوغلات قەتل قىلدى. پات فۇرسەتدە تۇغلۇق تومۇر-
خان ۋەفات بولدى. ئوتتۇز تورت ياشىدا ئىدى. ئون يىل مۇ-
سۇلمانلىققە رەۋاج بەردى. تۇغلۇق تومۇرخان پادىشاھى مۇسۇل-
مان ۋە پاك ئېئتىقاد، ئادىل ۋە مەردانە، جەۋانمەرد، نېكۇ ئەخ-
لاق ئىدى. ئەمىر تولەك ئولدى، ئورنىدا ئۇلۇس بېگى ئەمىر
بولاچى بولدى. ئەمىر بولاچى ۋەفات بولدى، ئورنىدا ئوغلى خۇ-
دايىدادنى ئۇلۇس بېگى قىلدى. ئەمىر خۇدايىداد يەتتە يا-
شىدا ئىدى. قەمرىددىن ئەمىر بۇلاچىنىڭ ئىنىسى ئىدى. ئۇلۇس
بېگىلىكىنى تالاشىپ، خانغە ئەرز قىلدى. خان ئەمىر بۇلاچىنىڭ
خىزمەتىنى مەنزۇرى نەزەر قىلىپ ئەمىر قەمرىددىنغە بەرمەدى.
قەمرىددىن كوڭلىدە گىنە تۇتتى. تا خان بار ئىدى، ھىچ زاھىر
قىلالماي يۇرۇپ ئىكەن، خان ۋەفات بولدى، قەمرىددىن ئون
سەككىز سۇلتاننى قەتل قىلدى. يالغۇز خىزىر خوجەخان قال-
دى. بۇ بەيان تاپقۇسدۇر.

تۇغلۇق تومۇرخان بەشبالىق ۋە قىيالىق ۋە
ئالمالىق ۋە كاشقەر ۋە خوتەن، ئوزكەند ۋە فەرغانە،

ئوترار ۋە تاشكەند ۋە خوجەند ۋە ماۋەرائۇننەھرگە، بۇخارا،
سەمەرقەند، جەيھوندىن ئوتۇپ بەلخ ۋە غورۇ ۋە تالقان ۋە قۇن-
دۇزغەچە تەخت تەسەررۇفىدا قىلىپ ئىدى، خان سەمەرقەندە
قىشلاپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ئەمىر تومۇرخاندىن كېيىن قەمرىد-
دىننىڭ ئۆزەسىگە چېرىك باردى. قەمرىددىن بىتاب ئىدى، ئاتا-
دا ئولتۇرالمادى. كولمە قوجۇر دىگەن يەردە جاڭگال ئىچىدە
ئىككى كىشى بىلە بەش ـ ئالتە ئايلىق ئوزۇق قويۇپ قاشتى-
لار. ئۇچ ئايدىن كېيىن خەلقى يانىپ كېلىپ تەجەسسۇس قىل-
دىلار. قەمرىددىن بىلە ئول ئىككى ھەمرالارىدىن نىشانى تاپما-
دىلار. تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ بەرگەن تۇزى، ئىچكەن ئاند شەر-
تى قەمرىددىندىن تېشىلىپ ئاقىپ زەرداپ بولۇپ، يالغۇز بىكەس،
خار ـ زارلىق بىلە بىر تەرەف بولدى. زالىمنىڭ ۋە غەددار ھە-
رام نەمەكنىڭ ئاخىرى مۇنداغ بولۇر. ئىلاھا سەن ساقلاغىل غەد-
دارلىق ۋە ھەرام نەمەكلىك، ئاند شەرت سىندۇرۇدىغان
يالغانچىلىقدىن.

زىكرى خىزىر خاجەخان ئىبنى تۇغلۇق تومۇرخان

خىزىر خاجەخان ئاخىرىن فەرزەندانى تۇغلۇق تومۇرخان-
دۇرۇركى، سۇت ئەمەر ئىدى، مىرئاغا ئەمىر خۇدايىدادنىڭ ۋا-
لىدەسى قەمرىددىندىن ياشۇرۇپ ئون ئىككى ياشقە كىردى. قەم-
رىددىن بەسى تەفتىش قىلدى. تاپىلمۇدەك بولدى، ئەمىر خۇدايى-
داد خىزىر خاننى قاچۇرۇر بولدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى: «ئەي
ئوغلۇم خانغە بىگانە كىشى قوشۇپ قاچۇرغىن، ئۆز كىشىڭدىن
قوشساڭ، خان بولسە بۇ كىشىلەر ناچار كىشى بولۇر، سې-
نىڭ ئەۋلادىڭغە ئەداۋەت زاھىر قىلۇر، بىگانە كىشىلەرنىڭ ئىشى

بولماس» دېب. مىرا خۇدايىدادۇ ئەھادىنناس دىن ئۇن ئىككى كىشى
قوشۇپ قاچۇردى. بۇ كىشىلەرنىڭ بىرسى چەنگرەك ئىدى. ئومە-
رائى ئىتاچى ئانىڭ نەسلىدىن، ئاق بۇراقھەم ئاتاپدۇرلار، يەنە بىرى
خارەزىملىق توججارى ئىدى. ئومەرائى ساغرىچى ئانىڭ نەسلىدىن. يەنە
بىرى چالىش سەيىيادلاردىن ئىدى. ئومەرائى قۇشچى ئانىڭ نەسلىدىن.
بۇ ئايىماقنى كوكۇلداش ھەم ئاتاپدۇرلار. بۇلار لايىقى ئومەرا ۋە بەگ-
لىك ئۇچۇن بۇ ئۇچ ئايىماق ئومەرا بولدى. يەنە توققۇز كىشىگە ئوز
ھالىغە باقىپ مەنسەپ بەردىلەر. خىزىر خاجە خاننى كاشقەر
بەدەخشاننىڭ ئاراسىداقى تاغلارنىڭ ئاراسىدا ئالىپ يۇردىلەر.
قەمرىددىن خەبەر ئالىپ كىشى بۇيرۇدى. خىزىر خاجە خاننى
خوتەن تاغىغە ئالىپ قاچتىلار. قەمرىددىندىن قورقۇپ چۇرچەن،
سارىخ ئۇيغۇز، لوپ ۋە كېتەك سارى ئالىپ قاچتى. ئون ئىككى
يىل بولدى، قەمرىددىن زالىم نابۇد بولۇب، خەلايىققە خان
لازىم بولدى. ئەمىر خۇدايىداد كىشى ئىبەرىپ، خىزىر خاجە خان-
نى ئالىپ كېلىپ چانقى ۋە قۇزۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر.
كارى سەلتەنەت رەۋاجى تەمام تاپتى. خىزىر خاجە خان غە-
زات ئۇچۇن خىتاي بارىپ قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتاي-
نى ئالىپ مۇسۇلمان قىلدى. تۇرفاننى ئالىپ ئىسلام ئاچتى.
قارا خاجەنى خىزىرخان مۇھاسىرە قىلدى. ئۇچ [نى] قورشاپ
تۇردى. ئەۋۋەلقى سەفدە ئالتۇن بەلچىلىك كىشى تۇردى. ئىك-
كىنچى سەفدە پولاد بەلچىلىك كىشى تۇردى، ئۇچىنچى
سەفدە كۇمۇش بەلچىلىك كىشى تۇردى. خىزىرخان تۇرفاننى
پايتەخت قىلىپ، قىشلاق قىلدى. خاۋاقىنى مۇغۇلنىڭ بىر پاي-
تەختگە كاشقەر، بىرسى تۇ[ر]فان. سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ئوغ-
لى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ پايتەختى تاشكەند ئىدى. خان تاش-

كەندە مەدفۇن بولدى. يۇنۇسخان نەۋۋەرە قەبرەھزىنىڭ مەزارى
تاشكەندە مەشھۇر مەئرۇف.
ئەلقىسسە، قارا خاجەنىڭ ئەمۋالىنى شەرىئەت
بىلە قىسمەت قىلدىلار. تەمام چىرىككە، خانغە بىر قارا
ئەتلەس بىرلە بىر كوك ئۇي توپە. مەۋزەئى مەشھۇر مۇغۇلىستان
يايلاقى قىمىز كوك توپەدە مەجلىس تۇزۇپ ئەمىر خۇدايىداد خان-
غە قىمىز تۇتۇپ، خان قىمىزنى ئالىپ، شول مەھەلدە مەھرەم-
لەردىن بىر كىشى كىرىپ: «مىر تومۇرنىڭ ئەلچىسى كەلدى، ئەي-
تادۇر: ‹خىزىر خاجە خان قونالغە، ئات بوغزى تەييار قىلىپ
بىزگە باشچى بولسۇن› دېب» دېدى. خاننىڭ قولىدىن قىمىز تو-
كۇلدى. ئەمىر خۇدايىداد ئەرز قىلدى: «ئەي خانىم، ئالىمانى
تاشلاپ ئالغۇچە يۇز نىئمەت خۇدايىتەئالا بېرۇر، ئەمىر تومۇر
كېلۇرگە كېلۇر ئىمىش، ئاناغىچە خۇدايىتەئالانىڭ مىڭ - مىڭ
رەھمىتى بار، ھالا دىلجەمئ ئەيىش - فەراغەت قىلماق كېرەك»
دېب. خان قىمىزنى ئىچىپ پىيالەنى ھەنوز بەرمەپ ئىدى، بىر
قارا ئاتلىغ، ئاق تونلۇق كىشى چاپىپ جالاخانەدە تۇرماي،
مەئرىكەغە يېتىپ ئەۋاز قىلدى: «ئەمىر تودۇر دەر ئۇتراردۇرد —
(ئەمىر تومۇر ئۇتراردا ئولدى)» دېب. ھەرچەندە جەددى جەھد
قىلدىلار، ئول كىشى پەرۋا قىلماي چاپىپ ياندى. ئاتلانىپ چاپ-
تى، گەردىگە يەتمەدىلەر. قىرىق بەش كۇندىن كېيىن تەھقىق
خەبەر كەلدى: «ئەمىر تومۇر ئوترارىدا ۋەفات بولدى» دېب. خى-
زىرخان پادىشاھى مۇسۇلمان نىھاد، پاك ئېئتىقاد، ئەدالەت شى-
ئار، ئالىمقدار ئىدى. مىرزا ھەيدەر كورگان «تارىخ رەشىدى»
دە نەقىل قىلىپدۇركى، داۋاخان ياركەندە مەدفۇن بولدى، تۇغ-
لۇق تىمورخان ئالمالىقدا ياتتى. خىزىر خاجەخان تۇرپاندا مەد-
فۇن بولدىلار، يەمشىنى دىگەن قەريەدە. ئوغلى مۇھەممەدخان،

نەبىرەسى شىر مۇھەممەدخان ھەم يەمشدە مەدفۇن بولدىلار.
خىزىر خاجەخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل مۇھەممەد-
خان، ئىككىنچى شەمئى جەھانخان، ئۈچىنچى نەقشى جەھان-
خان. جانەشىن خىزىر خاجەخان مۇھەممەدخان ئەترەاللاھۇ
مەشھەدەھۇ ئىدى. مۇھەممەدخان پادىشاھى مۇسۇلمان نىياد، پاك
ئېتىقاد ۋە بائەدل داد ۋە ئالىمقدار، شەجائەت شىئار ئىدى-
مۇسۇلمانلىقغە رەۋاج بەردى. ھەر مۇغۇلكى دەستار كىيمەي قاشىغە
كەلسە، «سۇننەتنى تەرك قىلىپسەن» دېب، باشىغە تاقا مىخى قاقار
ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبېك كورگان سەمەرقەند پادىشاھى ئىدى. رە-
سەد باغلادى. بۇ خەبەرنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھە بۇرھانۇھۇ
ئېشتىپ، چادىر كولنىڭ شىمال تەرەفىدە تاش بىلە رەباتى بەنا
قىلدى. ئەجىپ ئىمارەتى مەقبۇل، گۈنبەزى ئالى، ھەجەر ھايى
مەرغۇب مەسجىدى ئەتتى. ئەمما مۇھەممەدخان ياش بىر تەرەف
بولدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل شىر مۇھەممەدخان، ئىك-
كىنچى شىر ئەلى خان، ئون سەككىز ياشار ۋەفات بولدى. مۇھەم-
مەدخان نەۋۋەرە قەبرەھۇ مەنزىلى فانىدىن سەرايى جاۋىدانىغە
مەيل قىلدى. ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ شىر مۇھەممەدخان-
نى خان كوتەردىلەر. شىر مۇھەممەدخاننىڭ زەمانىدا ئانداغ ئەمە-
نىيەت ۋە رىفاھىيەت ئېل ئارا پەيدا بولدى. ھېچ قەرىندە
بۇنداغ تىنچلىق نىشان بولمادىلار. شىرئەلىخان شىرمۇھەممەدخان
زەمانىدا بىر تەرەف بولدى. ئانىڭدىن بىر ئوغۇل، بىر قىز قال-
دى. ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان، قىزى مەخدۇم خانىم. ئەمما ئەل-
ئاراسىدا مەخدۇم سىلۇ شوھرەت تاپتى. بەسى خۇشرۇي ۋە زىبا،
جەمالى باكەمال ئىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخان ئىبنى شىرئەلىخان ئىبنى
مۇھەممەدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ. سۇلتان ئۇۋەيسخان ئاتاسىدىن

كىچىك قالدى. ئەمەكسى شىرمۇھەممەدخان قاشىدا بولدى. ئۇۋەيس-
خان بەسى چابۇك ۋە چۇست خان [ئىدى]. شىر مۇھەممەدخان
ئاغىر ياۋقار كىشى ئىدى. ئۇۋەيسخان مەرتەبەئى سەبادىن دەرەجە-
ئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. شىرمۇھەممەدخاننىڭ ئاغىرلىقى گە-
ران كەلدى، قاچىپ كەتتى. ئەمەكىسىغە بىسيار يامان كەلدى. بىر
نەچچە كىشى ئۇۋەيسخاننىڭ خىزمەتىغە كەلدى. شىرمۇھەممەدخانغە
مۇخالەت ئاغاز قىلدى. بىر كىچە يىراق يەردىن شەبخۇن قىل-
دى. شىرمۇھەممەدخان قاراق يەكلىغ دىگەن مەۋزەئىدە دىلجەم
ئولتۇرۇپ ئىدى، سۇلتان ئۇۋەيسخان يەتتى. تورت كىشى بىلە شىر-
مۇھەممەد قاچىپ سۇغە تۇشۇپ پىنھان بولدى. غوغا بەلەند بولدى.
شىرمۇھەممەدخاننىڭ لەشكەرى خەبەردار بولۇپ، ئوردىغە كەلدى.
ئۇۋەيسخان بەسەدھىلە سەلامەت خەلاس بولدى. قالماق تورەسى
ئاتى ئېسەن، لەقەبى بەگئاسلان جەڭ قىلدى. خان قولغە
تۇشتى. خانغە ئېئزاز ۋە ئىكرام قىلىپ رۇخسەت بەردى. ئىككى
يىلدىن كېيىن يەنە بەگئاسلان بىلە جەڭ قىلدى. خان يەنە
قولغە تۇشتى. ئېسەن ئەيتتىكى: «بۇ مەرتەبە خان ھەمشىرەسى
مەخدۇم سىلۇنى بەرسۇن، بولماسە خاننى قويماسمەن،» دېب.
خان ئەيتتىكى: «ئېسەن مۇسۇلمان بولسۇن، ھەمشىرەمنى بىرەي»
دېب. ئېسەن مۇسۇلمان بولدى، مەخدۇم سىلۇ خاندىنى بەردى.
ئىككى ئوغۇل بولدى. «ساتۇق خان كېلەدۇر» دېب خەبەر بولدى،
ئۇۋەيسخان ئۇترۇ ئاتلاندى. خاننىڭ بىر تىرەنداز نەۋكەرى بار
ئىدى. خاننى «ياغى» دېب ئەيتىپ شەھىد قىلدى.

سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، سۇلتان يۇنۇس-
خان، ئېسەنخان. ئۇۋەيسخان ئولگەندە بىرى يۇنۇسخان ئۈچ ياشدا،

ئېسەن بۇغەخان ئون بىر ياشدا قالدى. ئۇ ۋەيسخان شەھىد بولدى.
بىسيار مۇغۇل ئۇلۇسى ئېسەن بۇغەخاننى خان كوتەردى. مىرەك
تۇركمەن بىلە ئەزران بايرىن ئوتتۇزمىڭ ئويلۇك كىشىگەباش بولۇپ،
سەمەرقەندگە باردى. مىرزا ئۇلۇغ بەگ كورگان كىشى ئىبەرىپ
تەكلىف قىلىپ بۇ ئوتتۇزمىڭ ئويلۇك كىشى سەمەرقەنىد [غە]
يەتتى. ئەرسە، مىرزا ئۇلۇغ بەگ مىرەك تۇركمەن بىلە ئەزران
بايرىن باشلىغ قەتل قىلىپ، سۇلتان يۇنۇسخان باشلىغ بولارنىڭ
بالا - بارقەسىنى ئەسىر قىلىپ، شاھرۇخ سۇلتانغە پىشكەش
ئىبەردى. شاھروخ سۇلتان ئەتتەرەللاھۇ تۇربەتەھۇ ئوغلى
ئۇلۇغ بەگ كورگاننى بەسى ئەيىب سەرزەنىش قىلىپ، يۇنۇس-
خان نەۋۋەررە مەرقەدەھۇنى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدىغە
تاپشۇردى. ئون ئۇچ يىل مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قەد-
دەسە سىرەھۇنىڭ ئالدىدا دەرس قىلىپ. تەئرىخلاردا ئانداغ ئەي-
تىپتۇركى، ھەزرەتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندىن [كېيىن] مىرزا
ئۇلۇغبەگدەك ئالىم ۋە دانىشمەند پادىشاھ ئوتكەن ئەمەس. مىرزا
ئۇلۇغبەگدىن كېيىن يۇنۇسخاندىن دانىشمەند ۋە ئالىم پادىشاھ
زوھۇر تاپقان ئەمەس.

ئېسەن بۇغەخان مۇغۇلۇستاندا شەۋكەت پەيدا
قىلدى. ئول ۋەقتىدە خۇراسەن ۋە ماۋەرائۇننەھرگە مىرزا
سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا پادىشاھ ئىدى. فەتھى ئىراق ھە-
ۋەس بولدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ھەربار ئىراق تەرەفىگە
چېرىك باراچە ئېسەنبۇغەخان ئەندىجاننى يا تۇركىستاننى مۇ-
ھاسىرە قىلىپ بەسى تەڭ قىلدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد كوراگان
ئول تەرەفكە باراچە مۇغۇل چېرىكى مۇغۇلىستانغە ياندى. سۇلتان
ئەبۇ سەئىد ئۇمەرا ۋۇزەرالارى بىلە كېڭەش قىلدى ۋە مەسلە-

ھەت ئاغا قەرار تاپتىكى: «ئېسەنبۇغەخاننىڭ ئاغاسى يۇنۇسخان
خۇراساندا كەسبى فەزايىلغە مەشغۇل. بۇ دىياردا بار مۇغۇلنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە خان قىلسە ئۇلار ئاغا - ئىنى دەرماندە
بولۇر» دېب. ئىراق ۋە خۇراساندا بار مۇغۇلنى يىغدىلار. ئون
يەتتەمىڭ كىشى بولدى، يۇنۇسخاننى خان كوتەرىپ، مۇغۇللارنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە رەۋان قىلدى. ئېسەنبۇغەخان [بىلە]
ئۇقسالاردا جەڭ ۋاقىئە بولدى، ئېسەن بۇغەخان بىلە ئەمىر سە-
ئىد ئەلى دوغلات غالىب كەلدى. يۇنۇسخان ھەزىمەت تاپىپ يەنە
مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد قاشغە كەلدى. مىرزا سۇلتان ئەبۇ سە-
ئىد كوشەك زاغاندا يۇنۇسخان بىلە ئەھد پەيمان قىلىشتىلار. سۇل-
تان ئەبۇ سەئىد يۇنۇسخانغە ئەيتتىكى: «قەدىم ئەييامدىن ئەمىر
تومۇر كوراگان تۇغلۇق تومۇرخان ئۇرۇغىدىن بىر كىشىگە خان
ئات قويۇپ، مەنشۇر پىتىپ ئىبەرۇر ئىكەن. سيۇرغىمىش خاننىڭ
ۋاقتىدە نىشان مۇنداغ بىتەر ئىكەن: «سۇلتان سيۇرغىمىش يارلىغى-
دىن تومۇر كوراگان سوزۇم» دېب. ھالا مەن ئوز باشىمچە سىزنى
فەلاكەتدىن چىقارىپ خان كوتەردىم. ئەمدى ئارادا دوستلۇق بول-
سۇن، سىزلەر مىر تومۇر ئەۋلادى بىزنىڭ نەۋكەرىمىز دېمەي،
دوست بىلىڭىزلەر». يەنە ئون بەش مىڭ مۇغۇل تاپىپ قوشۇپ
ئىبەردى. ئېسەنبۇغەخان ئالەمدىن ئوتۇپ ئىدى، ئوغلى دوست
مۇھەممەدخان بولۇپدۇر. سەيد ئەلى ھەم ئالەمدىن ئوتۇپ
ئىكەن، سەيد ئەلىنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل سانىسىز
مىرزا، ئىككىنچى ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا. ھەيدەر مۇھەممەد مىر-
زانىڭ ئاناسى ئوزۇن سۇلتان خانىم — ھەمشىرەئى ئۇۋەيسخان. مىر-
زا سانىسىزنىڭ ۋالىدەسى ئومەرائى جوراسدىن ئىدى. سانىسىز مىر-
زا جانەشىن ئەمىر سەيد ئەلى يۇنۇسخانغە ئىتائەت قىلدى. ھەيدەر

مۇھەممەد مىرزا دوست مۇھەممەدخانغە ئۆلتىجا قىلدى.
ئەلقىسسە، دوست مۇھەممەدخان دىۋانەۋەش ۋە پەيما نەكەش
يىگىت ئىدى. ئېسەن بۇغەخان ئالەمدىن سەفەر قىلدى. بىر
قوماسنىدوست مۇھەممەدخان ئالۇر بولدى. ئۇلەمادىن فەتۋا تىلەدى:
«مادەر سەبىنى نىكاھ قىلىپ ئالسام» دېب. ئالىملار: «ئالماق نارەۋا»
دېب فەتۋا بەرمەدى. ئالتە ئالىمنى شەھىد قىلدى. يەنە مەست
ئالدىدا قىلىچ قويۇپ، ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار دېب ئا-
لىمنى بار ئىدى، بەسى تەقۋا شىئار، دەرۋىش. ئۇنىڭدىن سوردى:
«ئەي موللا، ئۆگەي ئانامنى ئالاي دەيدۇرمەن، فەتۋا بەرگىل،
ماڭا رەۋامۇ؟» دېب. ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار ئەيتتىكى:
«سىزگە رەۋا» دېب. دوست مۇھەممەدخان مادەرە سەبىنى ئالدى.
شول كېچە ئاتاسى ئېسەنبۇغەخانىنى تۈشىدە كوردى، قارا قاش-
قە ئات مىنىپدۇر، كېلىپ ئوق - ياسىنى ئالىپ دوست مۇھەممەدخانىنى
ئاتتى. ئەيتتىكىم: «ئەي بەد.بەخت، بىز مۇسۇلمان بولغالى يۈز
يىل بولۇپ ئىدى، يەنە كافىر بولدۇڭ» دېب، ئاتىدىن تۈشۈپ،
يۈزىگە قارا سۇۋاپ ئاتلاندى. خان خېلە تۇرۇپ ئويغاندى. ئانا-
سىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ غوسل قىلدى، خان ئىناقلارى ھەزرەتى
موللا مۇھەممەد ئەتتارغە غۇلۇ قىلدىلار: «خانىمىزنى سەن فەتۋا
بېرىپ بۇ ھالغە سالدىڭ» دېب. موللا ئەلەيھىر رەھمە ئەيتتىلەر-
كى: «مەن فەتۋا بەرمەدىم، ساڭا رەۋا دېدىم» دېب. دوست
مۇھەممەدخان ھەم ئەيتتىكى: «مەۋلانا ماڭا فەتۋا بەرمەدى، ئالتە
ئالىمنى ئۆلتۈردۈم، مەۋلانا ئەيتتىلەركى، ‹ساڭا رەۋا› دېب، مول-
لادا گۇناھ يوق» دېب. خان ئالتە كۈن ياتىپ يەتتىنچى كۈنى
بىر تەرەف بولدى.

زىكرى سۇلتان يۇنۇسخان ئىبنى سۇلتان ئۇۋەيسخان

ئوغلانلارى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە سۇلتان ئەھمەدخان،
مەشھۇر ئالاچەخان. قالماق ۋە مۇغۇل تىلى بىلە ئالاچە —
ئۆلتۈرگەك دىگەن ئېرمىش. تارىخى خۇاندە مىر «رەۋزە تۇسسە-
فا» دا سۇلتان ئەھمەدخاننى ئالاچە خان [دېب] رەقەم قىلىپدۇر-
لار. يۇنۇسخان بەسى ئالىم ۋە دانىشمەن خان ئىدى، ئېسەن
بۇغەخانغە مۇغۇل كەمايەنبەغى ئىتائەت قىلىپ، ئاقسۇدا شۇكقار
بولۇپ، ھاجى ئانادا مەدفۇن بولدى. چىغتايخانىنىڭ ئەۋلادى كەم
قىرىق ياشدىن ئۆتۈپدۇر. بەلكى كەم قىرىققە يېتىپدۇر. ئەمما سۇلتان يۇ-
نۇسخان ئەنەرەللا ھەبۇر ھەنەھۇ يەتمىش تورت يىل ئومۇر كوردى. تاش-
كەنتشەھرىدە مەدفۇن بولدىلار. يۇنۇسخان قارا توقايدا قىشلاپ ئىدى.
قازاق تورەلەرى بىلە ئانىد شەرت قىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر.
بىر كۈن خان ئەلەيھىررەھمە سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىكارغە
بارىپ ئىدى، بەرۇچ ئوغلان قازاق تورەلەرىدىن يىگىرمە مىڭ
كىشى بىلە كېلىپ ئوردەنى ئالىپ ئولجەغە مەشغۇل ئىدى، ھەر
كىشى بىر ئۆيىدە، بەرۇچ ئوغلان ئورنى خانىنىڭ ئوردەسىدا
ئىدى. يۇنۇسخانغە خەبەر يەتتى. خان ئوۋنى بۇزۇپ تىز - تۈند
يەتتىلەر. نەغىرچى نەغىر چالدى، خاننى [كەلدى دېب] ئاۋاز كەل-
دى. يىگىرمە مىڭ قازاقنى ئوي - ئويىدە ئۆلتۈردىلەر. خان يەت-
كۈنچە ئوردادا بار كىشى ۋە قىزلار يىغىلىپ بەرۇچنى قەتل قى-
لىپ تۇرۇپ ئىدىلەر، خان يېتىپ كەلدىلەر. يىگىرمە مىڭ كىشى-

دىن جاندار خەلاس تاپمادى. ئەۋۋەل ئىككى مەرتەبە قازاق يۇ-
تۇسخانغە غالىپ كېلىپ مۇنداغ قەبىھ ئەزم تەكرىتەئالا خانغە
روزى بەردى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئوغلانلىرى ئۇلغايدى.
موغۇلىستانغە دەست تاپتى. ئەۋۋەل ئومەرائى موغۇل خانغە سەر-
كەشلىك قىلۇر ئىدى، سانىسىز مىرزادىن كېيىن ھەيدەر مۇھەممەد
مىرزا مۇھەممەد ھۇسەيىن كورگان بىلە سەيىد مۇھەممەت مىرزا
نىڭ ئاتاسى ئېرۇر. ئاباكىر مىرزانىڭ ئەمەكىسى ھەم ئۆگەي ئاتا-
سى [ئېرۇر]. ئاباكىر مىرزانىڭ ئاناسى چەمەك ئاغادىن سانىسىز
مىرزانىڭ ئىككى ئوغلى [بولغان]، ئەۋۋەل مىرزا ئاباكىر، ئىككىنچى
ئومەر مىرزا. ھەيدەر مىرزا ئەنكە دېب ئالدى. ئىككى ئوغۇل بول-
دى. مۇھەممەد ھۇسەيىن كورگان، يەنە بىرى سەيىد مۇھەممەد
مىرزا. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا مەرد، دەۋلەتمەنىد، دەۋلەتى
مىراس تاپقان. ئىسسىغ، ساۋۇقنى ئازمۇدە قىلغان ئەمەس. ئاباكىر
مىرزا قاچىپ كېلىپ ياركەندگە كىرىپ ئولتۇرۇپ ئەۋۋەلقى ھاكىم-
نى كاشقەر [گە] ئىبەردى. سانىسىز مىرزا ياركەندە ئولتۇرۇپ
ئىدى، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا كاشقەردە ئاتاسى سەيىد ئەلى
بەگنىڭ ئورنىدا ئىدى. ياركەند داروغەسى ئاباكىر مىرزا يەركەن-
دىن ئالىپ ئولتۇردى، دېب، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە يامان
كەلدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى: «ئاباكىر ئۆز فەرزەندىڭىز، ياركەند
بىر بىگانەنىڭ قولىدا [ئىدى]، سىزگە ئېئتىماد قىلغاندۇر» دېب،
بۇ سۆز مىرزا ئاباكىرغە يەتتى. مۇندىن ياخشىراق سۆز ياساپ
ئەيتىپ ئىبەردى. مىرزا ھەيدەر مۇھەممەد كورگان: «غەددار ۋە
مەككارنىڭ دەغاسىنى راست دېب يەنە نىمە دىگەلى بولمادى.

ئاكامىنىڭ ئوغلى ئۆز فەرزەندىم.» دېب، ئاباكىرنىڭ تەربىيەتىگە
مەشغۇل بولدى. ئول ئۈچ يىلغىچە پېشكەش ئەندەك ئىبەردى.
غەددار ئەيتتىكى: «ئاتا دېسە ئاتام، تورە دېسە تورەم، مەن
جابدۇغ ئۆزەمىدە بارىپ تويلاتىپ پېشكەش قىلىپ يانسام.» دېب.
ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا باۋەر قىلىپ، بەتەۋرىخۇد قويدى.

خىتەندە خان نەزەر ۋە قۇل نەزەر مىرزا دېب ئىككى مىرزا
بار ئىدى، خىزىر شاھ بەگنىڭ نەبىرەسى ئىدى. خىزىر شاھ بەگ
ئەمىر خۇدايدادنىڭ غومادىن تۇغقان ئوغلى ئىدى. خوتەننى بېرىپ
ئىدى. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە بۇ خان نەزەر مىرزا سەركەش
[لىك] قىلىپ ئىدى. ئاباكىر مىرزا ئەمەكىسىدىن رۇخسەت تىلەپ،
خوتەن [گە] باردى. خان نەزەر مىرزانىڭ بىر تاياقى بار ئىدى،
ئىككى قۇۋۋەتلىغ كىشى كوتەرۇر ئىدى، ئامما خان نەزەر بىر قولىدا
ئىشلەتۇر ئىدى. مىرزا ئاباكىرنىڭ بىر تەۋانا كىشىسى بار ئىدى.
ئاڭا ئەيتتىكى: «مۇسەھەفنى ئالىپ بارغىل، مۇسەھەفغە قول سۇنا-
چە يېگىندىن تۇتۇپ تارت، مەن ھەم ھازىردۇرمەن» دېب. ئا-
باكىرنىڭ تەدبىرى مۇۋافىق تەقدىر تۇشتى. خان نەزەر مىرزانى
تۇتۇپ ئولتۇردىلەر. يۈز كىشى بارىپ قۇل نەزەرنى تۇتۇپ ئول-
تۇردى. خوتەن ئاباكىر مىرزاغە ساف بولدى، ئەرسە، ئەمەكىسى ھەي-
دەر مۇھەممەد مىرزاغە تەبل جەڭ ئاشكارا قىلدى. ئۈچ مىڭ
كىشى تەييار قىلدى، ھەممە سەف شىكەن. ھەيدەر مۇھەممەد كور-
گان چېرىك يىبەردى، باسرۇق بولدى. ئۆزى ئۈتتۈز مىڭ كىشى
بىلە كەلدى، ئاباكىرنى سەھال خىيال قىلىپ، باسرۇق بولدى.
«يازلىققە كېلەي» دېب ياندى. يازىغە يۇنۇسخان نەۋۋەرە قەبرە-
ھۇ ئاتمىش مىڭ كىشى ئالىپ كەلدىلەر. خان قالۇغاچ يارىغە
تۇشتى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا نىمىنىڭ نارى ئالدىغە تۇشۇپ،

شەھەرنى قاباپ خان نەشىن ئوتاب ئولتۇرۇپ ئىدىلەر، بىر كى-
شى كېلىپ خانغە ئەيتتىكىم: «ئاجايىپ خوب جەڭ بولدى» دېب.
خان كەئىش بىلە ئاتلانىپ تەفەردۇج كورگەلى يارغە كەلدىلەر.
يارنىڭ ئۈزەسىدىن ئوبدان كورۇنەيدۇر دېب، ياردىن توبەن
تۈشتىلەر. خاننى كورۇپ خەلق جەڭ دەلىر قىلدىلار. بۇ مەئىننى
مىرزا ئاباكىر فەھم قىلدىكى، خان كېلىپ تۇردى. كىشى ياساپ
ئىبەردى، جەڭ قىلادۇرغان ئەلنى قاچۇرۇپ كەلدى. خاننىڭ
قاشىدا قىلار ھەم بەرھەم يەپ قاچىپ يارنىڭ ئۈستۈنگە چىقتى.
خان كوردىلەركى، چېرىك بەرھەم يېدى. خان قاچقان ئەلنى
تۇرغۇزاي دېب يار باشغە چىقتىلار. باش سىراقان چېرىك خان-
نى قاچتى خىيال قىلىپ، بەيەكبارەكى ئاتمىش مىڭ چېرىك باس-
رۇق بولدى. ئاباكىر ئۈچ مىڭ كىشى بىلە توقسان مىڭ [كىشىگە]
شىكەست بەردى. يۇنىسخان، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا مۇغۇلىستان
[غە] چىقتىلار. كاشقەر ۋە ياركەند ئاباكىر مىرزاغە ساف بولدى.
يۇنىسخان يەنە چېرىك تەييار قىلىپ كەلگۈنچە دامادى ئومەر
شەيخ مىرزا ئىبنى مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد كورگان بۇرادەرى
سۇلتان ئەھمەد مىرزا نىزائ تۈشتى. ھەردۇ مىرزا دامادى خان
ئىدى. خانغە كىشى ئىبەرىپ ئالىپ كېلىپ، خان ئىككى دامادىنى
سۇلھ قىلىپ مىرزا سۇلتان ئەھمەد بىلە مىرزا ئومەر شەيخ ئا-
رادىن چىقارىپ تاشكەندنى يۇنىسخانغە بەردىلەر. يۇنىسخان تاش-
كەنددە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇلتان ئەھمەدخان مۇغۇلىستان-
دا ئىدى، سۇلتان مەھمۇدخاننى ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ
تاشكەندە تەختى خانغە ئولتۇرغۇزدىلار. سۇلتان مەھمۇدخان پادىشاھ
زادەئى خۇشى تەبئ ۋە خۇشرۇي ئىدى. تۈركى ۋە پارسى شېئىرنى
خوب ئەيتۇر ئىدى. بۇ تۈركى بېيت سۇلتان مەھمۇد خاندىن:

بېيت

ئەھلى دۇنيا بىرلە دۇنيادىن ۋەفا كورمەس كىشى،
ئەي خۇش ئول ئازادە كىم ئالەم بىلە يوقتۇر ئىشى.

سۇلتان مەھمۇدخان شاھى بەگ خاننى كۆل تەربىيەت قىلىپ
چېرىك قوشۇپ بېرىپ، بۇخارا، سەمەرقەندنى ئالىپ بەردى.
بەش ئۇلۇغ بەگنى ئولتۇرۇپ، بەش ئارازىلنى تەربىيەت قى-
لىپ ئىدى. «شاھى بەگ خاننى تەربىيەت قىلىپ بۇخارا ۋە سە-
مەرقەندگە خان قىلساق، ھەرنە زەرەخشەئى ۋە دەردسەرى پا-
دشاھلىقنى ئول قىلسە، بىز تاشكەندە فەراغەت قىلساق» دېب. شا-
ھى بەگ خانغە ئىمداد قىلىپ بۇخارا ۋە سەمەرقەندگە خان
بولدى. ئەۋۋەل سۇلتان مەھمۇدخانغە قەسد [قىلدى]، خان دەر-
ماندە بولۇپ ئىش ئالاچەخانغە كىشى ئىبەردى، ئالاچەخان
ئون بەش مىڭ كىشى ئالىپ بۇرادەرى سۇلتان مەھمۇدخانغە كومەك
ئۈچۈن كەلدى. ئىككى خاننىڭ قىرىق مىڭ كىشىسى بار ئىدى.
سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان مۇھەممەدخان بىلە
مۇھەممەد ھۈسەيىن كورگاننى باش قىلىپ يىگىرمە بەش مىڭ
كىشى بىلە ئورە توپەدە قونۇپ ئىدىلەر، شاھى بەگخان بۇ خە-
بەرنى ئېشىتتى، ئەرسە، بەسى خۇررەم بولدى، «خانلارنى مۇنداغ
چېرىكسىز تاپماق مۇشكۇل ئىدى» دېب. شەبىخۇت قىلىپ ئورە توپە
[گە] كەلدى، بۇ چېرىك ئەسبابى جەڭگە مۇقەييەد بولدىلار. بۇ
چېرىككە باقماي ئاقسۇ [غە] يۇردى، ئوتتۇز مىڭ كىشى. مۇھەم-
مەد ھۈسەيىن مىرزا خانلارغە خەبەرچى چاپتۇردى. بۇ كىشى

هەم شاھى بەگخان كورۇنمەك بىلە بەرابەر يەتتى، ئۇن بەش
مىڭ كىشى بىلە ئىككى خان ئۇترۇ چىقدىلار. خانلارنىڭ دەۋلە-
تى ئاخىر بولۇپ ئىدى، ھەر ئىككى [خان] قولغە تۈشتىلەر. ھەر
ئىككى خانغە ئات بېرىپ، رۇخسەت بېرىپ ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
ئالاچە خان ئاغاسى قاشىغە بارۇردا ئوز ئورنىدا ئۇلۇغ ئوغلى
مەنسۇرخاننى خان قىلىپ بارىپ ئىدى، مەنسۇرخان ئەمەكسى
سۇلتان مەھمۇدخاننى ئاتاسى ئالاچە خانكى سۇلتان ئەھمەدخان-
نى ئىستىقبال قىلدى. ھەر ئىككى خان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
سۇلتان ئەھمەدخان رەنجۇر بولدى، ئېيتتىلەركىم: «شاھى بەگ-
خان زەھەر بەرگەندۇر، تەرياق فارۇقى بىلە داۋا قىلساق» دېب.
ئالاچە خان ئېيتتىكى: «ماڭا ئار لايىق بولۇپ، بۇ رەنجىگە قالدىم،
بۇ رەنجىنىڭ داۋاسى شاھى بەگ بىلە جەڭ قىلماق» دېب. لەش-
كەر تەرتىب قىلغۇچە ئالەمى فانىدىن ۋىداع قىلدى. سۇلتان مەھ-
مۇدخان ئاقسۇ، ئۇچ، چالىش ۋە تۇ [ر] فاننى ئالاچە خاننىڭ
ئەۋلادى مەنسۇرخانغە قويۇپ مۇغۇلستانغە چىقتى. سۇلتان ئەھ-
مەدخان ئوتتوز توققۇز ياشدا بىر تەرەف بولدى، ئاقسۇدا مەد-
فۇن بولدىلار.

فەسلى داستان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان ئەھمەدخان

سۇلتان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى سۇل-
تان يۇنسخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ سۇلتان سەئىدخان ئالاچە
خاننىڭ ئۇچىنجى ئوغلى. ئەۋۋەل مەنسۇرخان، ئىككىنجى ئىسكەن-

دەرخان. ئىسكەندەرخان [نىڭ] سۇلتان سەئىدخانىدىن كىچىك
ئون ئۇچ ئىنىسى بار ئىدى: باياچاق سۇلتان، خەلىل سۇلتان،
ئىمىن خاجە سۇلتان، چىن تومۇر سۇلتان، يوسۇن تومۇر سۇل-
تان، تەختە بۇغە سۇلتان. يەتتىسى كىچىك ۋەفات بولدى. سۇل-
تان سەئىدخان ئون تورت ياشدا ئالاچە خانىدىن قالدى. سۇلتان
مەھمۇدخان مۇغۇلستاندا مولۇل بولدى. ئالاچە خاننىڭ مەملەكە-
تىنى ئوغۇللارىغە قويۇپ تاشكەند [گە] باردى. خوجەندگە يېتىپ
ئىدى، شاھى بەگ كىشى ئىبەرتىپ خوجەند دەرياسىنىڭ لەبىدە
تورت ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى. سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان
خەلىلنى قىرغىزخان كوتەرىپ ئەۋقات كوچۇرۇپ ئىدىلەر، مەنسۇر-
خانغە چىرىك كەلدى. چارۇن چەلەك دېگەن مەۋزەئدە جەڭ
ۋاقىئە بولدى. مەنسۇرخان غالىب كەلدى. سۇلتان خەلىل ناچار
ئەندىجانغە جانىبەگ سۇلتان قاشىغە باردى. مۇھەممەد مىرزا
سۇلتان ئەلى مىرزا [نى] توبرەنويغۇتغە بۇيرۇپ دەريايى ئۇخ-
سىدا سۇلتان خەلىلنى شەھىد قىلدىلار. نەچچە مەھەلدىن كېيىن
سۇلتان سەئىدخان ھەم مۇغۇلستاندا بولالماي ئەندىجان [غە] بار-
دى. ئەندىجانغە تابىئاتى بىلە جانىبەگ سۇلتان خان ئىدى.
ئەمما دىماغى خەلەل تاپىپ ئىدى، بىر سوزدە تۇرماس ئىدى.
خاجە ئەلى باھادۇر دېب شاھى بەگخان ئانى ئەندىجانغە ھا-
كىم قىلىپ جانى بەگ سۇلتانغە ئاتالىق ئىدى. سۇلتان سەئىد-
خان ئەندىجانغە كېلىپ خەبەر سوردىكى: «سۇلتان مەھمۇدخان،
سۇلتان خەلىل قايان باردى؟» دېب. ئۇلارنىڭ شەھادەت خەبە-
رىنى ئېشىتتى. خان ھەم جاندىن ئىلىك يۇپ تۇرۇر ئىدى، خان-
نىڭ خەبەرى جانى بەگ سۇلتانغە يەتتى. ئول كۇن سۇلتانغە
ھەۋايى مۇسۇلمانلىق كوكلىگە تۇشۇپ ئىدى، ئەيتتىكىم: «مەن

جەللادمۇ، سۇلتان سەئىدخان قايان بارسە بارسۇن، ماڭا كەپىل
بەرمەدىلەر» دېدى. نىشان ئىبەردى. خوجە ئەلى بەھادۇر قا-
شىدا سۇلتان سەئىدخان ئولتۇرۇپ ئىدى، نىشان ئالىپ كەلگەن
كىشى خانغە خۇش خەبەر ئەيتتى. خان ئەيتتىكى: «ماڭا تە-
سەللى لازىم ئەمەس، جان بار ئۇلۇم بار» دېب. خاجە ئەلى
بەھادۇر ئېيتتىكى: «ماڭا شۇمچە بەھانە يېتەر، بولماسە جانى
بەگ سۇلتان سوزىگە ۋەفا قىلماس» دېب. تاڭلاسى يەنە. نىشان
كەلدى: «مۇغۇل سۇلتانىنى قەتل قىلسۇن» دېب.
خاجە ئەلى بەھادۇر ئەيتتىكى: «ئەرتە كەتكەن سۇلتاننى قاي-
دىن تاپارمىز» دېب. ئاللا قۇلى ياساۋۇل چىغىتايدىن قالغان
كىشى ئىدى. ئول ئەيتتىكى؛ «سۇلتان مۇغۇل يانىڭىزدا، بۇسوز
نىمە سوز؟» دېب. خاجە ئەلى بەھادۇر ئەۋۋەل ئول ياساۋۇلنى
گۇندەغە سالدۇردى: «سەن دەۋلەتخا، مەن ئەمەسمۇ؟» دېب. نەچ-
چە مۇئتەمىد كىشى تاپىپ خانغە قوشتى. ئەۋۋەل مەۋلانا خۇل-
قى — تالىبۇلئىلىم. خوب شېئىر نەغمىز ئېيتۇر ئىدى. ئىك-
كىنجى سالىھ — مەردتۇججار، روھشىناس ئىدى. ئۇچىنجى مەۋ-
لانە يۇسۇف كاشقەرى — مەرد مۇسىقى ۋەنەدىم پىشە ئىدى.
تورتىنجى مىرئەھمەد — ئول بىسيار سەفەر قىلغان كىشى ئىدى.
بەشىنجى گاداي بەردى — مەجلىس ئارا كىشى ئىدى. ئالتىنجى
جەلال خىزمەتكارى خوب ئىدى. خانغە قوشۇپ رەۋان قىلدى.
مەۋلانا خۇلقى ۋە خان تالىبۇلئىلىم سۇرەتى بىلەن، خوجە سالىھ
ۋە مەۋلانا يۇسۇف سەۋدەگەر سۇرەتى بىلە مىر ئەھمەد، گا-
داي بەردى، جەلال خىزمەتكار تەۋرى بىلە قاچىپ بەدەخشان-
دا قەلئەئى زەفەرگە كەلدىلەر. مىرزاخان قەلئەئى زەفەردە پا-
دىشاھ ئەردى. خانغە خىزمەتى پىسەندىدە قىلدى. مىرزاخان

ئىبنى مىرزا سۇلتان مەھمۇد ئىبنى مىرزا سۇلتان سەئىد كورگان.
ۋالىدەسى سۇلتان نىگار خانىم، سۇلتان يۇنىسخاننىڭ قىزى
سۇلتان ئەھمەدخان بىلە بىر تۇققان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان
كابىلغە بابۇر پادشاھ ئەتەرەللاھە مەشھەدەھۇ قاشىغە باردى. پا-
دىشاھ خانغە بەسى ئىززاز، ئىكرام قىلدى. خان بارھا ئېيتۇر ئىدى:
«ھىچ مەھەلدە كابىلدا پادشاھ قاشىدا بىغەم ئۇمۇر ئوتتى، ئە-
يىش فەراغەت قىلدۇق، يەنە مەھەلدە قىلالمادۇق» دېب. ئەندى-
جاندىن كىشى كەلدى. «سەيد مۇھەممەد مىرزا، سۇلتان ئەلى مىر-
زا، پىشكە مىرزا توبرە نويغۇت فىرۇج قىلىپ جانى بەگ سۇل-
تاننى ئىخراج قىلدۇق» دېب. زوھورىددىن مۇھەممەد بابىر پادىشاھ
سۇلتان سەئىدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنى ئومەرائى ئەزىم ئىشان
مىسلى ئەمىر دايىم، ئەلى دۇخنەۋىنى نىنىلىرى ئەھمەد ئەلى
مىرزا ۋە مەھمۇد قۇلى مىرزا ۋە ئەمىر غورى بارلاس ۋە مىرزا
مۇھەممەد بەگچەك، ئىنىسى بەگ مەھمۇد مىرزا، شانەزەر مىرزا،
ئەلى ھەنداگە نەچچەند ئومەرالارنى قوشۇپ رۇخسەت بېرىپ
ئەندىجانغە راۋان قىلدى. خان ئەندىجانغە يەتتىلەر. سەيد مۇ-
ھەممەد مىرزا، سۇلتان مىرزايى بەگچەك ۋە پىشكە، مىرزايى
ئېيتارچى توبرە نويغۇت ھەممە ئىستىقبال قىلىپ ئەندىجانغە ئا-
لىپ كىرىپ خان كوتەردىلەر. شول مەھەلدە پادىشاھ، ھەمزە
سۇلتان، مەھدى سۇلتان، ماماق سۇلتان قوالغە تۇشتى. يىگىرمە
مىڭ ئوزبەگ قەتل تاپتى، ئولكى، مۇغۇل بىلە چىغىتايغە قال-
غانى ياندى. خان ئەندىجانغە خان بولۇپ، تابىئاتىغە مۇتەسەر-
رۇفبولدىلار. جانى بەگ سۇلتان كوجۇگە خان كاسانى مۇھا-
سىرە قىلدى. خان سۇلتان ئەلى مىرزانى، توبرە نۇيغۇتنى باش
قىلىپ كاسانغە كومەك ئىبەردىلەر. «كاسانىنى تەڭ قىلدى» دېب

خەبەر كەلدى. خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى كېڭەش قىلىپ ئەي-
تىلەركى: «ئۆزبەك بۇ چېرىكدىن ۋەھىم قىلماس، ئەمما قەلئە-
دەكى ئەلگە تەسەللىي خاتىر بولۇر» دېب. بار چېرىكنى كاشان
(غە) بۇيرۇدىلار. بۇ خەبەر [نى] مىرزا ئاباكىر ئېشىتىپ يىگىر-
مە مىڭ كىشى ئالىپ يەتتى. بۇ خەبەر خانغە يەتتى، خان
سەيد مۇھەممەد مىرزا بىلە ئىتتىفاق قىلىپ ناچار ئۇترۇ چىقتىلار.
شول مەھەلدە كاسان غە بارغان چېرىك يەتتى. خاننىڭ چېرى-
كى مىڭ سەككىز يۈز كىشى ئىدى، ئەمما بىسيار جەڭ دىدە
ۋە بەھادۇر ئىدىلەر. تۇتلۇق دىگەن مەۋزەئدە سەخت جەڭ
بولدى. ئاباكىر مىرزا باسرۇق بولدى. تورت مىڭ كىشى تىرىك
قولغە تۈشتى، تورت مىڭدىن زىيادەرەك كىشى جەڭدە بىر تە-
رەف بولدى. ئاباكىر مىرزا قاچىپ كاشقەر [گە] كەلدى. خانغە
سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەرز قىلىپ، قولغە تۈشكەن ئەلنى ئەفۇ
قىلدىلار. مىرزا ئاباكىرنىڭ ئۈچ ئۇلۇغ بېگى بار ئىدى، ئەۋۋەل
ئەمىر ۋەلى — سەردارى خوب ئىدى. سىپاھگەرچىلىكدە بىسيار
ماھىر ئىدى. مۇھەممەد بەگ ھەم خوب بەھادۇر ئىدى، شادانە
كوكۆلداش. مۇندىن ئىلگىرى ئاباكىر مىرزا ۋەلىنى باش قىلىپ
چېرىك ئىبەردى، خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى ئۇترۇ بۇيرۇدى.
ئاخىر سۇلھ بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا يۈز كورۇشۇرنى دەغ-
دەغە قىلدى. مىر ۋەلى خىيال قىلدى: «سەيد مۇھەممەد مىرزا
قولغە تۈشسە ئاباكىر مىرزاغە مۇندىن ئوبدان خىزمەت بولماس»
دېب. يۈز كورۇشۇرگە مايىل بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئو-
رائى مىرزا ئاباكىر بىلە مۇلاقات قىلدىلار. كوپ سوز ئوتتى.
ئاخىر سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئەيتتىكى: «مېنىڭ مىر ۋەلى بى-
لە مەخفى سوزۇم بار، خىلۋەت قىلىشساق» دېب، يەنە ئەيتتى-

كى: «ئومەرالار قوپسۇنلار». ئۇمەرالار قوپتىلار. سەيد مۇھەممەد
مىرزا بىلە مىر ۋەلى قالدىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئۇمەرا-
لار قاشىدا ئەيتقان سوزلەرنى يەنە ئىئادە قىلدى. مەجلىس
تەمام بولۇپ تارقادىلار. چېرىك يانىپ مىرزا ئاباكىر قاشىغە
باردىلار. ئاباكىر مىرزا سوز سوردى، بەيان قىلدى، يەنە سور-
دى، مەھرەملەر ئەيتتىلەر، ئىام سوز شۇبۇ ئىدى، مىر ۋەلى
بىلە خىلۋەت قىلدىلار، ئول بىزگە مەلۇم بولمادى دىدىلار. مىر
ۋەلىدىن سوردى، مىرۋەلى ئېل ئاراسىدا ئوتكەن سوزنى ئېيت-
تى. مىرزا ئاباكىر ئەيتتىكى: «بىر ئەيتقان سوزنى يەنە ئېيت-
ماقنىڭ مەنىسى بار» دىدى. مۇندىن زىيادە دىمەدى. ئەمما
كوكلىدە ئاداۋەت تۇتۇپ، مىرۋەلىنى ئاختە قىلىپ ئولتۇردى.
مىرۋەلى مەندىن چوڭ ئىدى، ئانى مۇنداغ قىلدى، مېنى ھەم
قىلۇر دېب بەد گۇمان بولدى،دېب مۇھەممەد بېگنى ھەم ئولتۇر-
دى. شاھدانە كوكەلداش [ساھىبى] دىۋان ئىدى. بەسى زەبتى
ئەمۋال قىلدىكى، ھەد ۋە ھسابى يوق. ئانى ھەم ئاختە قىلىپ
ئولتۇردى. ئابدال شەيخ دېب زەرگەرى بار ئىدى، ئانى ئەمى-
رۇلئومەرا قىلدى، شاھ دانە بەگ نىڭ ئورنىدا جۇملەتەنمۇلۇك
ۋە دىۋان قىلدى. ئابدال شەيخ زەبتى مالنى خوب قىلدى. كارى
لەشكەر سامان تاپمادى. ئاباكىر مىرزا ياسال قىلدى. ئابدال
شەيخنى بەگ ياساغاندا يەنە ھەم كەسبەنى ۋە دېھقاننى تەربى-
يەت قىلىپ بەگ ياساپ ئىدى. قوياننى كوك تومۇر دېب تىت-
رەگۈدى. ساۋۇتنى كىيەلمىدى. مىرزا مەئيۇس بولدى. تۇتلۇقدا مىرزا
ئاباكىر باسرۇق بولۇپ ياندى. خان ئۇمەرالار بىلە كېڭەش قىل-

دىلار: «ئەندىجاندا بولماق ياخشىمۇ يا كاشقەر [گە] بارغان —
ياخشىمۇ؟» دېب. سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئەيتتىكى: «كاشقەر [گە]
بارالى، مىرزا ئاباكىر ياركەند، كاشقەر، خوتەنگە ئىككى كەم
ئەللىك يىل ھاكىم بولدى. ئۆمرى ھەم يەتمىش يىلغە يېقىن
كەلدى. دەۋلەتى ھەم ئاخىر بولۇپدۇر، بۇ دەمگە كىشى ئۆلتۈرە-
دۇر». كېڭەش مۇڭا قەرار تاپىپ كاشقەرگە [گە] كەلدىلەر. خان-
نىڭ چېرىكى ھىسابدا كىم، ئەمما ھەممە بەھادۇر ۋە كېڭەشلىك
كىشىلەر قۇشچىدىن بولەك تورت مىڭ يەتتە يۈز كىشى ئىدى.
خان ئاتۇش [قە] كېلىپ، ھەزرەتى شەيىخ ھەبىبنى تەۋاف قى-
لىپ ئۆتتىلەر.
ئاباكىر مىرزا ئۈچبۇرخانىنىڭ تارىخە كۆنگرە ئېتىپ،
دەرۋازە قويۇپ ئىدى، تۇۋاچىلار شۇندا توسۇپ تۇردى.
ئۇل تەبەقەئى دوغلات ئەۋۋەل سەيىد مۇھەممەد مىرزا
ئىككى يۈز سەكسەن نەۋكەرى بىلە، ئىككىنچى، مىرزا ھەيدەر
يۈز يىگىرمە نەۋكەرى بىلە، مىرزا ئەلى تاغا توقسان نەۋكەرى
بىلە؛ شاھ نەزەر مىرزا ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، ئاندىن قۇتلۇغ
مەرگ مىرزا يەتمىش نەۋكەرى بىلە، بەھرىكە مىرزا قىرق نەۋ-
كەرى بىلە، تەبەقەئى دۇختۇي ئەمىر دايىم ئەلى ئىككى يۈز
نەۋكەرى بىلە، ئىنىسى ئەھمەد ئەلى مىرزا، مەھمۇد قۇلى مىرزا
ئىككىسى ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، تەبەقەئى بارلاس باش ئەلى
مىرزا ئىككى يۈز نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى يارقى باش كەكەبەگ،
قەنبەربەگ بۇلارنىڭ ئىككى يۈز جەمئىيەتى بار ئىدى؛ تەبەقە-
ئى ئوردا بېگى باش قارا باش مىرزا، گەدا مىرزا، ھاجى مىرزا، سە-
بۇر مىرزا، ۋەلى مىرزا؛ تەبەقەئى ئىتارچى پىشكەمىرزا يۈز
نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى كونجى جەنگە مىرزا، قۇل نەزەر مىرزا، شىرىم

مىرزا كەلمەپ ئىدى، يۈزدىن زىيادە جەمئىيەتى بار ئىدى. دىگەر
تەبەقەئى جۇراس مۇڭابەگ يۈزدىن زىيادە نەۋكەرى بار ئىدى،
ئىككى ئىنىسى بابا سارىخ مىرزا يۈز نەۋكەرى بار، شەھباز
مىرزانىڭ يۈز نەۋكەرى بار ئىدى. يەنە ئاغا، ئىنىسى بىلە بەش
يۈز جەمئىيەتى بار ئىدى. دىگەر تەبەقەئى بەگچەك — ئەۋۋەل
مىر ئەييۇب ئىككى يۈز نەۋكەرى باز ئىدى. مىرزا مۇھەممەد
[نىڭ] نەۋكەر [ى] مىر ئەييۇبدىن زىيادە ئىدى، ئۇلۇس بېگى
ئىدى. مىر ئەييۇب كەلدى، ئاغام دېب ئىمارەتنى مىر ئەييۇبغە
قويۇپ، ئۆزى تابىئ بولدى. مۇھەممەد بەگنىڭ يۈز نەۋ-
كەرى بار ئىدى. يادكار مىرزا [نىڭ] ئاتمىش نەۋكەرى بار،
بەگ مۇھەممەد مىرزانىڭ يەتمىش نەۋكەرى بار، نەزەر مىرزا-
نىڭ قىرق نەۋكەرى بار ئىدى. بىسيار مىرزا زادە بار ئىدى،
يالغۇز ئۈچۈن ئۇمەرا قاتاردا سەبت قىلىغانى يوق. قارى
بەگلەر بار ئىدى، يۈسۈن - تۈزۈتمىنى سورار ئىدىلەر. ئە-
لى مەرگ مىرزا، قارا باش مىرزا، كەكە بەگ، سەيىد ئەلى ئاتا،
كوكۆلداش ئەبدۇلئەزىز، مىرزا دوختۇي بىلە بارلاسنىڭ مۇقەد-
دەم ۋە تەخىر تالاشىپ، ئەمىر جەببار بەردىدىن سوردىلار.
دوختۇي، يۇقارى ئولتۇرغان، دېب گۇۋاھلىق بەردى. جۇراس بىلە
بەگچەك تالاش قىلدىلار. خان ئەيتتىلەر: «كىم قىلىچ چاپسە
شول يوقارى ئولتۇرسۇن» دېب، ياقاغە چىقمادى.
ئاباكىر مىرزا كاشقەرنىڭ شەھرىنى يەتتە كۈندە راست
قىلىپ، ئەسبابى قەلئەدارلىقنى راست قىلىپ، يۈسفان ئاتلىغ بې-
گىنى ھاكىم قىلىپ ياغى ھىسار [غە] باردى. ئاندا ھەم مۇمكىن
ئەسبابى قەلئەدارلىقنى تەييار قىلىپ، ئىمىن دورغانى ھاكىم

قىلىپ: «مەن يەنە كېلۇرمەن» دېب، ياركەنىد كەلـدى. ياركەندده
ياسال قىلدى، بەگلەرى ئاتدىن يىقىـلىپ، قولـى سىندى. مىرزا
ئاباكىر كۆللى مەئيۇس بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ياڭى ھىسارنى
قىرق كۈندىن زىيادە مۇھاسىرە قىلدى. ئىبىن دورغە كىشى چە-
تارىپ، خاننى دىدى، خان ھەم ئىنايەت قىلدىـلار. كاشقـەرنى
ھەم ھىيلە بىلە ئالدىلار. مىرزا ئاباكىر بۇ خەبەرنى ئىـشىتتى.
يۇرتنى ئوغلى جەھانگىر مىرزاغە بېرىپ، تۇبەت كەتتى. خوتەن
بىلە ئاتاسى كېتىپ، بەش كۈنـدىن سوڭ مىـرزا جەھانـگىر ھەم
سانجۇ سارى چىقتى. مىرزا جەھانگىر خەزىنەئى مىرزا ئاباكىرغە
تالان ھوكىم قىلدى، خەلق ئىمكانى بار ئالدى. مىرزا جەھانگىر
چىقىپ تورت كۈندىن كېيىن خـاجە ئەلى بەھادۇر كەلدى، ئۇچ-
يۇز كىشى بىلە ئانچە ئىمكانى خاجـە ئەلى بەھادۇر ئالـدىلار،
گوياكى كىشى بىر تار موي ئالغانى يوق. بۇ خاجـە ئەلى بە-
ھادۇر بايرىن ئايماقى مەرد بەھادۇر، بىسيار ساھىـپ تەجرىبە،
خانغە مۇغۇلىستاندا بەسى خىزمەت پىسەنددە بـەجا كەلتۇرۇپ
دەۋلەتخاھلىق قىلغان. تەفـسىل بىلە «تارىخ رەشىـدى» دە بار.
خـاجە ئەلى بەھادۇر شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، خان
كەلدىلەر. ئەمىر دايىم ئەلى بەگ بىلە مۇھەممەد مىىرزانى خو-
تەنگە ھاكىم قىلدىلار. يەنە بـەش ئۇمەرانى قارا قۇلاق مىرزا،
ھاجى مىرزا ۋە سۇلتان ئەلى مىرزا ۋە نەزەر مىرزا، مىرزا ئەلى
تاغا، مىر قەنبەر، بەگقۇلى بەھادۇر مەكرىيت بۇ سـەردارلارنى
مىرزا ئاباكىرنىڭ ئارقاسىدىن بۇيۇردىـلار، مـىرزا ئاباكىر قىـرق
سەككىز يىل كاشقەر، ياڭى ھىسار ۋە ياركەند ۋە خوتەن نەچ-
چە قەسبەچەغە ھاكىم بولدى، ئاتمىش سەككىز يىل ئۇمۇر كور-

دى. ئول بىسيار سەخى ۋە باھىممەت بولـدى. قىرق سەكـكىز
يىلنىڭ ئىچىدە يىغىلغان جەۋاھىر ۋە نەفىسە ۋە مەتائ ئابداننى
توپچاق ئاتلار، توققۇز يۇز خېچىر يا توققۇز يۇز قاتار خېچىر-
گە يۇكلەپ قاراڭغۇ تاغ [قە] باردى. دەريايى ئاقتەشقە يەتـتى،
توپچاق ئارغۇماقلارنى ھەمىە ئولـتۇرۇپ، جەۋاھىـرلارنى دەرياغە
قۇيدى. بىر پارەسىنى ئوتقە سالدى، مەرۋارىد ۋە لەئلى ئابدار
بىر تەرەپ بولۇپدۇر. ئەمما ياقۇت ئەۋۋەلـقى رەڭـگى بىلە تۇ-
رۇپدۇر. تومۇرنى قوللاب ئىتىپ سالىپ، خورجىندىن بىرەر نىمە
ئالدىلەر، ئوزگەسى قولغە كەلمەدى. ئاباكىر مىرزانىڭ كەينـدىن
بارغان بەگلەر يېرىم پاتمان ئالتۇن [نى] خانغە پىشكەش قىل-
دىلار. مىرزا ئاباكىرنىڭ قوي - كالاسىنى ئولەشتىلەر. بىر مىر-
زا ھەيدەرگە ئون سەككىز مىڭ قوي تەگدى. ئەمۋالى مىرزا ئا-
باكىرنى شۇمىدىن قىـياس [قىلىش] كېرەك، شاھدانە بەگنىڭ
زەبت قىلغان ئەمۋالى ئاباكىر مىرزا ئەۋۋەل ئوزىنى ھەر ئايـدا
بىر تالاتۇر ئېردى. ئون بەش - ئون ئالتە يىل مۇنداغ سەخا-
ۋەت پېشە قىلدى، ئاندىن زۇلىم - زەلالەتـغە قـەدەم قويـدى.
ھەر كىشى ئەندەك خەتا قىلسە ئانـى ئاختە قىـلىپ قازىقـقە
سالدى، قازىق قىلىپ بەسى ئالتۇن - كۈمۈش تاپتى؛ كاشقەر-
نىڭ قەدىم قەلئەسىنى بۇزۇپ، بەسى نەقدىنە تاپـىپ ئالـدى.
خوتەننىڭ قەلئەسىنى قازىپ، بەسى نەقدىنە، جەۋاھىـر تاپـىپ
ئالدى. «تارىخ رەشىدى» دە نەقل قىلىپدۇر. ياركەنـدنىڭ قە-
دىم قەلئەسىنىڭ ئورنىنى قازىق قىلدى، يىگىرمە يەتتە خۇم تاپ-
تى. بۇ كۈپلارنىڭ ئىچىگە ساغداغلىق كىرسە، ساغداقى تەگىبەي

يۇرۇر ئېردى. كۆپلەر ئىچىدە ئافتابەئى گەردەن دەراز، ئىچىدە
قۇم ئالتۇن، ئافتابەنىڭ تاشىدا كۈمۈش باش. «تارىخ
جەھانكۇشا» دا بەشيۈز مىسقال دەپدۇر. ئافتابەنى كۆپىدىن ئال-
ماي، تەھسىنگە مىرزا ئاباكىر خەزىنەدە قويۇپ ئىدى. مىرزا
ھەيدەر كورگان تارىخىدا نەقل قىلىبدۇر، ئافتابە ئولتۇرغان كى-
شى بوي بار ئىدى، ئافتابەدە خەت چىقتى: «بۇخمار خاتۇننىڭ
ئوغلىنىڭ خەتنە تويىنىڭ جابدۇغى» دېب. بۇخمار خاتۇن نە-
ۋەقتىدە ئوتكەن كىشى ئىكەن، ئوغلى كىمدۇر، كۆيەۋسى كىمدۇر؟
ھېچكىشى بىلمەدى.

ئاباكىر مىرزا تەدبىر ۋە كېڭەشىدە بىنەزىر، مەردانە،دىلا-
ۋەر، جەمئى بىلە ئەگەر پىيادە كەلسە، كىشى خىيال قىلۇر ئى-
دىكى «مىرزا ئاباكىر ئاتلىغ كېلەدۇر» دېب. مىرزا ئاباكىر تى-
بەتتە بىر قەلئە تەييار قىلىپ ئىدى، باشىغە يامان ئىش تۇشسە
ئاندا بارىپ ئامان ئالغاي. ئول قەلئەنى يەنە تىبەت ئالىپ ئى-
كەن. ئاباكىر مىرزا يەنە ياندى، تىبەتتە تۇرالماي. سەيد مۇھەم-
مەد مىرزا ئاباكىر مىرزانىڭ كىشىلەرىدىن ئېبەردى. «ئاباكىر مىر-
زادىن خەبەر ئالىپ كېلىڭلار» دېب. ئاباكىر مىرزا تىبەتدە ئا-
مان تاپماي كېلە تۇرۇپ ئىدى، سۈگەتدە مىرزا ئاباكىرغە نەۋ-
كەرلەرى ئۇچرادى. ئاباكىر مىرزا خەبەر سوردى. نەۋكەرلەرى
ئەيتتىلەركى: «خان سەيد مۇھەممەد مىرزا بىزنى ئېبەردىلەر،
ئەلبەتتە بارماق كېرەك» دېب، خاندىن ئىلتىفات ۋە ئىنايەت ۋەئ-
دەسىنى يەتكۈزدىلەر. ئاباكىر مىرزا ئەيتتىكى: «ئەلبەتتە مېنى
خانغە يەتكۈرۈڭلار، گۇناھىمنى بىلۇر» دېب. نەۋكەرلەرى تەملىق
بىسيار قىلدىلار. نەماز خۇفتەندىن [كېيىن] ئۇيقۇغە مەشغۇل

بولدىلار. بۇ كور نەمەكلەر ئۇيقۇدا ئاباكىر مىرزانى ئولتۇرۇپ،
باشىنى ئالىپ كەلدىلەر. خان بۇ كور نەمەكلەرنى قىساس قىلدىلار.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھە بۇرھانەھۇ جىلۋەسىنىڭ زىكرى

تارىخقە توققۇز يۈز يىگىرمە ئىدى، خان نەۋۋەرە مەر-
قەدەھۇ تەختكە ئولتۇردى. سۇلتان سەئىدخان پادىشاھ شۇجائ
ۋە مەردانە، با تەدبىر ئىدى؛ خۇش سەۋاد، خۇش تەبىئى ئى-
دى. ھەر نەچچە بەد ئىملاھ خەتنى ئوقۇر ئېردى. تۈركى ۋە
فارسى شېئىرنى خوب ئەيتۇر ئېردى. بۇ غەزەل خاننىڭ ئېرۇر:

بىيت

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار؟
ھورى بىرلەن جەننەتۇلمەئۋانى كوڭلۇم نەيلەسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتۇلمەئۋاسى بار.
يۈزۈ ئۈزرە كاكىلۇ زۇلفىن پەرىشان كورگەلى،
ئەي سەئىدا! ئاشفتە كوڭلۇمنىڭ ئەجەپ سەۋداسى بار»

* * *

«شۇكرى لىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپدۇر يارغە،
ئەمدى ئوزنى كوزسەتەي يار ئالىدا ئەغيارغە.
سەير ئۈچۈن كىرسە گۈلىستان ئىچرە ئول سەرۋى رەۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋى ئازاد ئول قەدۇ رەفتارغە.»

سۇلتان سەئىدخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ تورت ئوغ-
لى بار ئىدى. ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد، ئىككىنجى ئىسكەندەر سۇل-
تان، ئۈچىنجى ئىبراھىم سۇلتان، تورتىنجى مۇھسىن سۇلتان
خانكى تەختكە ئولتۇرۇپ، دەۋلەتمەند بولدى. مەنسۇرخانغە

ۋەھمۇ ھەراس غالىب بولدى. چۈنانكى، مەنسۇرخاندىن خان نەۋ-
ۋەرە مەرقەدەمۇغە جەۋا يېتىپ ئىدى.مەنسۇر خانغە ئەلچى ئىبە-
رىپ، يۈز كورۇشۇر بولدىلار. مەنسۇر جالىش تۇرفان چېرىكى
بىلە بايغە كەلدى. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ ئاقسۇ [غە] بارىپ،
ئەربات [دا] ئىككى خان يۈز كورۇشتىلەر. مەنسۇرخان ئەيتتىلەر-
كى: «مەن ياشقە ئۇلۇق، خان تورەگە» دېب. سۇلتان سەئىدخان
قەبۇل قىلماي ئەيتتىلەركىم: «ئاكا، ئاتا ئورنىدا» دېب، خۇتبە-
دە «ئەۋۋەل مەنسۇرخاننى ئوقۇپ، ئاندىن سۇلتان سەئىدخاننى
ئوقۇ» دىدى. خان بىلە مەنسۇرخان ساف بولدىلار. باي ۋە كۇ-
چار، جالىش ۋە تۇرفان مەنسۇرخانغە بولدى. كوپ تورە تۇزۇ-
تنى ئەمىر جەببار بەردى. دوغلات سۇرۇپ مۇقەررەر قىلدىلار.
ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خان بىلەبىر تۇغ-
قان ئىدى. مۇخالىفەت ئىزھار قىلدى. خان مىرزا ھەيدەرنى بۇ-
يۇردىلار: «ئەبدۇررەشىد خاننى ئاقسۇغە خان قىلىپ، ئەمىن
خاجە سۇلتاننى ئالىپ كېلىڭ!» دېب. مىرزا ھەيدەر ئەبدۇر-
رەشىد خان بىلە [ئاقسۇغە] باردىلار. شەھباز مىرزا ئىستىقبال قىل-
دى. ئەبدۇررەشىد خاننى [ئاقسۇغە] خان قىلىپ، ئەمىن خاجە
سۇلتاننى مۇندا ئىبەردى. ئۇزى ئاقسۇنى سەرەنجام قىلىپ، ئال-
تە ئاي تۇرۇپ ياندى.

ئەندىجاندىن خاجە مۇھەممەد ئەبدۇللا خاجە ئىبنى
ھەزرەتى ئەھرار قۇددۇس سىررەھۇل مەشھۇر خاجەكە خاجەنىڭ كى-
چىك ئەمۋەلەد ئوغلى بار ئىدى. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئاتا-
لىغ كەلدىلەر. خان باشلىق ھەممە خاجەغە مۇخلىس ۋە مۇقەي-
يەد بولدىلار. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ ئار-
قەسىدىن خاجەكە خاجەنىڭ ئۇلۇغ ئوغلانلىرى ھەررەتى
سىددىقىددىن مۇھەممەد كەرەمانىنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن

ھەزرەتى خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە كېلىپ مەنسۇرخان قا-
شىدىن كاشقەر [غە]. كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا زەئىب
رەنجۇر ئىدى. ھەزرەتى خاجە تىبابەت بىلە، بەلكى مەھىز
كەرامەت بىلە ئىلاج قىلدىلار. ئاندىن ياركەند [گە] كەلدىلار. خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بىلە تاقار تۇشتى. خەلق خىزمەت خاجە
مۇھەممەد يۇسۇفنى رەئايە قىلىپ، ھەزرەتى خاجە خاۋەند
مەھمۇدنىڭ خىزمەتلەرىگە كەم كەلدىلەر. ئارادا تاقار كۇللى ۋا-
قىئ بولدى.

مىرزا «تارىخ رەشىدى» دە ئانداغ نەقل قىلىبدۇر: «ھەز-
رەتى خاۋەند مەھمۇد قەددەسە سىررەھۇنىڭ مۇلازىمەتلەرىگە با-
رىپ ئىدىم، خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئولتۇرۇپدۇر. ئەيت-
تىلەركىم: «ئەي مۇھەممەد يۇسۇف، سەن مېنىڭ ئۇلۇغ ئوغلۇم
بىلە ھەمشىرە ئىدىڭ، سەن ئاتامىزنىڭ مۇرىدى بولساڭ، مەن
ھەزرەتى ئىشاننىڭ مۇرىدى. ئول بولمىسا ھەم مېنىڭ بىلە قان-
داق تەڭ بولۇرسەن؟ ماڭا ھەزرەتنىڭ گۇشەئى خاتىرلەرى بار.»
دېب. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بەرابەردە ئەيتتىكى:
«ھەر كىشىنىڭ ئۇمىدۋارلىغى ئول ھەزرەتدىدۇر.» دېب. ھەزرەتى
خاجە خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ئەيتتىلەركىم:
«رازى بولۇرمۇسەن، ھەزرەتى رەسۇل سەللاللاھۇ ئەلەيھى
ۋەسەللەم ئارامىزدا مۇھاكىمە قىلغاي». خىزمەت خاجە مۇھەممەد
يۇسۇف ھەم: «رازى دۇرمەن» دىدى. مەجلىس ئاخىر بولدى.

ھەزرەت خاجە بەدەخشانغە چىقتىلار. ئەرتەسى خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف قاشىدىن كىشى كېلىپ چىرلادى، كەل-
سەم خىزمەت مۇھەممەد يۇسۇف بىتاب بولۇپدۇرلار، ماڭا بىر
تىۋە يۈكىدا ئەتكەن چەكمەن، بىر رويمال يادكار بەردىلەر. بەئ-

ـزى فەرزەند ۋە كىشلەرنى سىپارىش قىلدىلار. مەن ئەيتىمكى:
«ھالا سىھھەت ياتارلار» دېب. خاجە ئەيتتىلەركى: «خاجە
خان مەھمۇد خىلە ۋەقتدۇر مۇنىد ھەزرەتى رىسالەت سەللاللاھۇ
ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن نەۋازىش يېتە تۇرۇپ ئىدى، ھالا ئۇل
نەۋازىشدىن ئەسەرى يوق، نۇچۇك بولدى ئىكىن، بۇ ئاغرىقىمـ
ـدىن سىھھەت تاپماسەن.» دېب. خاجەخان مەھمۇد بىرادەر بەلكى
پەدەر مۇنچە شىددەت لازىم ئەمەس ئىدى. دەرىخ! ئالتىنجى كۆـ
ـنى ئالەمدىن ئۆتتىلەر. مىرزا ھەيدەر زايىر مەشىق تارىخ
تاپىپدۇر.

ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇس سىررەھنى تەكـ
ـلىفى قىلىپ ئالىپ كەلدىلەر. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇفـ
ـنىڭ ئازالارىنى، ئابۇ ئاشلارىنى ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھـ
ـمۇدئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ھۇزۇرلارىدا تەمام قىلدىلار. خان
باشلىق ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇسۇللاھە سىررەھۇغە
ئىنابەت قىلدىلار. ھەزرەت خاجە ياكى ھىساردا بولۇشنى ئىختىيار
قىلدىلار. خان ھەم بارىپ ياكى ھىساردا قىشنى تەمام قىلدىلار.
سۇلۇككە كىرىپ، تەمامى نا مەشرۇئاتدىن تەۋبە قىلدىلار. «غەـ
ـزات ئەئزەم رۇكىن ئىسلامەست» دېب. غەزات ھەۋەس بولۇپ،
غەزات ئۈچۈن تىبەتكە تەۋەججۇھ قىلدىلار. تىبەت كافىرى مەھز
ئېرۇر، گۆشتنى خام يەپدۇر. تىبەتنىڭ موللا خەلقىنى «لامە» ئاـ
ـتاپدۇر. ئۇلۇمائى ئىسلام ئايەت ۋە ھەدىسكە غەزاتنىڭ بارەسىدە
ۋاقىئ كېلىپدۇر. بەيانخان نۇر مەرقەدەھنىداغدۇغە غەزاتىغە بىـ
ـئارام ۋە بىقەرار بولۇپ، مىرزا ھەيدەرنى ئىلگەرى ئىبەردىلەر.
خان «مار يول» دىگەن مەۋزىئدا مىرزا ھەيدەر بىلە مۇلاقات
قىلدىلار. تەرھى قىشلاق سالدىلار. «مار يول» نىڭ ئىككى ھاـ

كىمى بار ئىدى، بىرىسىنىڭ ئاتى لەتجۇ ئەزان، يەنە بىرىنىڭ
ئاتى تاشكون. ھەر ئىككىلەسى خاننىڭ كورۇنۇشلەرىگە كەلدىلەر،
خان ھەم نەۋازىش قىلدىلار. كەشمىرنىڭ تورەسى قىزىنى ئىسـ
ـكەندەر سۇلتانغە ئاتاپ پېشكەشلەر بىسيار ئىبەردى. خان غەـ
ـزات شەگەرف قىلدىلار. ئىسكەندەر سۇلتان بىلە مىرزا ھەيدەرنى
ئورساك [غە] بويۇردىلار. كافىرلار قەبىلەسى بوزغالى خانىغە
ئىش تەئسىر قىلىپ، رەنجۇر بولدىلار. مىرزا ھەيدەرگە ئەيتتىلەر:
«ئۆز خاھىشىڭدا چېرىك ئالغىل» دېب. مىرزا ھەيدەر بەھرىكە
مىرزا دوغلاتنى، مەھمۇد مىرزا ئىبنى سەيد مۇھەممەد مىرزا، ئەبـ
ـدۇللا مىرزا، بىرادەر مىرزا، ھەيدەر جەنگى مىرزا ساغرىچىنى
ئىنتىخاب خان «مار يولى» دىن دارۇلمۇلك ياركەندگە ياندىلار،
رەنجۇر ئىدىلەر. ئىش تەئسىر قىلىپ خان بالتى كەلدىلەر دەمـ
ـگەرلىك كەم بولمادى، سۈرئەت بىلە يۈردىلەر، سەككىز كۈنلۈك
يولنى تورت كۈندە كەلدىلەر. خاننىڭ تورت تەرەفلەرىدىن كەلـ
ـدىلەر،مەھافە ئەتمەدىلەر. يول ناھەمۋار ئىدى، مەھافە ئەتمەك
مۇمكىن ئەمەس دېب. ئەمىر دايىم ئەلى، مىرزا ئەلى
تاغا، خاجە شاھ مۇھەممەد ۋەزىر كەبىرۇ
سەغىرۇ ۋە بەرنا ۋە بۇرھاننى سۈرئەت بىلە ئالىپ كەلدىلەر. سەكـ
ـكىز كۈنلۈك دەمگەرلىگى بار، ئاندىن كېيىن ئىللەت دەمگىرى كەمراق،
شول يەردە قەزايى ئاسمانى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرـ
ـھانەھۇ ۋەفات بولدىلار.

بىيت

ئەندىشە زې مەركى مۇستەفا بايەد كەرد،
شاديۇ تەرەب جۇملە رەھا بايەد كەرد.

بائان شەرەفۇ كەمال ئۆزىندە نەمانەد،
مارا تەمەئ خام چەرا بايەد گەرد.
ئى چەرخى فەلەك ھەمىشە كارەت ئىنەست،
جەۋرۇ ستەمۇ جەفات ئىن ئايىنەست.
ۋىن ئەز تۇجۇدا كەردەنى يارانى شەفىق،
ئايىنى ئەجىبۇ نەچچە بەلا بەدۇنىست. ①

خان يىگىرمە يىل ياركەندۋە تابىئاتى بىلە ۋە كاشقەر ۋە ياقى تابىئاتى بىلە، خوتەن جەمئى تابىئاتى ۋە ئۈچ ۋە كۇچار تابىئاتى بىلە خان بولدىلار، قىرق يەتتە يىل ئۆمۈر كوردىلەر. خان يولدا ۋەفان بولدىلار. فەسلى ئەسەد ئىدى، سۈرئەت بىلە نەقش مەغفىرەت مەئاب خاننى كەلتۈرۈپ، ھوجرەئى دىۋانخانەدە دەفن قىلىپ، كاشقەرگە سەيد مۇھەممەد مىرزاغە كىشى ئىبەردىلەر. مىرزا ئەلى تاغانىڭ دامادى مىرزا يادكار مۇھەممەدنى ئاقسۇغە ئەبدۇررەشىدخانغە چاپتۇردىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا كاشقەردىن كېلىپ، ئوردەلەرغە ئەزا يەتكۈزۈپ، ئۆزى تاشقارى ئەزادار بولۇپ ئولتۇردى. ئەمرا، بارچە ئۇمەرا، ۋۇزەرا بىلە ئەھدۇ پەيمان قىلىشتىلار. ئەبدۇررەشىدخان چەھارشەنبە كۈنى كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەكابىرلەر بىلە بار ئۇمەرانى پىشباز چىقاردىلار. تاڭلا پەنجشەنبە كۈنى كۈنگە خوب - پىل باشى، تاڭلا كېلىپ تەختكە ئولتۇرغان مۇبارەك دېب، مىرزا ئەلى تاغا بەئزى ئۇمەرا، ۋۇزەرا ۋەسىيەت دېب، سەيد مۇھەممەد مىرزانى خانغە يەتكۈردىلەر. تارىخقە توققۇز يۈز قىرق يىل باشىدا كەلدىلەر.

① تاللانغان پەيغەمبەر — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن ئەندىشە
قىلىش لازىم، خوشلۇقنى تاشلاش كېرەك.
شۇ قەدەر ئۇلۇغلىقى بىلەن ئۇ تىرىك قالمىدى،
بىز قانداقمۇ خام تامادا بولالايمىز.
ئەي پەلەك سېنىڭ ئىشىڭ ھەمىشە شۇنداغ.
جەبىر جاپا قىلىش سېنىڭ ئادەتىڭ.
مېھرىبان يارلاردىن جۇدا قىلىش بۇ ئادەتىڭ،
ئاجايىپ بىر ئادەت، ھەممە سەندىن خاپا.

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

سۇلتان سەئىدخان تىراندازلىق ۋە چابۇكسۇۋارلىقدا بىمەسەل، بىمانەند ئىدى. ئەمما ئەبدۇررەشىدخان تىرەندازلىق ۋە جابۇكسۇۋارلىقدا ئۇلۇغ خاندىن ئاشۇردى. ئەبدۇرەشىدخان پادىشاھزادەئى دىلاۋەر ۋە مەردانەخۇش مەنزەر ۋە نىكوسە يىگىرمە ئۈچ ياشىدا تەختخانىغە ئولتۇردى. شېئىر فارسى ۋە تۈركىنى خوپ ئېيتۇر ئىدىلەر، خۇش سەۋاد ئىدى. ھەر نەچچە بى ئىملا خەت بولسە، خوپ يادا ئالغاندەك ئوقۇر ئىردى.

ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئون ئىككى ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇللەتىف سۇلتان، ئىككىنجى ئەبدۇلكەرىم خان، ئۈچىنجى ئەبدۇررەھىم سۇلتان (بۇ ئەبدۇررەھىم سۇلتان ئون سەككىز ياشىدا تىبەتكە بارىپ، شەھىد بولدى. خان بەسى مايىل ئىدىلەر. ئاتىنى ئەبدۇررەھىمخانغە قويدىلار)، تورتىنجى سۇلتان ئىبراھىمئول مەشھۇر سوفى سۇلتان، بەشىنجى مۇھەممەد خان، ئالتىنجى ئەبۇ سەئىد خان. بۇ ئالتە ئوغول چۇچۇك خانىمدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن. چۇچۇك خانىمنىڭ ۋالىدەسى ئالاچى خاننىڭ قىزى سۇلتان سەئىد خان بىلە بىر تۇغقان، ئاتاسى قازاق تورەلەرىدىن، بۇ چۇچۇك زاھىدە ۋە ئابىدە ۋە ھازىمە، سالىھە، كېيەشلىك كىشى ئىدى. يەتتىنجى قەرىش سۇلتان سەيد مىرزا تەرمەزىنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن، سەككىزىنجى مۇھەممەد باقى سۇلتان — ئاناسى شاھخاننىڭ قىزى — خوب نىكار خانىم. توققىزىنجى مۇھەممەد شاھ

سۇلتان ـــــ ئاناسى ساداتدىن. ئۇن بىرىنجى يۇنۇس سۇلتان ۋە
ئەبدۇللاھ سۇلتان ئەمۋەلەد بىر ئانادىن، ئۇن ئىككىنجى ئەبدۇر-
رەھىمخان نۇر مەرقەدەھ، ۋالىدەسى سايرۇنناسىدىن.

سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇنىڭ ۋەفاتلارىنى
مەنسۇرخان ئىشتتى. ئەرسە ئاقسۇ ئۇزەسىگە چېرىك كەلدى. ئاقسۇ
بەگلەرى دەرۋازە تارتىپ، بىركىدىلەر. ئەبدۇررەشىد خان ھەم با
شەۋكەت ۋە ئەزەمەت تەمام ياركەنددىن ئاقسۇغە رەۋان بولدى.
مەنسۇرخان «ئەبدۇررەشىدخان كېلەدۇر» دېب مۇقابىلە بولماي،
ياندى. خان دەۋلەت بىلە ياركەند[گە] كەلدى. سوڭقى يىل مەن-
سۇرخان يەنە كەلدى. خان دەرياىي لەشكەر ئاراستە قىلىپ ئاق-
سۇ[غە] باردىلار. مەنسۇرخان بۇ مەملەكەتلەردىن نەۋمىد بولدى.
غەزات ئۈچۈن خىتاي [غە] باردى. ھەزرەتى خاجە تاجىددىن ئەت-
تەرەللاھ مەشھەدەھۇ ئەمىر جەببار بەردى دوغلات شەھادەت تاپ-
تىلار. خاجە تاجىددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇنى خاجە شەھىد
ئاتادىلار. خاجە شەھىد مەرد، بۇزرۇك ۋە ئەۋلاد ھەزرەتى مەۋلا-
نا ئەرشىددىن قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ساھىب ئىرشاد ۋە كەرامات
ئىدىلار.

خاننىڭ ئۇلۇق ئوغلى ئەبدۇللەتىف سۇلتان ئاقسۇ خانى
ئىدى. قازاق بىلە قىرقىز دەمى ئاسايىش قىلالماس ئىدىلار، سۇل-
تاننىڭ ۋەھمىدىن. ئولمەھەلدە قازاقنىڭ ئىككى خانى بار ئى-
دى ـــ ھەقنەزەرخان ۋە نەۋرۇز ئەھمەدخان. ھەقنەزەرخانى
ئېمىل دىگەندە سۇلتان[نى] چاپتى بەرك ئالدى. ھەقنەزەرخان
قىرقىز بىلە بىرىكىپ، سۇلتاننىڭ ئارقەسىدىن كېلىپ، كېچە سۇل-
تاننى قەتل قىلدى. شول يىلقىچى ئايماقى جەكداۋۇل ئىدى.
سۇلتانغە خەبەر ئېيتماي قاچىپ كەتتى.

ئەلقىسسە، سۇلتاننى قازاق، قىرقىز ئولتۇردى. خانغە بەسى
دەرد بولدى. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شەرىف قەددەسە سىررەھۇ
خىزمەتىغە بارىپ ئەرز قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە ئەرۋاھ تەيىببە
بىرلە سوزلەشتىلەر، خانغە مەدەد ئىلتىماس قىلدىلار. بىشارەت تاپىپ،
خانغە خەبەر ئەيتتىلەر. خان خۇشھال ۋە خۇررەم بولۇپ، چېرىك
ئەسبابىغە مۇقىد بولدىلار. مۇھەممەدى كورگاننى نەۋرۇز ئەھمەد
خانغە ئىبەردىلەر، سوز ئولكى: «مېنىڭ ئوغلۇمنى ھەقنەزەر خان
بىلە قىرقىز ئولتۇردى. ئەگەر بىزگە خان ئەل بولسە چېرىك بىلە
مەدەد قىلسۇن» دېب. نەۋرۇز ئەھمەدخان مۇھەممەدى بەككە ئىح-
تىرام ۋە ئىكرام قىلىپ، چېرىك كەلمەك بولدى. خان بەش ئاي-
لىق چېرىك چىرلاتتى. شەئنى - شەۋكەت بىلە چېرىك باردى.
ئارتىش دىگەن مەۋزىدا قازاق، قىرقىزغە يەتتى. قازاق، قىرقىز
بىركىدى. خان ئوزلەرى باشلاپ «مېنى دىگەن كىشى بولسە ۋە-
قتدۇر» دېب، خان ئات سالدى. ئۇلۇغ - كىچىك ۋە تۈرك، تاجىك
ھەمراھلىق قىلدى. ياغىنىڭ رۇشبەسىنى بۇزۇپ كەتتىلەر. ھەقنە-
زەرخان باشلىق ئالتەتۇغلۇق توردىنى ئولتۇردىلەر. قازاق تۇغسىز قالدى.
ئەبدۇررەشىدخان بەسى شۇجائەتشىئار ۋە نىكۇ كىردار،
بىنەزىر كىشى ئىدى. بولۇرغە بارىپ فەتىھ قىلىپ ياندى.

بېيت

«زاھىدى خۇدبىن بىن بەر زاھىرى رەسۋايى ما،
مەنزىلى سۇلتان ئىشقەست ئىن دىلى شەيدايى ما.
دەر تەرىقى ئىشق لافى پاكى بازى مىزەنىم،
گەرچە مەست ئەزبادە ئالۇدە زىسەر تا پايى ما.

ئى سەبا! ئىن نامەرا بادەستانى ما بەبۇر،
هالى دىلرا تاكۇنەد مەئلۇمى ئەز ئىنشايى ما.
زاهىد ئەز خىلۋەت گەرىفتە جا بىدىگەر گوشەئى،
غەيرى كۇيى يار نەبۇۋەد مەنزىلۇ مەئۋايى ما.
ئى رەشىدى بەردەرى شاهى ئەزدل رەھ يافتىم،
شۇكرى لىللا شەھ كۇنۇن فىردەۋسى ئەئلا جايى ما». ①

× × ×

هەق يولىدا جان چىكىپ، بىر جۇستىجۇيى قىلمادىم،
تەۋبە سۇيىدىن تېنىمنى شۇستى شۇيى قىلمادىم.
ۋەھ، نۇچوك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىم كىم مېنىڭ
چۈنكى جۇنابى جىگەر بىرلە ھۇزۇيى قىلمادىم.
ئۆتتى ئۆمرۇم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن، ۋادەرىغ!
ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مويى قىلمادىم.
كېچەلەر خەستە كوكۇل غەمكىن ئۇلۇم قورقۇنجىدىن،
كوز ياشىم بىرلە يۇزۇمگە ئابرويى قىلمادىم.
ئەي رەشىدى، سەن ئۆزۈڭنى بىھۇدە ئاشىق دىمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر هاي - هۇيى قىلمادىم»
بۇ رۇبائى خاندىن تۇرۇر:

---

①ئەي ئۆزىنىلا كورىدىغان زاهىد، بىزنىڭ رەسۋا كورۇنىشىمىزنىلا كورمە،
بىزنىڭ بۇ شەيدا كۆڭلىمىز، ئىشقىسۇلتانىنىڭ مەنزىلىدۇر.
بىز ئىشقىنىڭ يولىدا پاكىز ئويناش لاپىنى ئۇرمىز،
ئەگەر باشتىن ئاياق شاراب بىلەن بۇلغانغان بولساقمۇ.
ئى سابا شامىلى بۇ نامەنى دوسلىرىمىزغا ئېلىپ بار،
تاكى بىزنىڭ بۇ يازغانلىرىمىزدىن كوڭلىمىزنىڭ هالىنى بىلىپ قالسۇن.
زاهىد خىلۋەتىمدىن بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپتۇ،
ئاما بىزنىڭ مەنزىل ۋە تۇرار جايىمىز يارىنىڭ كويىدىن باشقاجاي ئەمەس
ئ ي رەشىدى ئەزەل پادىشاهى (خۇدا) دەرگاهىغا يول تاپتۇق
خۇداغا شۇكرەكى ئالى جەننەت بىزنىڭ جايىمىز بولغاي.

نۇرمەرقەدەھ

«ئەي پەيك سەبا، مېنىڭ پەيامىم يەتكۇر،
يارىمغە نىيازئىلە سەلامىم يەتكۇر.
گەرسۇبھى ۋە گەر شام قاشىغە يەتسەڭ،
ئەلبەتتە دۇئايى سۇبھى - شامىم يەتكۇر».

خان نۇرمەرقەدەھنىڭ بىسيار مەشرەبى خۇش تەبىئى-ى دەر ئىلمى مۇسقى ئۇستاد ئىدىلار. «ئىشرەت ئەنگىز» ئاتلىغ سازى تەسنىف قىلدى. خان «ئون ئىككى مۇقام» يىگىرمە تورت شۇئبەدە بازنى خوب بىلۇر ئېردىلەر.
خان ئاخىر هالىدا بىر زەئىف لۇلىنى ئالدىلار. چۇچۇك خانىم سەرزەنىش قىلدى: «سەن لۇلىنى ئالدىڭ» — دېبە، خان بۇ رۇبائىنى بەدىهىيە ئەيتتىلەر:

«مەهبۇب ئەگەر كوكۇل قەبۇلى بولسە،
شىرىن هەرەكەت خۇش ئۇسۇلى بولسە.
جان ئوتراسىدا ئانىڭكى يولى بولسە،
نې ئەيىب ئانىڭ ئەسلىسى لۇلى بولسە»

خانىم هەم گۇزەشت قىلدىلار.
خان قەلەندەر بولۇپ يۇرۇر ئېردىلەر. سەير ئۇچۇن خوتەن [گە] بارىپ ئىدىلار، سەرايى فانىدىن مەنزىلى - جاۋىدانىمەيل قىلدىلار. يىگىرمە يىل سۇلتان سەئىدخان بىئىستىقلال خان بولدى. تارىختە توققۇزيۈزقىرقدا يىل باشى كۇنى خان بولدى،

توققۇزيۈزئاتمىش يەتتەدە ئەبدۇررەشىدخان ۋەفات بولدىلار. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشاھلىق قىلدىلار. قىرىق توققۇز يىل ئالتە ئاي ئۆمۈر كوردىلەر. «قالو ئىننالىللاھى ۋەئىننا ئىلەيھى راجىئۇن»

گۇفتار جۇلۇسى ئەبدۇلكەرىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇم

ئەبدۇلكەرىمخان ئىككىنچى ئوغلى ئەبدۇررەشىدخاننىڭ، ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. قازاق، قىرقىزدىن ئىنتىقام ئالدىلار. بالىقچى بوتەمىش يورۇق جەكداۋۇل ئىدى، سۇلتانغە خەبەر ئەيتماي ئىلتىفات ۋە ئىنئام كورگەن كىشى قايداسەن دىب قاچىپ ئوتۇپ ئىدى، بوتەمىش باشلىق بالىقچىنى تەئيىن قىلىپ بەردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخاننى ئاقسۇغە نامزەد قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان قەبۇل قىلماي ئەرز قىلدىكى: «مىنىڭ نىيەتىم — ئاياغلەرىدا بولماق، نەچچە زامان ھەزرەتلەرى ھەيات خىزمەتلەرىدە بولسام». ھاسىدلار ئاراغە نىفاق قىلغالى خانغە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىم سۇلتانىنىڭ يامان خىيالى بار» دىب. ئەبدۇلكەرىمخان خوب كاتىب ئىدىلار. ئەبدۇررەشىد بۇيۇردى: «بۇ بېيتنى رەقەم قىلغىل» دىب.

بېيت

پەدەر كۇش پادىشاھى را نەشايەد،
ئەگەر شايەد بەجۇز شەش مەھ نەئايەد.①

بۇ بېيتنى ئەيتىپ، فۇتەلەرىنى بويۇنلەرىغە سالىپ، پايەگاھدا يالاڭ باش بولۇپ ئولتۇردىلار. خان ئەندەك ئەفۇى قىلدى. بىر كۈن ئەبدۇلكەرىمخان بىلە ھەمراھ ئىدى، شىكار قىلغۇچە بىر سورۇك كىيىك قاچتى. خان «ئات!» دىب بۇيۇردى. ئەبدۇلكەرىمخان بىر خىرمەن ئورنى يەردە بەش كىيىكنى ئاتىپ ئالدى. ئەبدۇررەشىدخان سىدقى ۋە ئىخلاس بىلە فاتىھە ئوقۇدى. بىر كۈن خان قاشىدا ئەيتتىلەر: «باشى چوڭ بەگ بولۇر، ئاياغى چوڭ قۇل بولۇر» دىب. خان ئەيتتىلەركى: «ئانداغ بولسە، مەندىن كېيىن ئەبدۇلكەرىم خان بولۇر» دىب. ھەزار مەجلىس ئىتتىفاق بىلە ئەرزگە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىم سۇلتان ھەم بەسى قابىل ۋە لايىق» دىب. خان ئەيتتىلەر: «ئاغاسىنىڭ ئورنى ئاقسۇغە ئۇنامايدۇر، كاشتەرنى سوفى سۇلتانغە بەردۈك» دىب. ئەبدۇلكەرىمخان ياكى ھىسارغە رازى بولدى. خان ھەم ياكى ھىسارنى ئىنايەت قىلىپ مىرزاجان مۇھەممەد بايرىنجىنى ئاتالىق قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شەرىف قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇدىن ئىككى يىل ئىلگەرى ئالەمدىن ئوتۇپ ئىدىلار. خاجەنىڭ جان نى-

① ئاتىسىنى ئولتەرگۈچى شاھلىققا يارىمايدۇ،
ئەگەر يارىسىمۇ 6 ئايدىن ئوشۇق تۇرالمايدۇ.

شىنلارى مۇھەممەد ۋەلى سوفى قەددە سەللاھۇ سىررەھۇ ئىدىلار،
ھەزرەتى ئەبدۇلكەرىمخان ئۇلارغە ئىنابەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىم-
خان پادىشاھ ئىدى. مۇسۇلمان نىھاد، باتەدىل ۋە داد، خۇدايى
تەرس، رەھىمدىل، مۇتەشەررىئ شەرىئەت، مۇتەھەررەئى غەررادىن
سەرموي تەجاۋۇز قىلماس ئىدى. مىرزا زىبىرەك دىب ئەزىز بار
ئىدي. جالىشدا بىر كىمەرسە سەھەر ۋەقتىدە رۇخسارە گۈل ئەيت-
تى، بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

«قارالاسام كورۇنمەيدۇر دۇنيانىڭ ئۇچى،
بۇ دۇنيا بىر كوھنە رەبات، بىز يول ئوتكۇچى.»

بۇ بېيىت بىلە نەقش تەئسىر قىلىپ، جالىشىدىن تاغقە
چىقىپ، بەشكەرەمدىن تۈشتى. كاشقەرنىڭا مەۋزىئى مەشھۇرى كەل-
كەڭ دىگەن قەريەنىڭ خەلقى بەد مەزھەب، خۇدايىدادى شۇندا
مۇتەۋەتتىن بولۇپدۇر. ئەبدۇلكەرىم سۇلتان مىرزا زىرەكنىڭ مۇلا-
زىمەتىغە كېلىپ ئىدى. مىرزا زىرەك ئەيتتى: «مەن سىزنى قو-
شۇقچى بابانىڭ كىچىك ئوغلى خىيال قىلىپ ئىدىم، سىز ئىكەن-
سىز، قوشۇقچى بابا فەۋت بولدى. سىزنى ھەممە ئاكابىردىن
خان كوتەردىلەر. دۈشەنبە كۈنى خەبەردار بولۇڭ» دىب. شۇل
كۈنى چەھار شەنبە كۈنى ئىدى. ئەبدۇلكەرىمخان ياڭى ھىسار
[غە] كېلىپ تەۋەججۇھدا ئىدى. دۈشەنبە كېچەسى ھەزرەتى مۇ-
ھەممەد ۋەلى سوفى ئويغانىپ ئەيتتىلەر: «ئەي سۇلتانىم ئەبدۇر-
رەشىدخان شۇڭقار بولۇپدۇر، خوتەندە جەمئ ئەكابىرلاردىن سىز-
نى خاھلاپ خان كوتەردىلەر، تىز تۈنىد بارماق كېرەك» دىب.
ئەبدۇلكەرىمخان ئاتلانىپ، دەرۋازە ئالدىدا تۇرۇپ ئىدىلار، بىر
يۈز ئاتلىغ كىشى تىز ئوتۇپ بارادۇر. سان چىرلاپ خەبەر سور-

دىلار: «خەتنىڭ بارمۇ؟» دىب، مۇنكىر كەلدى. ئاختارىپ باقتىلەر،
خەت چىقتى. مەھمۇد بارلاس ۋە ئەھمەد بارلاسنى سوفى سۇل-
تانغە ئىبەرىپ ئىدى، ياركەندگە تەكلىف قىلىپ ئىدىلار، بۇ كىم-
شىنى تۇتۇپ، يېڭى ھىسار چىرىكىگە كىشى چاپتۇرۇپ ياركەند
[گە] يۈردىلەر. جان مۇھەممەد مىرزاخانغە ئەيتتىلەر: «چىرىكنى
يىغىپ، يۈرسەڭ» دىب. ئەبدۇلكەرىمخان ئەيتتىلەركى: «سوفى
ئەلەيھىررەھمە تىز بارالى دەيدۇرلەر، ئالدىمىزدا بارادۇرلار»
دىب. قوش گۈنبەز [گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەب-
دۇللاھ ۋەزىر، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب باشلىغ بەگلەر ئەبدۇل-
كەرىمخانغە كىشى ئىبەرىپ، قوش گۈنبەزدىن سوفى سۇلتانىغە
كىشى بۇيرۇپ، ياركەند [گە] يۈردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ياركەند
[گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەبدۇللاھ ۋەزىر، جان
مۇھەممەد، مىرزا فىروز، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب، مىرزا ساتقىن
باشلىق جەمئ ئۇمەرا قۇرۇلتاي قىلىپ، ئەبدۇلكەرىمخاننى خان
[لىقغە] كوتەردىلەر. ئۇمەرا، ۋۇزەرا ئىنشا قىلدىلار، شۇئەرايى
قەسىدە ئوتكەردى. ئاخۇند موللا رەئدى مەلىكۇش شۇئەرا ئىدى،
خان تىرىپ كۈللى قىلدىلار.

ئەبدۇلكەرىمخان نۇرمەرقەدەھ بەسى ئادىل ئىدى. ھەر
ھەفتەدە داد خۇاھ سورار ئىدىلەر. ئازىنە، دۈشەنبە قازى
ۋە مۇفتى [نى] بىر يانلارىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر
يانلارىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سوزار ئىدىلار. داد-
خاھ شەرئى بولسە قازى ۋە مۇفتىغە سالۇر ئىدىلار،
دادخاھ ئەگەر تورەلىك بولسە خاجە باشلىق ئۇمەرا
فەيسەل بېرۇر ئىدىلار، خان سامىئ بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلار،
سەرموي مۇكابەرە بولماس ئىدى. يەنە كۈنلەردە خاجە ئۇبەي-

دۇللا نۇرمەرقەدەھ دادخاھغە فەيسەل بېرۇر ئىدىلار. خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر ئادىل ۋە فازىل، ئالىم بەلكى ئەھلى باتىن، ئەبدۇلكەرىمخان پادىشاھ ئابىد ۋە زاھىد ۋە ئادىل ۋە مەردانە ئىدى. ھەزرەتى سەييىدىل مۇرسەلىن ۋە خاتىمەن نەبىيىين سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم فەخر قىلۇر ئىدىلار: «مەن پادىشاھ ئادىلنىڭ زەمانەسىدە ۋۇجۇدغە كەلدىم» دېب. ئەنا ۋەلەدەت فى زەمىن مۇلكۇل ئادىل نۇشىرۋان دىندا بىگانە ئىدى. ئەمما ئەدل ۋە ئىنسافدا يېگانە ئىدى. ھەزرەتىم فەخر قىلدىلار. پەيغەمبەرلەردىن قالسە ئۈچ كىشىنىڭ مەرتەبەسى بەرابەر: ئەۋۋەل قۇتبى غەۋس ھەم ئاتاپدۇرلار؛ ئىككىنجى شەھىد ئەئىلا خالىسەن لىللا شەھىد بولغاي؛ ئۈچىنجى پادىشاھى ئادىل، ئەگەر پادىشاھلار بىغەرەز ئەدل قىلسا دەرجەئى قۇتبىغە يېتىبدۇر. خۇش دەۋلەتى دۇركى، كىشى تائەت - ئىبادەت قىلماي دەرجەئى ۋىلايەتكە يەتكەي، پادىشاھلار غەفلەت بىلە بۇ دەۋلەتنى قولدىن بەرگەي.

ئەبدۇلكەرىمخان سەككىز ئىنىسى بىلە ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئۆلكە ئەمۋالىنى ۋە ئەرىقلەرىنى قازى ۋە مۇفتىي ئولتۇرغۇزۇپ، قىسمەت قىلىپ ئالدى. مەملىكەتلەرىنى ھەم قىسمەت قىلىپ بەردى.

ئەلقىسسە، ئەبدۇلكەرىمخان تەختىكە ئولتۇرۇپ سوڭقى كۈنى كاشقەردىن سوفى سۇلتان كەلدى. خان سۇلتان، خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر، جان مۇھەممەد مىرزا، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب، دوغلات مىرزا فىرۇز، بارلاس مىرزا نەۋرۇز، مىرزا ساتقىن ئەشىك، چۈچۈك خانىم بىر يەردە جەمئ بولدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان ئېيتتىلەر سوفى سۇلتانغە: «ئەي جان بىرادەر، ئاتامىز ئالەمدىن ئۆتتىلەر، يۇرت بىزگە قالدى. بۇگۈن ئۈچكۈن بولدى، خان بولدۇم.

ئەگەر سىز رازى بولساڭىز سىز كاشقەر، ياڭى ھىسارغە بولۇڭ، ئەگەر رازى بولماساڭىز، مەن كاشقەر، ياڭى ھىسارغە بولاي، بىز مۇخالىف بولمالى، يۇرت قولىمىزدىن چىقماسۇن» دېب. چۈچۈك خانىم ئېيتتىلەركى: «ئانداق دېگەن نىمە سوز، بارچەنىڭ ئاتاسى سىز تۇرۇپ كىم بولۇر». سوفى سۇلتان ھەم تۇرۇپ ئېيتتىكى: «بىز سىز تۇرۇپ ئۇچۇك خان بولۇرمىز» دېب، يىغلاپ ئاغاسىنىڭ ئاياغىغە يېقىلدى. خان ھەم باشىنى كوتەرىپ، يانداشىپ ئولتۇرۇپ، كاشقەرنى سوفى سۇلتانغە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىپ، رۇخسەت بېرىپ كاشقەرغە ئىبەردىلەر. ئەھمەد بارلاس ۋە مەھمۇد بارلاس كورۇنۇشكە كەلمەي، ھويلىسىدا بىركىدى. جان مۇھەممەد مىرزا بارىپ، يارلىغ يەتكۇردى، ئولكى: «خان نەۋكەرى بار، مۇندا كەلسۇن، مىرزالاركى بار، مەككەگە بارسۇن، ئاتام مەھمۇد، ئۇزۇم ئەھمەد، سوزۇم بۇ، دېگەي، بۇلار مۇنداغ مۇخالەفەت قىلغاي» دېب. جان مۇھەممەد مىرزا يارلىغ يەتكۈرۈپ ياندى، خان نەۋكەرىدىن ئۈچمىڭ كىشى بارلاسلار بىلە بېرىكىپ ئىدى، ئوردىغە كەلدىلەر. مەھمۇد مىرزا، ئەھمەد بەگ مەككە يولىغە كىردىلار. سوفى سۇلتان يانىپ كاشقەر [گە] باردى. مىرزا زىبرەك قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇغە ئەداۋەت زاھىر قىلدى. مىرزا قاشىغە بارۇر بولدى. نازىر مىرزا ئوردا بېگى ئەرز يەتكۈردى: «بارمالى، ئەگەر بارساق سىدقى ئىخلاس بىلە بارىپ، نىيازمەندلىك قىلىپ يانالى» دېب. بەشكەرەمگە يەتتىلەر. كۆز، ياكى مۆز مەھەل ئىدى. مىرزا زىبرەك ئەلەيھىمۇررەھمە ۋەلمەغفىرەنى كولگە سالىپ، چورەسىدە خادا ئالىپ تۇردىلار. ئول بۇزرۇكۋار بەسى سەبىر قىلدىلار، ھەر يەرگە باردىلار، ئىتىپ سۇغە سالدىلار. بۇ ئىش بەسى تەكرار تاپتى. مىرزا ئەسرۇللا تۇربەت سۇلتاننى تۇشلاپ كەلدى

لەر. سۇلتان ئېتىپ سۇغە سالغانى كەلدى. مىرزا ئەيتتىلەر: «باتىنىڭغۇ كور، ئەمدى كوزۇڭ ھەم كور بولغاي» دېب. نازىر مىرزا يىغلاپ، دەستارىنى تاشلاپ يىقىلدى. خۇشامەتكويلار ئەيتتىلەركى: «خۇدايدادى دىن نىمە بولۇر» دېب ياندىلار. شام پادىشاھىنىڭ ئالدىدا قىسسىق ئاتقۇنچە سۇلتان: «كوزۇمگە قوم كىردى» دېدىلار. شول ئاغرىغانچە ئاغرىپ، كورمەس بولدى. شۇنداغ پادىشاھزادە ئىدى، خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي مەردانە ئاتەشلىق، ھەر كىشى بىر كورسە ئەلبەتتە ئاشىق بولۇر ئىدى. كۇچلارى ئوردا بېگىمنىڭ قىزلارى سەلىمە خانىم ئىككى خاندە ئالتۇنئالىپ باردىلار: «نىياز» دېب. بىر ئىت تۇرۇپ ئىدى، ئىتقە بۇيۇردى، ئىتنى سالدىلار، ئىت بىر يىلدادى، نارى كەتتى. مىرزا يىغلاپ ئەيتتىلەركىم: «ئىت قەبۇل قىلمايدۇر، ئانى مەن نىمە قىلاي» دېب. بېگىم بىلە خانىم يىغلاشتىلار. مىرزا زىرەك ئەيتتىلەركى: «ئاتقان ئوق يانماس، سۇلتانىنىڭ ئىمانىغە زەۋال بولماسۇن» دېب. يەنە بىر يىلدىن كېيىن سوفى سۇلتان ۋەفات بولدى. ئورنى، كاشغەر، ياكى ھىسارنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇغە ئىنايەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخانغە ھەزرەت مەككە ۋە مەدىنەدە ھەر كۈنى سەلامەتى ئادىل دېب فاتىھە ئوقۇر ئىكەنلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ئوتتۇز تورت يىل خانلىق قىلدىلار. ئاتمىش ئۈچ يىل ئومۇر كوردىلەر. بۇ سۈننەتنى تىلەپ تاپتىلەر.

گۇۋقار جۇلۇس مۇھەممەدخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

بارىپ ئىدى، ئەبدۇلكەرىمخان شۇڭقار بولغانىدا مۇھەممەدخان ئەبدۇررەشىدخانىنىڭ بەشىنچى ئوغلى خوتەندىن سوفى سۇلتاننى كورگەلى كاشغەر [گە] بارىپ ئىدىلار. ۋىلايەتدىن قوتبىل ئارىس ۋەلئىستىھقاق ھەزرەتى مۇھەممەد ئىسھاق قۇددۇسۇللاھ روھە كېلىپ ئىدىلەر، مۇھەممەد سۇلتان مۇلازىمەتلەرىگە كەلدىلەر. ھەزرەت خاجە سوردىلار: «سۇلتانىم، ئاتىڭىز نىمە؟» دېب. خان «ئاتىم مۇھەممەد» دېب جەۋاب بەردىلەر. ھەزرەت ئەزىز ئەيتتىلەركىم: «مەن تەفەككۇردا ئىدىم، مېنىڭ بۇ تەرەفكە كەلمەكىمگە بائىس ۋە سىر نىمە ئىكىن دېب، ئەمدى جازىم بوالدۇمكى، بۇ ئاتىنىڭ ۋە بۇ سۇلتانىنىڭ مېھرۇ مۇھەببەتى ئالىپ كېلىپ ئىكەن، ئەي بابا مۇھەممەد بىكار بولغۇدەك ئەمەس، ئەلبەتتە كوشىش قىلماق كېرەك، بىپەرۋالىق قىلغۇلۇق ئەمەس» دېب. مۇھەممەدخان ۋەتەنلەرىغە كېلىپ، خىيالدا ياتىپ ئەيدىلەر: «ئىنابەت قىلماسام، مۇنداغ ئەزىز غەنىمەتكە ئەگەر قول بەرسەم، مەن كىچىك، ئەھدەسىدىن چىقارمەنمۇ يا يوق؟» دېب. ھەزرەتى ئەزىزلەرغە مەئلۇم بولدى. بۇ سىرنى بىر سوفىدىن بۇ بېيتنى پىتىپ ئىبەردىلەر:

بېيت

«ئەز زەئىفى دىلۇ زەردى رۇخسارە مىيەندىش،
دەر ئىشق قەدەم نەكەھ زى مەئشۇقى مەدەد ھاست». ①

مۇھەممەدخانغە بۇ رۇقئە يېتىشى بىلە باشلارىنى ئاياق قىلىپ بارىپ، ھەزرەتى ئەزىزلەرغە ئىنابەت قىلدىلەر. ئاخىر ئەئزەم خەلەفائى ھەزرەتى ئەزىزلەردىن بولدىلار.

① دىلنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن چىرايىنىڭ سېرىقلىقىدىن ئەندىش قىلما. ئىشقتا قەدەم قويغىنكى، مەشۇقتىن مەدەت بار.

مۇھەممەدخان ئاقسۇدا سۇلتان ئىدى، خەبەر بولدىكى:
«كۇچادا شاھخاننىڭ قىزى خوب نىگار خانىم تورەدىن - تورە-
گە سەيىر قىلىپ يۈرۈيدۇر، شاھخان يۈز كىشى قوشۇپدۇر، ئۇل
نىمە قىلۇر، شاھخان چېرىك [كە] بارىپدۇر» دېب. مۇھەممەد-
خان ئاقسۇدىن ئۇچمىڭ چېرىكى بىلە كۇچارغە باردى. خانىم
بىر تورەدە ئىدى. مۇھەممەدخان قابادىلار. ئۇل يۈز كىشى ھەمراھ
خانىم ئىدىلار. خانىمنى ئاتلاندۇرۇپ چىقىپ تەگدىلەر. ئاقسۇ
چېرىكى كۇچە قىلىپ بەردى، خانىم كۇچار شەھرىگە باردىلار.
شاھخان چېرىكدىن ياكى كېلىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، مۇھەممەد سۇلتان
شاھخاننى چىرىكدا دېب كېلىپ ئېدى، شاھخاننى ئىشتىپ تى-
زۇ تۇند ياندىلار. شاھخانغە ئۇل يۈز كىشى ئەيتتىلەركى: «مۇ-
ھەممەد سۇلتان بىزنى قابادى، خانىمنى ئالادۇرمەن دېب، بىز
چىقىپ تىگىپ، يول ئاچىپ كەلدۇك» دېب. شاھخان بەسى دەر-
غەزەپ بولدى. ئەيتتىكى: «مېنىڭ قىزىمنى ئولجالاپ ئالادۇرمۇ،
ئۇل ياخشى بولسە ئاڭا بەرمەي كىمگە بېرۇرمەن» دېب. شول
سائەت چېرىك يىغىپ، ئەرتەسى ئاقسۇ ئۇزىسىگە چېرىك كەلدى.
مۇھەممەدخان ھىسارغە بىركىدى. شاھخان كېچە ھىسارنى تىشىپ
ئالىپ، ئاقسۇ خەلقىغە ئىزا - ئاھانەت قىلدى. ئاندىن
مۇھەممەدخاننى ھەمراھ ئالىپ بارىپ، چالىش ئارالغە كى-
گۇرۇپ قويدى. خانى شەھىد شۇل ئارالدا ۋۇجۇدغە كەلدى-
لەر. ئەبدۇررەشىدخان ئەلچى ئىبەرىپ شاھخاننىڭ قىزى خوب
نىگارخانىمنى ئالدىلار. مۇھەممەد باقى سۇلتان ۋۇجۇدغە كەلدى.
مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ تەختى مۇغۇلىيەغە قەرار
تاپتىلار. ئەرسە، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلدىلار،
خوتەننى شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىمخانغە

ئىنايەت قىلدىلار، ئاقسۇنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخانگە فەر-
زەند مۇھەممەدخان سۇيۇرغال قىلدىلار.
مۇھەممەدخان تەختكە ئولتۇرۇپ ئۈچ يىل ئۆتتۈپ ئىدى،
ۋىلايەتدىن ئەبدۇللاخان ئۆزبېك يۈزمىڭ چېرىك ئىبەردى،
خوجەمقۇلى قوشبېگىنى باش قىلىپ. مۇھەممەدخان ئەبۇ سەئىد-
سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلىپ، تەكرى بەردى بارلاسنى ھاكىم
قىلىپ ئىبەرۇردە ئەيتىپ ئىدىلار: «قىزىلنىڭ ئۇل تەرەفى سىز-
گە» دېب، مۇھەممەدخان بىر كىشىگە مەنسەب بىرىپ ئىبەردىلەر،
ئانى بەردىلەر. يەنە بىر كىشىگە مەنسەپ بېرىپ ئىبەردىلەر،
ئاڭا بەرمەدىلەر. خان دەستەك بېرىپ ئىبەردىلەر. دەستەكنى ئە-
بۇ سەئىد سۇلتانغە تۇتتى. سۇلتان ئەيتتى: «بەككە تۇت» دېب،
ئۇل كىشى تەكرى بەردى مىرزاغە تۇتتى. تەكرى بەردى مىرزا
ئەيتتى: «شۇكقار ئارقىغە يانماس، پادشاھلار يارلىغىدىن يان-
ماس» دېب. تەكرى بەردى مىرزا دەستەكنى تىزىغە باستى. ئۇل
كىشى كېلىپ مۇھەممەدخانغە ئەرز يەتكۇردىكى: «تەكرى بەردى
مىرزا دەستەكنى تىزىغا باستى» دېب. خان غەزەب بىلە ئاتلاندى-
لار. خان كېلىپ قارا قىرغە تۇشتىلەر. سۇلتان كېلىپ، كورۇنۇش
قىلىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلار. ئۆزبېك ئەندىجان [دىن] كەلدى، بى-
يار لەشكەر بىلە دېب، خان خوتەنگە ۋە ياركەنگە جارچى ئىبەر-
دىلەر. جەمئ چېرىككە شاھ ھەيدەر سۇلتان خوتەن چېرىكى بى-
لە كەلدى. يەنە خەبەر كەلدى: «خوجەمقۇلى قوشبېگى باشلىق
ئۆزبېك چېرىكى ئۇقبەئى شارتدىن ئاشىپ يېتادۇر» دېب. كې-
گەش - مەسلەھەت ياقاغە چىقمادى. تەكرى بەردى مىرزا گىنە
تەۋز ئىدى. خان ① تەكرى بەردى مىرزانىڭ تەئدىبى ئۈچۈن،

① قولىيازمىدا «جان» دەپ يېزىلغان.

بارىپ ئىدىلار، بۇ مىرزا تەڭرى بەردى كىڭەش - مەسلەھەتكە بەسى ماھىر ۋە قادىر ئىدى. خان ئەيتتىلەركىم مىرزا شەرىق ھەسەن بەككە: «ئول نابكارنى ئالىپ كەل» دىيىب. تەڭرى بەردى مىرزا مۇھەممەدى بەكنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى، مىرزا شەرىق ھەسەن بەكنىڭ ئەمەكىسى ئىدى. ئەمما ھەر كۈنى ئالتە پىيالە ئەراق ئىچمەي يۈرۈپ بولماس ئىدى. خان شەرىق ھەسەن بەككە يەنە ئەيتتىلەركىم: «ئول مۇھمەلاتنى ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلگىل» دىيىب. شەرىق ھەسەن بەك تەڭرى بەردى مىرزاغە ئىككى پىيالە ئەراق ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلدى. خان سۇلتانغە ئەيتتىلەركىم، تەڭرى بەردى مىرزاغە باقىپ ئەيتتىلەركى: «ئەي بەك ئاتا، ئۆزبەك شارتتىن ئاشىپ ياتادۇر، دىيىب خەبەر كەلدى، كىڭەش نىمە» دىيىب سوردى. تەڭرى بەردى مىرزا ئەيتتىكى: «ۋەلى نىئمەتلەرنىڭ سوزىنى ئەۋۋەل ئىشتسەم، ئاندىن مەن سوزلەسەم» دىيىب. مىرزا شاھ ئەيتىپ ئىدىلار: «ئاللاھكۇدا بىر يەر بار — جەۋرەلىك دەپ، چورەسى ساس، شۇندا بىر كىيلى» دىيىب. مىرزا تەڭرى بەردى ئەيتتىكى: «قەلئەنى ئاڭا قويۇپ، ساقە بىركىسمەك سوز ئەمەس. كۆچىنى خوب يىغىپ، خان تومۇرچىگە چىقىپ تۇشسۇنلەر؛ سۇلتانىم كۆنچىلەرگە تۇشسۇنلەر. زور كەلسە شەھەرگە كىرالى، بولماسا مۇندا ياتىپ جەڭ قىلالى» دىيىب.

خان سۇلتان ئەيتقان يەرلەرگە تۇشتىلەر، خەبەرگە كىشى چاپتۇردىلار: «ئۆزبەك سارىغ يازى كەلدى» دىيىب. ئۈچكۈندىن كېيىن: «ئۆزبېك چىرىكى مىڭ يولدىن ئۆتتى» دىيىب خەبەر كەلدى.

ئەلقىسسە، ئۆزبەك چىرىكى بىلە خان سۇلتان ئۈچكۈن

مۇقابىلە بولۇپ ياتتىلار. تورتىنچى كۈنى ئۈچمىڭ ئۆزبېك قولغە قىلىچ ئالىپ، تۈمەننى ياقالاپ، شەھەرنى تالاشىپ ئات سالدىلار. ئەبدۇررەھىمخان، مۇھەممەد ۋەلى بەك، ھەيدەر بەك باشلىق مىڭ سەككىز يۈز كىشى نەيزە ۋە قىلىچ ئالىپ، شەھەرنى تالاشىپ جەڭگى سەخت بولدى. خان سۇلتان ھەم شەھەرگە يۈردىلەر. دەرۋازەنىڭ ئالدىدا گەشتە ۋە پۇشتە بولدى. ئەبدۇررەھىمخاننىڭ بەسى كۆچلارى كىردى ۋە ھەيدەر بەك شول كۈنى نامدار بولدى. شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان كىچىك مىرزا شاھ سۇلتان قاشىدا بولسۇن دىيىب قوشۇپ ئىدىلار. ئۆزبېك شەھەر تالاشىپ ئات سالىپ، خان سۇلتان شەھەرگە كاشقەرگە كىردىلار. مىرزا شاھ ئەمىرۇل ئۈمەرائى مۇھەممەدخان ھاكىم ياركەند شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان بىلە خوتەنگە يۈردىلەر. نە كاشقەرگە كىردىلار، نە ياركەنددە تۇردىلار. مۇھەممەدخان بىلە ئەبۇ سەئىد سۇلتان شەھەرگە كىرىپ بىر قوندىلار. خوجەمقۇل قوشبېگى ئۆزبەك چىرىكىنى ئالىپ، توبەنكى يول بىلە ياركەند[گە] يۈردى. خان سۇلتان يوقارقى يول بىلە يۈردىلەر. ئۆزبېك تۇش بىلە ياركەندگە كېلىپ، كىشى كىيۈردى — دەرۋازەنى ئاچسۇنلار، دىيىب. شەھەردە قازى رىزا خاجە شەيخ، ئەند تەھورى زىياۋىددىن دىۋان تەرەپنى قويۇپ بارىپ ئىدىلار، قازى رىزا بىلە زىياۋىددىن دىۋان ئۈتىپ چىقاردىلار: «تاڭلا ئازىنە كۈنى نەماز جۇمئەدىن كېيىن دەرۋازەنى ئاچىپ، كورۇنۇشكە چىقالى» دىيىب، ئاش پۇشۇرۇپ چىقارىبدۇرلار. تۈن يارىسىدا خان بىلە سۇلتان كەلدىلەر، نەققارە ۋە كۆس، كارناي، جەڭگى چەغانە چالدىلار. ئۆزبېك سوردى، جەۋاب بەردىلەر: «خان كېچە كەلدىلەر» دىيىب. خوجەمقۇلى قوشبېگى باۋەر قىلمادى-

ئەرته [سى] سەف ئاراسته بولدى. ئوزبېك ئەيتتى: «كىم مەيـ-
داندا سەف ئاراسته قىلدى؟» دېب، كاشقەردە جەڭ قىلغان
خەلق جەڭ قىلدىلار. سۇلتان قولى بەهادۇر قاراقاشقە
ئات مىنىپ جەڭ قىلىپ ئىدى، شۇنى تانىدى. مىرزا...
بىر ئوز بېكنى ئاتتى، ئوجمەگە دالدا بولدى، ئوجمەگە تېگىپ
كوندەلەڭ توتتى. مىرزا خىسرەۋ قالوچى دوبولغەلىق كىشىنى ئاتـ-
تى. بو دوبولغەنىڭ ئىككى قاتىدىن توغرا توتتى باشى بىلە. خو-
جەمقولى قوشبېگى دوبولغەنى باش بىلە كىسىپ ئالدۇردى. ئوجـ-
مەنى ئەررە بىلە كىسىپ ئالدى. ئوزبېك هەزىمەت تاپىپ
يانىدى.

خانىنىڭ ۋە سۇلتانىنىڭ دىلاۋەرلەرى ئوزبېكنىڭ ئارقەسىدىن
سارىغ يازىغىچە بارىپ، ئوزبەكنى ئالدىلار. شاه قەلىماقنىڭ قو-
لىدا شەهىد بولدى. جالىش تورپان بىخان قالدى. خۇدابەندە-
خان قەرىش سۇلتانىنىڭ ئوغلى مۇهەممەدخانىنىڭ ئاغاسى خانىغە
داماد ئىدى. مۇهەممەد هاشىم سۇلتان مۇهەممەدخانىنىڭ قىزلارى
خەدىچەخانىمدىن ۋوجۇدغە كەلگەن، خانىدىن قاچىپ بارىپ جا-
لىش تورپانغە خان بولدى. خانغە مۇخالىفەت قىلدى. خان تور-
پانغە چېرىك ئالىپ باردىلار، جالىشقە باردىلار. خۇدابەندەخان
قاچىپ تورپانغە كەتتى. جالىش خەلقى كورونۇشكە چىقتىلار.
خان مىرزا مۇهەممەد سالىه جوراسنى هاكىم قىلىپ، تورپانغە
ئوتتىلار، تورپاننى مۇهاسىرە قىلدىلار. مۇهاسىرە قىرق كوندىن
زىيادە بولوپ، تورپان فەتىه بولغۇدەك بولوپ ئىدى «جالىشلىق
مۇهەممەد سالىه بەكنى ئولتۇروپ، ياغى بولدى» دېب خەبەر
كەلدى. خان تورپاندىن غەزەب بىلە جالىش [قە] يوردىلەر. جا-
لىشلىق رىشبە توتوپ بېركىدى. ئومەرائى جوراس خانغە ئەرز

قىلدىلار: «ئاغامىزنى ئولتۇردىلەر، شىبەسىغە ئات سالادۇرمىز»
دېب. خان يەنە هەم كىشى بۇيرودى. ئومەرائى جوراس ۋىنجاق
مىرزا سوتكى، مىرزا هەيدەر بەك، مىرزا هاشىمبەك بەش كىشى
باش بولوپ، مىرزا ماتى [نى] باشلاپ ئات سالدى. ئىككى كىـ-
شى ئولدى. شىبەسىنى بوزوپ ئالدىلار. جالىشنىڭ چوكلارىنى قوم-
غە كوموپ ئاتدورۋاتدىلار، غىچىلاتىماي ئوتتىلار. خان ياركەند
[گە] كەلدىلار. سوكقى يىلى ئەبدۇررەهىمخان بىلە مىرزا شاهنى
ئىبەردىلەر. مىرزا ئەبدۇررەهىم خاننى جالىش، تورپانغە خان
قىلىپ، خۇدابەندەخاننى ئالىپ ياركەند [گە] كەلدىلار. مىرزا ئوز-
بېكدىن قاچىپ بەش ئايدىن سوڭ كېلىپ ئىدى، بو خىزمەتنى
شاهنىڭ شول قاچقانغە تەدارىك بولدى. خۇدابەندەخان يولدا
رەنجور بولوپ كەلەچە ۋەفات بولدى. تورپانغە ئون ئىككى يىل
خان بولوپ ئىدى. ئالتوندا ئاتا - باباسىنىڭ ئاياغىدا مەدفون
قىلدىلار.

مۇهەممەدخان دەرۋىشلىك بىلە پادىشاهلىقنى جەم كەلتور-
دىلەر. هەزرەتى ئەزىزلەر سوردىلاركى: «مۇهەممەدخان نىمە
ئىشغە مەشغول؟» دېب. ئەيتتىلەر: «يا بوزروكۋار، خان نەمازۇ
روزە ۋە تەسبىهۇ تىلاۋەتى قورئانغە مەشغول» دېب. هەزرەتى
ئەزىزلەر ئەيتتىلاركىم: «خان بىر ئەدلىنىڭ سەۋابىنى ماڭا بەر-
سۇن، مەن ئاتمىش يىل قىلغان تائەتىمنىڭ سەۋابىنى خانغە
بىرەي» دېب ئىردىلەر. خان ئاندىن كېيىن داد ئەدلغە مەشغول
بولدىلار.

شوتور خەلىفە ئەلەيهىررەهمە خەت ئىرشادنى مۇهەممەد
خانىڭ كەلتوردىلەر، هەر كىشى ئىرشادنى يەتكورسە جانىشىن.
خان بىر كون ئەيتتىلەركى: «مېنىڭ ئوچون بىر كىشى مەككە-

گە بارسام» دېب. جالۇشدا هاجى مۇراد دېب بىر موللا كىشى بار ئىدى. ئول مەككەگە باردى. هاجى مۇراد ئەلەيھىررەھمە خان ئۈچۈن مەككە تەۋاف قىلىپ ياندىلار، «قوتبىسىنى تاپسام» دېب تەۋەججۇھ قىلدىلار، هاتىفدىن: «قۇتب مۇھەممەدخان» دېب ئاۋاز كەلدى. هاجى مۇراد قەددەسە سىررەھۇ تۇندۇ تىز كەلدىلەر. ئالتە ئايدا قارغالىقتە كىشى كەلدى: «خان بۇ كۈن شۇڭقار بولدى، نەمازغە ئەلنى خەبەرگە كەلدىم» دېب. هاتىف ئاۋاز قىلماسىدىن ئىلگەرى قانچە قۇتب ئىدىلەركىن، هاتىف خەبەر بەرگەندىن كېيىن ئالتە ئاي قۇتب ئىكەنلەر.

مۇھەممەدخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇ يەتمىش ئىككى يىل ئۆمۈر كوردىلەر، ئون سەككىز يىل خان بولدىلار، ئالتۇندا مەدفۇن بولدىلار. ئەبۇ سەئىد سۇلتان كاشقەردە ۋەفات بولدى. تورىنغە خان ئوغلانلارى شۇجائىددىن ئەھمەدخاننى نەسب قىلىب ئىدىلار. هەزرەتى مۇھەممەدخان تارىخقە مىڭ ئون سەككىز ئىدى، ئالەم فانىيدىن ئالەم باقىيغە سەفەر قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇس شەھ شۇجائىددىن

ئەھمەدخان ئىبنى مۇھەممەدخان قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ شەھادەتلەرىنىڭ زىكرى

شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان فەرزەند دىلبەند مۇھەممەدخان قەددەسە سىررەھۇ مۇھەممەدخانىنىڭ يەنە ئوغلانلارى يوق ئىدى. ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. هەرەملەرى مىرزا مۇھەممەد قۇلى بەگچەكنىڭ قىزى، مىرزا كۈچەك بەگنىڭ هەمشى-

رەسى — مىھرى نۇش بېگىم سۇلتاندىن ئىككى قىز تۇغدى: بىرى هاجىخانىم، يەنە بىرى هۇببەخانىم. ئەبدۇللەتىف سۇلتاندىن كېيىن، هەرەملەرى مىھرى نۇش بېگىمنى مۇھەممەدخان نىكاھلارىغە ئالىپ ئوردە قىلدىلار. خانى شەھىد بىلە خەدىچە خانىم ۋۇجۇدغە كەلدى. شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان پادىشاھى هەلىم ۋە رەھىمدىل ۋە ئادىل ۋە خۇش مۇھاۋەرە ۋە شۇجائ، نەرم كوڭۇل ئىدى. خانى شەھىد شوھرەت تاپتىلار، ئىككى ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل، زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان، تومۇر سۇلتان مەشھۇر بولدى. زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان، ئەل - مەشھۇر تومۇر سۇلتان خانىزا سۇلتان خانىمدىن مۇتەۋەللىد بولدى؛ ئىككىنچى ئەبدۇللەتىفخان ئەلمۇشتەھىر ئافاقخان، تەرسۇنخان قاتاغاننىڭ هەمشىرەسى ئىدى، قازاق خانىم دەر ئەردىلەر، ئاندىن ۋۇجۇدغە كەلدى. خانى شەھىد تەختىخانىغە قەرار تاپتى، هەيدەر بەگنى باش قىلىپ. شاھ هەيدەر - سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىمخان خان ئىدى. هەيدەر بەگ باشلىق چىبرىك ئىبەرىپ سۇلتاننى ئالىپ كېلىپ ۋىلايەتكە رۇخسەت بەردىلەر. ماۋەرائۇننەھرگە بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە بەلخكە ئىمامقۇلىخان خان ئىدى. شاھ هەيدەر مۇھەممەد سۇلتانغە خوپ پەش كەلدى. سەمەرقەندنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. خانى — شەھىد ياركەند تەختىغە بەرقەرار بولدى. «ئاتامنىڭ بەگلەرى» دېب هىچقايسىنى تەغىير بەرمەدى. ئوز دەۋلەتخاه بەگلەرىگە مىسلى مىرزا هاشىم، مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف ۋە مىرزا ئەبۇغۇر ۋە مىرزا مەناق، بۇ بەگلەرغە يىراقدا مەنسەب بەردىلەر. شاهلار ئەبۇكە سۇلتاننى خانغە يامان بىلدۇرۇپ ۋىلايەتكە ئىخراج قىلدىلار. ئاقسۇغە ئىسكەندەر سۇلتان تورە ئۇلۇق مىرزا هاشىم ئاتالىق ئىدى. ئۈچقە كىچىك مىرزا هاشىم هاكىم ئىدى. شاهلار ئىسكەندەر سۇلتانغە

ئەيتىپ ئىبەرىپ مۇخالىپ قىلدى. شاھلار تومۇر سۇلتاننى ۋەسۋە-
سە قىلىپ ھەيدەربەگنى، ئەبدۇۋەلى بەگنى، ئەييۇب بەگنى
قەتل قىلدۇردى. تومۇر سۇلتان ھەيدەر بەگنىڭ ئورنىدا، مىرزا
ئەلى مەردان بەگنىڭ ئورنىدا كاشقەر ھاكىمى قىلدى. كىشىنىڭ
قانى كىشىنى قويمايدۇر. بىر يىلدىن سوڭ تومۇر سۇلتان مەست
ئاتدىن يىقىلىپ رەھلەت قىلدى. كاشقەرغە ئافاقخاننى خان قىلىپ،
مىرزا ئەبۇغۇر ساغەرىچىنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. ئىككى يىل-
دىن كېيىن مىرزا مۇھەممەد ھاكىم ئىدى. كاشقەر يۇرتى تىلەپ
ئالدىلار. مىرزا ئەبۇغۇر خوتەن ھاكىمى بولدى. شاھ كوردىكى،
شاھ ھەيدەر سۇلتان ئەبۇكە سۇلتان ئاغاسى مۇھەممەد سەئىد
سۇلتاننى ئىخراج قىلدىلار. ئافاقخان كىچىك ئىسكەندەر سۇلتان
قالدى. شاھلار سۇلتاننى ۋەسۋەسە قىلدى. سۇلتان ھەم ساددەلىك
بەلكى لادەلىك قىلىپ، مىرزا ھاشىم بەگ بىلە مىرزا شەرىفنى
ئۆلتۈرۈپ، ياغى بولدى. كىچىك مىرزا ھاشىم ئۇچدىن ئاقسۇ[غە]
كېلىپ ئىدى، ئۇچغە كىرەلمەي، قىرقىزغە چىقتى.
قوڭغاربايى دىگەن شەھىد قىلدى. مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مۇ-
ھەممەد سەئىد ۋە مىرزا مۇزىد قاچىپ بارچۇق [قە] كەلدىلەر.
مىرزا قۇربانبەگ بارچۇق ھاكىمى ئىدى، قوشۇلۇپ ياركەند [گە]
كەلدىلەر. خانى شەھىد مىرزا مۇناق جۇراسىنى باش قىلىپ لەش-
كەر بىپايان بىلە ئاقسۇغە بۇيۇردىلار. مۇناقبەگ ئاقسۇغە بارىپ
مۇھاسىرە قىلدى. ئىككى ئايدىن كېيىن خانى شەھىد ئەنبۇھ چې-
رىكى بىلە ئاقسۇ [غە] باردىلار. خانى شەھىدنىڭ نەۋكەرىدەك
نەۋكەر ھېچ خاندا يوق ئىدى، دىب ئەيتۇر ئىدىلار. «مۇھەممەد-
خاننىڭ نەۋكەرى، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننىڭ نەۋكەرى، شاھ ھەي-
دەر سۇلتاننىڭ نەۋكەرى ھەممە خانى شەھىدكە قالدى» دىب شاھ
مەنسۇر بەگ بارەھا ئەيتۇر ئىدى.

ئاقسۇ ئۇچنى ئۈچ ئاي مۇھاسىرە قىلدىلار. مىرزا ئەبدۇسسەتتار
تۆردە بېگى ئۇچلۇق رۇزى قۇلى بەھادۇرنىڭ باشىنى كېسىپ كەلدى.
خان ھەرگىز ئادەمى كىشىنى «سەن دىمەس ئىدىلار، ئەيتتىلەر: «ئەي
مىرزائەبدۇسسەتتار! بۇ باشنى ئالىپ يەگىل، كىم كورۇپدۇر مۇسۇلماننىڭ
باشىنى كەسكەننى. خۇسۇسەن ئاقسۇ ئۇچلۇق قەدىمى ياغى مىدى؟!»
دىب. مىرزا ئەبدۇسسەتتار بەگكە سەرىرۇ لەقەب قالدى. خاننىڭ
بۇ سوزلەرى ئاقسۇلۇققە يەتتى. ئەل خانىغە مايىل بولۇپ كىشى
چىقاردىلار. ھەزرەت خان تومۇر تون كىيىنىپ كەلدىلەر. «قور-
قەدۇرمىز، بىر ئىشتەمدىلىك قۇللارىنى قويۇپ بارسالاز، سۇلتان-
نى تۇتۇپ بىرەلى» دىب شاھ ھەم قۇلى كىرەكقە تاپشۇردىلەر.
سۇلتان بىلە كېرەك ياراغ ساي ئارىق [قە] كەلدىلەر. سۇلتان
ساي ئارىقدا ياتىپ ئىدى. مىرزا شاھ مۇراد قارغە سۇلتاننىڭ
بېگى ئىدى. سۇلتاننى ھەر نىمە يامان ئىشقە سەئىينى قىلغان
مىرزا رىزا ھىلالىي بىرلە ئاغاسى شاھمۇراد قارغە ئىدى. كېچە
شاھمۇراد قارغە خانغە خۇشامەت قىلىپ سۇلتاننى شەھىد قىلدى.
ئىسكەندەر سۇلتان بەسى سەھىبجامال ۋە دىلاۋەر ۋە مەردانە
تورە ئىدى، ساي ئارىقدا مەدفۇن بولدى. سۇلتان ساي ئارىق
[قە] كېلۇردا بۇ رۇبائىينى رەقەم قىلدى خانغە بىردىلار، دىب.

رۇبائىي

«ئەسىب تۇ بۇراق ۋەزىن تۇ فىرۇزە،
مەغرۇر مەشەۋ بەددۆلەت سىپە رۇزە،
ئىن كوھنە جەھان بىكەس نەمانەد باقى،
ئىمرۇز قەدەھ شىكەستۇ فەردا كۇزە.» ①

① ئېتىڭ ئاغماق ئىگەرىڭ چەچ تاشتىن،
بىركۈنلۈك دوۋلەتكە مەغرۇر بولما.
بۇكونا جاھان ھىچكىمگە باقى قالمايدۇ،
بۇگۈن پىيالە سۇنسا ئەتە كوزا سۇنىدۇ.

ئاقسۇغە تومۇر سۇلتاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان
ئەھمەتخان ئەلمۇلەقەب، فۇلادخان تورت ياشدا ئىدى. مىرزا
مۇناق بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئاقسۇغە ئىبەردىلەر، ئۇلۇق
شاھ ھاكىم ئىدى. مۇھەممەد قاسىم شاھ سارىغقول ھاكىمى ئەبۇل-
مەئانى شاھ ئىشىك ئاغا ئىدى. بىر كۈن خانغە ئەيتتىكى: «مى-
نىڭ ئىنىلارىمنىڭ ئەۋزائى يامان، قورقادۇرمەن، يىراقدا مەنسەب
بىرىپ ئىبەرسەلەر» دىب. خان ئەيتتىلەر: «سىزلەر تۇرۇپ نىمە
بولغاي» دىب. شاھ يەنە ئەيتتىكىم: «بۇلارنىڭ ئاتاسىدا بۇلار-
دىن ئەجەب ئەمەس» دىب. خان ئەيتتىلەر: «ئەي شاھىم ئاتام
ئاتىگىزلارغە تۇز بىرىپ تەربىيەت قىلىپ ئىكەن، مەن سىزلەر-
نى تەربىيەت قىلىپ تۇز بەردىم. ماڭا يامان ساغىنسەلەر خۇدا-
غە سالدىم.» دىدىلار. ئاخۇن خاجە مۇھەممەد ئىمىن يەئسى
نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ ئاتالارى ھاجى ئەبدۇللادىن: «رۇزەخان
بىزنىڭ ئۆيدە قوندىلار. تەھەججۇد نەمازىغە قوپۇپ تاھارەت قى-
لىپ نەماز شۈكرى ۋەزۇئ ئوتەپ مۇناجات قىلىپ دۇرلار. ھاجى
ئەبدۇللا تىڭلاپدۇر، خان كىشى نىمە تىلەر ئىكەن دىب. خان
ئەيتۇر ئىرمىشلەر: رخۇدايا مىنى پادىشاھ قىلىپسەن، بەندەلەرىڭ-
نىڭ خەيرىيەتى ئەگەر مەندە بولسە مىنى بەندەلەرىڭغە خان قىل،
مەندىن لايىقراق كىشى بولسە، مىنى كوتەرگىل، ئانى پادىشا

قىل، دىب» .

خانى شەھىدنىڭ شىكارغە بىسيار مەيلىلارى بار ئىدى.
ئوتۇنچىلىقنىڭ ئاياقىدا بارچۇقدا شاھ نەزەر مىراب، بەقى قابالى
مىراب شۇندا قونۇپ ئىدىلار. تاشقارى بوستانىدا مىرزا لەتىف،
مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مەسئۇدى، مىرزا مۇزىد باشلىق ئىككى

يۈز كىشى ياتىپ ئىدىلار. ئۆيدە — خان قاشىدا خاجە مۇزەففەر
ئارتۇچى مىراپ ئۇۋەيسى ئىدى. قايىن ئىنىسى خاجە قارىش،
خاجە ئۇۋەيس، مىراخور خۇدا بەردى باخشى، خاجە شاھرۇخ ۋە
شايىستە ۋە كافۇر بار ئىدى. تۈن يارىمىدا شاھ ئەبۇلمەئانى
گۇمراھ ۋە شاھمۇھەممەد قاسىم رويى سىياھ ئالتە يۈز كىشى بىلە
كىلىپ قابادى. ھەر كىشى باش كوتەردى ئاڭا ئوق تەگدى، ھىچ-
كىشى تەبرالمادى. خاجە مۇزەففەر مىراب چىراغنى ئوچۇرۇپ،
كۈنجىنە ئالىپ كىردى. شاھلار قاراڭغۇدا نەچچە كىشىنى پىچاق
ئۇردى، خاجە مۇزەففەر يارالىغ بولدى. قايىن ئىنىسى خاجە قار-
ىش قەتل بولدى.
خان كوردىلەركى، كوپ كىشى قەتل بولغۇدەك: «بىگۇناھ
ئەلنى ئولتۇرمەڭلەر، غەرەز خاندا بولسە، خان دىگەن مەن.»
دىب كۈنجىنەدىن ئۆيگە چىقتىلار. ئەبۇلمەئانى گۇمراھ: «پادىشا-
ھىم، ھىچقىسسەسى يوق» دىب خاننىڭ باشلارىنى قۇچاقلاپ
تۇردى. ھەسەن ۋە نەدىم ۋە يۇسۇف دىب شاھنىڭ يىتىملارى
بار ئىدى، خان ئىمانغە مۇقىد بولدى، ھەسەن پىچاق سالدى،
خان يىقىلدىلار. نەدىم ۋە يۇسۇف خاننى ئاخىر قىلدىلار.
ھەزرەت خاجەم قەددەسەسىررەھۇ ھەزرەت ئاخۇن ھافىز
مۇراد تەغەممەدە ھۇللاھۇ بىغۇفرانەھۇ، ئاخۇن خاجە نەسىر ئا-
خۇن، موللا سالىھ، مىرھاشىم خاجە، قازى مۇھەممەد يۇسۇف، قا-
زى نەجمىددىن شاھلار جەمئىيەتى بىلە تەمام ئۇمەرا ئالتۇنبىغە
يىغىلىپ، خاننىڭ نەئىشلارىنى ئالىپ كەلدىلەر. ئاخۇن ھافىز
مۇراد سوردى: «قاتىل خان كىم ئىكەن؟» دىب. شاھ ئەبۇلمەئا-
نى كورنەمەك جەۋاب بەردىكى: «خاننىڭ قاتىلى — مەن» دىب.
كەلان خان كەيگەن نىمچەلەرى بىرلە دەفن قىلدىلار. خانى شە-

ھمد ئون يىل تەمام مۇغۇلىيەگە خان بولدىلار، ئەللىك يىل ئو-
مۇر كوردىلەر. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇللەتىفخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان ئىبنى مۇ-ھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

ئاپاقخان كاشقەردە خان ئىدىلار. شاھان گۇمراھ خاننى
شەھىد قىلدىلار. قەرش سۇلتان ئىبىنى يۇنۇس سۇلتاننى خان.
[لىقىا] كوتەرىپ، قازى مىر مۇھەممەد رىزا سادات كاشقەردىن قا-
زى قىسسە ۋە بەيىنىل ھەرەمەين ئىدى، كاشقەرغە ئەلچى قىلىپ
ئىبەردىلەر. ئەلچىلىكنىڭ مەزمۇنى ئولكى: «خۇتبە ۋە سىككە بىز-
گە تەۋقۇسۇنلار، كاشقەرنى بەردۇك. ئۇلار ئىنى، بىز ئاغا» دىبى.
ئۇمەرادىن مۇھەممەد يۇسۇف مىرزا، بارلاس مىرزا، قۇربان جۇ-
راس مىرزا، ئەبدۇسسەتتار ئاق بۇراق مىرزا، شاھ مەنسۇر ئوردا
بىگى مىرزا كەمال بارلاس، مىرزا جەئفەر بارلاس؛ سەيىددىن قا-
زى كەبەك مۇھەممەد شاھ خاجە، چالمە خاجە؛ مۇغۇل بەگلەرى-
دىن نەدىر بەھادۇر، بايرىن سيارى بەگ قالۇجى خاجە پادىشاھ،
قۇلى ساغەرچى، كاكىل ياساۋۇل، نائىب ياساۋۇل، مەكەرىيەت
ئەلىم مەرگ ئارتۇچى، موللا ھاشىم توققۇزاقى، موللا يار مۇھەم-
مەد قورغانى، موللا يەئقۇب بەشكەرەمى يىغىلىپ ئەيتتىلەركىم:
«قەرش سۇلتان ئاغامىز، خۇتبە ۋە سىككە ئۇلاغە تەئەللۇق.
بىزنىڭ ئاتامىز ئۇلارنىڭ ھەم ئاتاسى، بىزنىڭ خۇنىمىزنى بىز-
گە بەرسۇنلەر. ئۇلار ئاغا، بىز ئىنى» دىبى قازى مىر مەھەممەد

رىزانى ياندۇردىلار. نەدىر بەھادۇر، خاجە شەھيارى ئانت ئىچ-
مەي ئىبا قىلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ خانىغە ئەيتتىكىم:
«مۇغۇل بەگلەرىنىڭ ئوغلانلارى رۇزى شەبخانلىق بىلە
ھەممەجلىس، شۇلارغە ئانتۇشەرت بەرمەي بولغۇدەك ئەمەس» دىبى.
خان مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد خاجە، خۇدايار خاجە-
نى چىرلاپ، مەجلىس تۇزدىلەر. خان يىغلادىلار. مىرزا خۇدا-
يار بەگ، مىرزا ئەلشىر بەگ، فۇلاد بەگ، خۇدايار بەگ يىغلاپ،
سوردىلار: «ئەي پادىشاھىم، نىمە دىبى پەرىشان بولادۇرلار؟».
خان ئەيتتىلەر: «مىنىڭ باشىمغە ئىش تۇشۇپدۇر. شاھلار ئاتام-
نى ئولتۇردى. مىنى ھەم شاھلارغە تۇتۇپ بىرۇرسىزلەر» دىبى. بۇ
مىرزادەلەر ئەيتتىلەركى: «يۇز جانىمىزنى بىر تار مويىڭىزغە فىد-
دا قىلۇرمىز» دىبى. خان ئەيتتىلەر: «ئاتا، ئاغاڭلارنى قانداغ
قىلۇرسىزلەر؟» دىبى. ئۇلار ئەيتتىلەر: «ئاتالارىمىز ئەگەر ئانت.
شەرتكە ئىبا قىلسەلەر، ئەۋۋەل ئاتا - ئاغامىزنى قەتل قىلالى»
[دىبى]. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مۇغۇل بەگلەرىنى ئانت شەرت-
كە تەكلىف قىلدىلار. مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد بەگ،
خۇدايار بەگ ئەيتتىلەر: «ئەي مەرد كەلانلار، ھەركىشى خانىغە
خىلاف قىلسە، ئاتامىز بولسەمۇ ئەۋۋەل ئانىڭ باشىنى كەسمەسەك»،
دىبى ئانت شەرت قىلدۇق. ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلار» دىبى. مۇ-
غۇل بەگلەرى ئەيتتىلەر: «ئەي ئوغلانلار، بىزلەر سىزلەرنى ئاز-
مۇدە قىلغالى مۇنداغ دىدۇك، بولماسا بىز ئاپاقخانغە خىلاف قىل-
ماسمىز». كەلامۇللاھدىن دىسە، تەلاقدىن دىسە قەسەم قىلىپ
يەكدىل بولۇپ، ياركەند ئوزەسىگە كەلدىلەر. ئەمىر غازى ھىراۋۇل
يۇردىلەر. ئەمىرمۇھەممەد يۇسۇف غول بولدى. ئەمىر قۇربان جۇ-
راس، مىرزا ئەبدۇسسەتتار، ئاق بۇراق، مۇزىد بەھادۇر بىر ئەن-

ئار بولدى. مىرزا شاھ مەنسۇر، ئوردا بېگى مىرزاكەمال،
بارلاس شەھيارى بەگ جۇنغارغە يېقىن بولۇپ يۈردىلەر. غازىبەگ
ئوترۇھەممەددىن چولگە تۈشتى. قارا ھىجاز بىلە كوك رەباتىنىڭ
ئاراسىدىن چىقىپ، كوك رەبات سارى كەلدى. مىرزا كەيكاۋۇس
دوغلات ئون سەككىز كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ياركەند تەرەپى-
دىن كەلدى. قاراۋۇل يولغە باقىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، غازىبەگ
ئون سەككىز كىشىنى قارمادى. بىر كىشى [مۇ] قاچمادى. مىرزا
كەيكاۋۇش باشلىق ئونبەش كىشىنى خانغە ئىبەردى. ئۈچ كىشىنى
ئوزى بىلە ئالىپ يۈردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مىڭ بەش-
يۈز كىشى بىلە ئىلگەرى يۈرۈپ ئىدى، شاھلارنىڭ دەۋلەتخاھلا-
رى ئەيتتىلەركى: «شەھەرگە بىركىپ چەك قىلالى، شاھلاردا ئان-
چە غۇرۇر نەخۇت بار ئىدىكى، كاشقەر چېرىكىنى كەلگەندەم تە-
سەۋۋۇر قىلىپ، ئىككى مىڭ ئوز جەمئىيەتلەرى بىلە ئىلگەرى
يۈردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ بىلە شاھلار پاپاندا دۇچا
بولدىلار. مۇھەممەد ئەۋەز شاھ تاھىر مىر ئاخورنى قارماپ كەل-
دى، تۈغ جايادىلار. مۇھەممەد قاسىم شاھنى مىرزا قۇربان تۇتۇپ
كەلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ئانى باغىش - باغىش كەستۇر-
دى. مۇھەممەد قاسىم شاھ بەگنى بەسى دەشنام قىلدى. ئەبۇلمەئانى
گۇمراھ مەئرىكەدىن ناپەيدا بولدى، ھىچكىشى بىلمەدى.

ئۇلۇق شاھ كوردىكى ئىنلار بىر تەرەپ بولدى: «مىرزا
مۇھەممەد يۇسۇف قايدا» دېب، سەپدىن جۇدا بولۇپ چىقتى.
شاھنىڭ باشىدا ئاق دەستار، مەلله تون، كوك تولماچ ئات
مىنىپ ئىكەن. بەگ بۇغرۇل ئات سىنىپ، مەلله تون كىيىپ،
باشىدا قالپاق رو - بەرو بولدى. شاھ بەگكە تەكلىف قىلدى،
بەگ شاھغە تەكلىف قىلدى. شاھنىڭ قولىدا قىلىچ، بەگنىڭ قو-

لىدا ئايپالتۇ [بار ئىدى]. شاھ قىلىچ سالدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ
قاشقەرىغە تەگدى، قان رەۋان بولدى. بەگ ئايپالتۇ ھەۋالە قىل-
دى، شاھ سۇپەر تارتتى. شاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى، شاھ-
نىڭ ئاتى مۇدۇرۇپ، سۇپەرنىڭ دامەنىسى شاھنىڭ دەستارىغە
تېگىپ، باشى ئاچىلدى. بەگ پالتۇ بىلە چاپتى، شاھ يىقىلدى.
شاھنىڭ خاجە جارۇب دېب بىر كىشىسى بار ئىدى، بەگكە رو -
بەرو بولدى، بەگنى دەشنام قىلىپ، بەگكە ھەملە قىلدى. بەگ
ئەيتتىكى: «ئەي خاجە جارۇب، سەن مۇھەممەد سەئىد سۇلتان
كەتكەندە شاھغە بولدۇڭ، خاھلاساڭ خانغە نەۋكەر بولغىل، خاھ-
لاساڭ ماڭا بولغىل، تۇز ھەلال قىلدىڭ» دېب. جارۇب قەبۇل
قىلماي، بەگنى تىللادى [ۋە] ھەملە قىلدى. بەگ ناچار رو - بە-
رو بولدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ باشىدىن قان ئاقىپ، جارۇبنىڭ
ئاتى رەمىدە بولۇپ، جارۇب سەرنىگۇن بولدى. جارۇبنى ھەم
بەگ ئاخىر قىلدى. شاھلار چېرىكى بىلە زىر - زەبەر بولدى.
تۇز ھەققى ئۇلۇق ھەق.

ئەبدۇللەتىفخاننى ھەزرەت ئەزىزلەر، خاجەم ئاخۇندى كە-
لان، شۇتۇر خەلىفە باشلىق ئەكابىر، مىرزا ئەبدۇغەففار، مىرزا
ئاق بۇراق، مىرزا خىسرەۋ بارىن باشلىق جەمئى ئۇمەرانى شە-
ھەرگە تۈشۈردىلەر. قەرىش سۇلتاننى ئولتۇرۇپ، ئىنىسى سەيغۇل-
مۇلۇك سۇلتاننى ئىخراج قىلدىلار. ئۇمەرا نىسار قىلدىلار، شۇئە-
را قەسىدە ئوتكەردىلەر. خان ئاتا ئورنىدا ئولتۇرۇپ، مىرزا مۇ-
ھەممەد يۇسۇفبەگنى ياركەند ھاكىمى ئاتالىق قىلدىلار. مىرزا غا-
زىبەگ كاشقەر ھاكىمى بولدى. خاجە لەتىف ئەۋۋەلقىدەك ۋەزىر
بولدى. مىرزا خۇسرەۋ مىراب، مىرزا قەتۇر ئۈچ بېگى بولدى.
قازى مۇھەممەد يۇسۇف — قازى ئەسكەر؛ قازى نەجمىددىن — قا-

زى مەشھۇر بولدىلار. يۇرت بەرقەرار بولدى.
ئاباقخان ئون تورت ياشىدا خان بولدىلار. خانى شەھىدنىڭ تەئرىخلەرىنى شاھ كۇشت تارىخ تاپىپدۇرلار.
ئاباقخان تەئرىخقە مىڭ يىگىرمە ئالتە ئىدى، ياركەند تەختىغە بەرقەرەر بولدىلار. نەدىر بەھادۇر شەھىيارى بەگ، كەمال بەگ، مۇھەممەد دوست بەگ، قازى كەبەك بۇ ئۇمەرالارنى غازى بەگكە قاتىپ رۇخسەت بەردىلەر. ئاباقخان خەزىنەنىڭ ئىشكىنى ئاچتى. خاسۇ ئامغە ئىنئام - ئىھسان قىلدىلار. مىرزا مۇناق جۇراس ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، بىر تەرەپ بولدى. مىرزا مەلىك قاسىمنى ھاكىم قىلدىلار. ئاباقخان زىبا مەنزەر نىكوسىيەھ، خۇشخۇي، بائەدەب يىگىت ئىدىلەر. تەمام خەلققە سىپاھۇ رەئىيەت، تۇرك، تاجىك ۋە سەنئى ۋە شەرىف مىرزا قەتۇر بىلە مىرزا خىسرەۋ سەئيى قىلىپ، مىرزا ئەبۇغۇر بەگنى ئۇلتۇرۇپ، مىرزا قەتۇر خوتەن ھاكىمى بولدى.

زىكرى لەشكەر تارتقانلارى ئەبدۇررەھمەخاننىڭ دەۋئىگە

بۇ كەلامنىڭ بەيانى ئولكى، خاننى شاھلار شەھىد قىلدى. ئاباقخان كىچىك قالدى. ئەبدۇررەھمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئاقسۇ ئوزەسگە چېرىككە كەلدىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت ھاكىمى كۇچا ئىدى، خانى شەھىد ھاكىم قىلىپ ئىدىلار. بىسىيار يا تەدبىر ۋە كېڭەشلىك كىشى ئىدى. ھىيلە - مىكرىدە ئەسلە كەمى يوق ئىدى. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە ھاكىم ئىدى. ئەب-

دۇررەھمەخان ئاقسۇغە ئەۋۋەل چېرىك كەلگەندە ھىيلە بىلە ئەبدۇللاھخاننى ئالىپ ئىدى. خان سەككىز ياشىدا ئىدىلار. مىرزا ئەبۇلھادى ئالغاندا ئەبدۇررەھمخان كۇچا [غە] كەلدىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى پىشكەش ۋافىر بىلە ئەلچى چىقارىپ، ئەبدۇللاھخاننى ئىلتىماس قىلدى ۋە ئەيتتىكى: «خاننى بوينۇمغە كوتەرىپ، كورۇنۇشكە چىقسام» دېب. خان ئۇمەرالارى بىلە مەسلەھەت قىلدىلار. بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل كوردى، بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل كورمەدى. ئەلھاسىل، ئەبدۇللاخاننى كىگۇردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى قولىغە ئالىپ، ياغى بولدى. ئەبدۇررەھمەخان كۇچا[غە] كەلدىلەر. ئەبۇلھادى بەگ قۇنالغە چىقارىپ، ئەندەك جېرىك قوشتى. خان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە ھاكىم ئىدى، كورۇنۇشكە چىقىپ، خان بىلە ئاقسۇغە چېرىك بولۇپ كەلدى. ئەۋۋەل ئىككى مەراتىبە چېرىك كېلىپ ئىدىلار: بىرسى خانى شەھىد زەمانەلەرىدە ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇلھادى ئالدى؛ يەنە بىرسى — ئاباقخان زەمانىدا ئاقسۇ مۇيەسسەر بولماي، مىرزا يۇنۇس جۇراس ھاكىم قاتىل ئەمىرۇل ئۇمەرايى ئەبدۇررەھمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئىدى. يۇنۇسبەگنى ئىبەرىپ ئىشىمخاننى تاشكەندىن تەكلىف قىلىپ، جالىشقە ئالىپ كەلدىلەر، داماد ھەم قىلدىلار. ئەبدۇررەھمخان بىلە ئىشىمخان ئاقسۇنى ئەللىك كۈن مۇھاسىرە قىلدىلار. قۇمباش، ئارال، ئاقيار ھەممە كىردى، ئاقسۇ شەھرى كىرمەدى. ئاقسۇ بەگلەرى مىرزا ئەلى مەردان ئوردا بېگى، مىرزا مەلىك قاسىم، بايرىن ھاكىم ئاقسۇدا ئىدى. مىرزا مۇزىد جۇراس ھەزرەت ئەزىزلەر خەلىفە قىلىپ خەلغە بەگ مىرزا مەنسۇر يارقى، ھەبىب ئاخۇن خان قاشىدىن ئاقسۇغە كومەك بارغان. مىرزا قۇربانبەگ، مىر-

زا خۇدايار بەگ، قالۇچى مىرزا ـ ھەسئۇدى بەگ، مىرزا لەتىپ-
بەگ، مىرزا شەرىفبەگ جەمئى ... باشى شۇبۇ مەزكۇر بولغان
بەگلەر ئاقسۇنى بەرمەدىلەر. ئافاقخانغە كىشى چاپتۇردىلار. خان
ھەزرەت خاجەم مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف باشلىغ جەمئ سىپاھ ئەل-
لىك مىڭ كىشى، كاشقەردىن ئون ئىككى مىڭ كىشى ئالىپ، ئاق-
سۇغە رەۋان بولدىلار. نەسىر بەگ باشلىق قومباش، ئارال، ئاق-
يار، بەئزى يار باشىنى ئالىپ ئىدىلار، بۇلار كىرىپ ئىدى. ھى-
سارغە چىقىپ بەگلەر شەھەرنى بەرمەدىلەر. ئىشمخان بەگلەر
بىلە يۈز كۈرۈشۈر بولدى. مىرزا قوربانبەگ، مىرزا مەلىك قاسىم-
بەگ چىقتىلار. ئىشمخان يىقىن كەلدى. ياساۋۇللارى بەگلەرنى
يىراقدىن: «ئاتدىن تۈش!» دىدى. قۇربانبەگ قەبۇل قىلماي يا-
ۋۇق كىلىپ ئاتدىن تۈشتى. ئىشمخانغە يامان كەلدى. **خان بىلە**
كورشۈپ ئاتلانۇر بولدى. ئىشمخان فەرياد قىلدى: «قۇربان بىي
كوجەكىم بىلە كورۈشۈپ ئاتلانىڭ» دىب. مىرزا قۇربان ئاتىغە
مىنىپ ئەيتتى: «ئەي خەلىفە، سىزلەرنى ئۇلۇغلادۇق. بىزنىڭ خان-
لارنىڭ ئۇلۇغ تەربىيەت قىلغان ئادەمزادە بەگلەرى، قازاقنىڭ
تورەۋلەرى بىرلە بەرا ـ بەر كۆجەك سۇلتان كورۈشە ئەمدى
كورۈشەلى» دىب. كۆجەك سۇلتان كورۈشەدى. ئىشمخان
تۇرۇپ، مىرزا يۇنۇسبەگ كەلدى. ئانى مىرزا قۇربانبەگ
كورۇپ، يىراقدىن ئاتدىن تۈشۈپ يۈگۈردى. يۇنۇسبەگ ھەم
تۈشتى. مىرزا قۇرباننىڭ بۇ ئىشى ئىشمخانغە بەسى خۇش كەلدى. «ئا-
فاقخان ياكى ئارىققە چىقتى» دىب خەبەر كەلدى. ئەبدۇررەھىم-
خان: «يانالى» دىدىلار. ئىشمخان ئەيتتى: «بىر مۇلاقات بولۇپ
يانساق نۇچۇك بولۇر ئىكىن.» ئەبدۇررەھىمخان ئەترۇللاھ تۇربەتە
ئەيتتىلەركىم: «ھۇسن جەمالدا يۇسۇف سانى ئىككى مىڭ كى-

شىسى بار ئىمىش، بىر چىلىم تاماكۇسىغە جان بىرۇر ئىمىش. يار-
كەنىد ۋە كاشقەر ۋە خوتەن ۋە ئاقسۇدا تورت ـ بەش مىڭ
كىشى يول ئۇچۇن جان بىرۇر ئۇلۇغ يۇرتلاردۇر. بەش ـ ئالتە مىڭ
ياخشى بىر يەردە ئولاي دىسە، ئانىڭ بىلە تۇرۇشۇپ بولماس.
بىزنىڭ مىڭ ئۇلار كىشىمىز يوق» ئالابۇغا تۈشتىلەر.

ئافاقخان قۇمباش [غە] تۈشتىلەر. ئەبدۇررەھىم خان بىلە
ئىشمخان جام [غە] تۈشتىلەر. ئافاقخان ئەيد مەلىك [كە] تۈشتى-
لەر. خان جام [غە] تۈشتىلەر. مىرزا ھەبىب جۇراس دەرۋازەغە
ئات سالىپ، ئەردىبەگنى تۇتۇپ، ياركەند [گە] ئىبەرىپ ئىدى.
ئافاقخان يار باشىغە تۈشتىلەر. خانلار رەبات [غە] باردىلار.
خان جام [غە] باردى. خانلار باي [غە] باردىلار. سۇبھانقۇلى
بەگ بايغە ھاكىم ئىدى. چىرىككە ھەم كىلىپ ئىدى. ئولكى، ئاق-
سۇ ئۇچىدىن تۈشكەن ئەسىرنى يۇنۇس بەگ بىلە سۇبھانقۇلى
بەگكە تاپشۇرۇپ ئىدىلار.

سۇبھانقۇلبەگ خانغە ئەرز قىلدىكى: «مىرزا يۇنۇسبەگ
بايىنىڭ قەلئەسىگە ياۋۇق تۈشۈنلەر. مەن كوچۇپ بەگكە قوشۇ-
لاي» دىب. يۇنۇسبەگ بايىنىڭ قەلئەسىنىڭ توبىگە تۈشتى. يۇ-
نۇسبەگكە مىھماندارلىق قىلىپ، يۇنۇسبەگنى غافىل قىلىپ، كىچە
[دە] تەگدى. يۇنۇسبەگنى قاچۇرۇپ، ئولكى، ئاقسۇ ئۇچىدىن تۈش-
كان ئەسىرلەرنى ئاجراتىپ ئالدى. ئەبدۇررەھىمخان تىز ئوتتىلەر.
سۇبھانقۇلبەگكە كۇشال بىرىپ ئوتكەلى بولمادى. ئافاقخان يە-
تىپ كەلدى. ئەبدۇررەھىمخان بىلە ئىشمخان چالش [قە] ئوتتى-
لەر. ئافاقخان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ، باي خەلقى
ئاقسۇ ئۇچىنىڭ ئەسىرلەرنى ئالىپ چىقىپ كورۇنۇش قىلدى. مىر-
زا ئەبۇلھادى خاننىڭ بايغە كەلگەنلەرىنى ئىشتىپ، ئەلچى سۇ-

خەندان پىشكەش ۋافىر خانغە نىياز قىراۋان ھەزرەت ئەزىزلەر-
ئە سوۋغە دېب مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ، مىرزا قۇربانبەگ
باشلىق ئۇمەرالارغە ئەمۋال ۋافىر ئىبارىب ئەرز قىلدىكى: «مەن
خانى شەھىندىنىڭ قۇللارى ئىدىم. خان شەھىد بولدىلار باراالمادىم،
كورۇنۇش قىلماق مەندىن لازىم ئىدى. ئەمدى خانلىقدىن قورقە-
دۇرمەن، كورۇنۇشكە چىقماسمەن، خان مىنى ئالماي يانسالار دەۋ-
لەتكە مۇناسىپ ئەمەس، ئالاي دىسەلەر ئالۇرلار، ئەمما، بىر
نەچچە كىشى ئولمەي ئالالماسلار، شۇندىن يانسالار دەۋلەتكە
مۇناسىب».

خانغە مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ ئەرزى مەقبۇل بولۇپ، كۇچا-
نى مىرزا ئەبۇلھادىغە ئىنايەت قىلىپ، ئات ۋە سەرۇپايى خوب
ئىبەرىب، بايدىن ياندىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئالىب يەركەند-
[گە] كەلدىلەر. باينى مىرزا ئەلى مەرگكە بەردىلەر. خان يازكەند-
[گە] ياندىلار. ئاقسۇغە ئەلى مەردانبەگنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا
مۇزىد خەلىغە بەگ ئۇچ ھاكىمى ئىدى. چىرىك، بەگلەر باشلىق
ئاقسۇ خەلقىغە ئىنئام ۋە ئىھسان قىلىپ، كوڭلىنى ئالىپ كەلدى.
مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ۋافات بولدى. ئورنىدا غازىبەگنى يار-
كەند ھاكىمى قىلدىلار. كاشقەرگە سۇلتان مەھمۇدخاننى نەسب
قىلىپ، مىرزا قۇربان جۇراسنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. مىرزا
قۇربان مەھمۇدخاننى خەتنە قىلدۇرۇپ، موللاغە بېرىب، تەربىيەت
قىلىپ ئىدى. تورت يىل ئاتالىق كاشقەر ھاكىمى ئىدى. خاجە
شەھيار قالۇچىنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا قۇربانبەگكە خوتەننى سۇ-
يۇرغال قىلدىلار.

ئەبدۇللەتىپ خان ئەل ـــ مەشھۇر ئاۋاقخان پادىشاھ زادەئى
يۇسۇف سۇرەت، نۇشىرۋان، ھاتەم سىيرەت، خۇشخۇي ۋە با ئە-

دەپ ۋە با تەۋازىئ يىگىت ئىدى. ئون ئىككى يىل خانلىق قىل-
دى. يىگىرمە بەش يىل ۋە ئۇچ ئاي ئومۇر كوردى. ياركەند ۋە
كاشقەر خەلقى بىر يىل ئەزادار بولدىلار. مۇنارلارغە پەلاسلەر
كەيدۇردىلەر، كوچەلەرغە كۇل توكتىلەر. تارىخقە مىڭ ئوتتۇز
يەتتە ئىدى، ئالەم بىرۋەفانى ۋىداغ قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇس سۇلتان ئەھمەدخان ئىبنى تۇرخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ...

ئاۋاقخان سەرايى ۋانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغە تەھۋىل
قىلدى. ياركەند مەملەكەتىدە بار ئۇمەرا خاجە لەتىپ ۋەزىر، مىر-
زا غازى بارلاس، مىرزا قۇربان جۇراس، مىرزا ئەبدۇسەتتار
ئوردە بىگى، مىرزا قارا بەھادۇر جۇراس، مىرزا مەلىك قاسىم
بايرىن، مىرزا شاھ مەنسۇر ئوردا بېگى، مىرزا مەسئۇدى بايرىن،
مىرزا لەتىپ جۇراس؛ ئەكابىردىن ھەزرەت خاجەم پادىشاھ، ئاخ-
خۇند خاجە ئاخۇندى، موللا سالىھ يىغىلىپ مەسئۇدى بەگنى ئاق-
سۇغە ئىبەردىلەر. «سۇلتان ئەھمەدخان مەشھۇر مەئرۇف فولاد
خاننى ئالىپ كېلىڭ، ئەلى مەردان بەگ، مىرزا ھاشىمبەگنىڭ
دەستۇرى بىلە ئاقسۇ [غە] ھاكىم بولسۇن» دېب. مىرزا ئەلى
مەردان بەگ ئاقسۇدە تۇرارغە رازى بالمادى. مىرزا مەسئۇدنى
ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ، فولادخان بىلە ئەلى مەردانبەگ ياركەند-
[گە] كەلدىلەر. ھەزرەت خاجەم جەمىئ ئەكابىر ۋە ئۇمەرا تاغار-
چىغە ئىستىقبال قىلدىلار. خاجە مۇھەممەد قاسىم تاغارچىنىڭ ئو-
يىگە تۇشۇپ ئىكەنلەر، شۇندا قەدىم دەستۇرى بىلە خان [لىقغە]

كوتەردىلەر. مىرزا ئەبدۇسەتتار بەگ ئىشىك ئاغا ئىدى. ئەلى
مەردان بەگ خان بىلە كەلدى. مۇلكۇ مالغە شۇنداغ مۇتەسەررىف
بۇلدىلاركى، غازى بەگ، خاجە لەتىف ۋەزىر خالى قالدىلار.
مىرزا شاھ مەنسۇر بەگ قاراقاش ھاكىمى ئىدى. بەگلەر بىتاقەت
بولۇپ، مىرزا ئەلى مەردانبەگنى، ئەبدۇسەتتار بەگنى تۇتتىلار.
ئەلى مەردانبەگنى ئاقسۇ [غە] ئىبەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى
بالتىغە ئىخراج قىلدىلار. مىرزا لەتىفنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار.
مىر ئەئزەم شاھ باش بولۇپ، مىرزا ئەبدۇسسەمەدنى ئىبارىپ،
ئەبدۇسەتتار بەگنى يولدىن كاشقەر [گە] ئالىپ باردى. شاھ مەن-
سۇر بەگ قاراقاشدىن قاچىپ كۇچا [غە] بارىپ ئىدى. كاشقەرگە
[گە] كەلدى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان ياركەند [گە]
كەلدى. ئاغاسى فولادخاننى كورگەلى كېلىپ، خاجە لەتىفنىڭ قى-
زىنى ئالۇر بولدى. بەئزى خۇشامەتكويلار: «خاجە لەتىف يۇرت-
نىڭ ئەمدەسى قىزىنى خانلىقتە ئالسۇنلار» دېب، فولاد خان
ھەم بىسيار شادلىق قىلىپ، ئەھلى غەرەز سوزىگە كىرىپ، خاجە
لەتىفنىڭ قىزىنى فولادخان ئالدى. قىلىچخان بىددىماغ بولۇپ،
ھاشىم خاجەنىڭ قىزىنى ئالىپ كاشقەر [گە] ياندى. ئىككى خان
[نىڭ] نىزائىغە بائىس بۇ ئېردى. مىرزا قارا بەھادۇر، مەلىك
قاسىم بەگ ھۇجۇم قىلىپ غازى بەگنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ،
مىرزا قۇربان بەگنى ياركەندگە ھاكىم قىلدى. قىلىچخان ئەۋۋەل
كەلدى. فۇلادخان شەھەرگە كىرىپ بىركىددىلەر. كوكىلتۇك كىشى
چىقىپ جەڭ قىلدى، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن موھتەسىب ئۇلدى.
قىلىچخان سوكتى يىلى يەنە كەلدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا
مەلىك قاسىم، مىرزا لەتىف كورنەمەكلىك قىلىپ، قىلىچخانغە مەيل
قىلدى. مىر ئەئزەمشاھ، مىرزا تولەك، مىرزا ئەبدۇسەمەد مىر-

زا قارا بەھادۇرغە بىر قارا بورك بىلە خەت كىگۇردىلەر. قىلىچ
خان قوشچى سوقۇر بېي باشلىق يەتتە مىڭ قىرقىز قىلىچخان
بىلە كەلدى. مىرزا قۇربانبەگنىڭ ئىككى يۇز مىلتىقچىسى بار ئى-
دى، غولدا ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم، مىر-
زا لەتىف، مىرزا ھەبىب بىر ئەنفار ئىدى. غازى بەگ، مىرزا
ئەبدۇررەھمان دوغلات جۇڭغار ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر تۇش
بولۇپ ئىدى، قاچتى سەئنى بۇزۇپ، ياركەند چىرىكى مۇزىمەت.
تاپتى نەماز جۇمئە ۋەقتىدە. قۇربان بەگ ئەيتتىكى: «پادشاھىم،
ئەمدى سىز ئاقسۇغە يۇرۇڭ، كور نەماكلەر كور نەمەكلىك قىلدى.»
دېب. ئولكى، قىلىچخاننىڭ خەبەرى كەلدى. خاجە لەتىف، مىر-
زا قۇربانبەگ، مىرزا ھىلال ئەيتتىلەركى: «شەھەردىن چىقماي
جەڭ قىلالى» دېب. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم.
مىرزا لەتىف كورنەمەكلەر: «شەھەردىن ئۇتروۇ چىقالى» دېب ئەيت-
تىلەر. خاننىڭ ھەم بىرنەچچە شاگىرد پىشەسى بار ئىدى. گىينە
ۋەزئىمى ئۇلارغە ھەم ئۇتروۇ چىقماق مەئقۇل بولدى. ئەلھاسىل،
خان ئەۋۋەلا پىشىن بىلە ئاقسۇ [غە] يۇردىلەر. قۇربانبەگ مىلتىق
يولى باغلانغۇنچە تۇردى. قىلىچخاننى نەماز شامغىچە ئۇتكەرمەدى.
خاجە لەتىف قالۇچى بىلە دوست ئىدى، كىشى ئىبەردى. خاجە
لەتىف قالۇچى [نى] كورۇنۇشكە ئالىپ كەلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ
قۇربانبەگنى يالاڭباش قىلىپ ئالىپ كەلدى. قىلىچخان قۇربانبەگكە
ئەيتتىكى: «ساڭا نىمە زەرۇر خانلىق تىگەمىدۇر؟». مىرزا قۇربان
بەگ ئەرز قىلدى: «خان دادىڭىزدىن قالغان قۇللارى دۇرمەن.
ئاكاڭىز تەربىيەت قىلىپ ياركەندگە ھاكىم قىلدى. تۇز ھەلال
قىلماق لازىم كورۇندى. پادشاھدۇرسىز، غەزەب قىلساڭىز ئەگەر
ئىنايەت قىلساڭىز ھەم ئىنايەتقە لايىق قۇل دۇرمەن.» دېب. قىلىچ-

خان قۇربان بەگ بىلە خاجە لەتىپنى ئىخراج قىلماس بولۇپ ئىدى. بەگلەر سەيئى قىلىپ قوپيادىلار. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا لەتىپ، مىرزا ھەبىب مىرزا ھىلالنى ئىخراجغە مۇقەررەر بولۇپ ئىدى دىب، قۇربانبەگ بىلە خاجە لەتىپ خاجەنى ئىخراج قىلدىلار. مىرزا ھەبىب قاچىپ ناپەيدا بولۇپ كەتتى.

گۇفتار جۇلۇس سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى تومۇرخان

قىرق ئىدى. تەختكە ئولتۇردى. مىرزا مۇھەممەد دوستبەگنى ياركەند ھاكىمى قىلدى. شەھيارى بەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدى. سىپاھ، رەئىيەتغە كەبەكىنى قازى قىلدى. يۇرتنى قىلىچخان «كەمايەنبەغى» زەبت قىلدى. قىلىچخان پادىشاھى شۇجائ ۋە پۇر تەھەۋۋۇر ئىدى. ئەمما، فىسقغە مايىل ئىدى. ئۇزۇن ياشادى. ھەردۇم مالدار ۋە زەردار بولسە، كىچە بولاپ ئالۇر ئىدى. قىلىچخان دۇسال شەشماھ خان بولدى، يىگىرمە ئىككى يىل ئۆمىر كوردى.

ئەبدۇللاخان ئاقسۇ [غە] كەلدى. فۇلادخان ياركەند [گە] كەلدى. قىلىچخان ئىخراج قىلۇر بولدى. ھەزرەت خاجەم مەنئى قىلدىلار. فۇلادخاننىڭ كەلگەن ۋاقىئەسى ئەبدۇللاخاننىڭ ۋاقىئەسىدە بەيان تاپىغۇسىدۇر. قىلىچخان ۋافات بولدى، جەمئ ئۇمەرا ۋە ئەكابىر يىغىلىپ، فۇلادخاننى قەدىم رەسىم بىلە خان [لىققە] كوتەردىلار.

زىكرى ۋاقىئەئى ئەبدۇررەھىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

ئەبدۇررەھىمخان ۋەلەد ئەبجەد ئەبدۇررەشىدخان ئىرۇر. بۇ ۋاقىئەنى ئانداغ نەقل قىلىبدۇرلاركىم، مۇھەممەدخان قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخاننى مىرزا شاھنى قوشۇپ جالىش تۇرپان تەرەفىگە — مۇھەممەد خۇدا بەندەخاننىڭ ئوزەسىگە بۇيۇردىلار. بۇ خۇدابەندەخان مۇھەممەدخاننىڭ ئاغاسى مۇھەممەد قەرش سۇلتاننىڭ ئوغلى جالىش تۇرپاننى ئالىپ ئولتۇرۇپ ئىدى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ جالىش تۇرپانغە يەتتىلەر. خۇدا بەردى بەندەخان ئىبنى قەرش سۇلتان قالماقدىن مەدەد ئىلتىماس قىلدى. قالماقنىڭ تورەسى بار ئىدى، دەۋرەك ئاتلىغ، بىگىم پادشاھنىڭ ئاتاسى خۇدا بەندەخانغە كومەك كىلىپ ئىدى. ئەمما، كومەك بولماي ياقادا تۇردى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ غالىپ كەلدىلەر. قالماق تورەسى دەۋرەك تۇرپان چىرىكىگە تەگدى، تاراج - تالان قىلدى، ئەبدۇررەھىمخانغە ئىتائەت قىلدى، قىزىنى خانغە بەردى. ئەبدۇللاخاننى دەۋرەك تورەنىڭ قىزىدىن تۇغدى. بىگىم پادشاھ بولۇپ، يىللارنى دەۋلەت ۋە ئىززەت بىلە ئوتكەردى.

ئەبدۇررەھىمخان بىلە قازاق ئىسكەندەر سۇلتان مۇھەممەد ۋەلىبەگ جۇراس ھەمرا كىلىپ ئىدىلار. قاتاغان تورەلەردىن غازى سۇلتان [نىڭ] تورت ئوغلى: ئەۋۋەل ئومەر سۇلتان، ئىككىنجى ئىسمائىل سۇلتان، ئۈچىنجى خۇسرەۋ سۇلتان،

تۇرتىنجى ئىسكەندەر سۇلتان. بۇ ئىسكەندەر سۇلتان بەھادۇر
شۇجائ ئىدى. خۇسرەۋ سۇلتان ھەم ئەبدۇررەھىم خان [نىڭ] قاشغەر
بارىپ تۇرپاندا ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەلى سۇلتان
ئانىڭ ئوغلى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان،
ئەبدۇررەھىم خان جالىش تۇرپاننى خوب زەبت قىلدى-
لار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان، خۇدابەندە خان مۇھەم-
مەدخاننىڭ قىزلىرىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن تاغالارى
خانى شەھىددىن رەنجىدە بولۇپ، ئەبدۇررەھىمخاننىڭ مۇلازىمەت-
لەرىغە باردى. نەچچە ۋەقت بەسى بەرار قىلدى. بىر نەچچە
ھاسىد ئاراغە نىزائ سالدى. ئەبدۇررەھىم خان بىلە مۇھەممەد
ھاشىم سۇلتان سەف ئاراستە قىلىپ، مۇستەئىد جەڭ بولۇپ ئى-
دىلار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان قالماقدىن كومەك ئىلتىماس قىل-
دىلار. قالماق كومەككە كەلدى، ئەمما جەڭ قىلماي ياقادا تۇر-
دى. ھەزىمەت سۇلتانغە تۈشتى. قالماق ھەممە مۇھەممەد ھاشىم
سۇلتانغە تالان - بۇلان قىلدى، سۇلتاندىن ئولجە ۋە غەنىمەت
ئالىپ ياندى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان بىر قەلئەغە مۇتەھە-
سسىن بولدى. ئەبدۇررەھىمخان بىروي مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان
كۇچا [غە] كەلدى، قەلئەئى كۇچاغە كىرىپ مۇستەھكەم بولدى.
خان سۇلتانغە ئەلچى كىگۈردى. ئەيتتىكى: «مەن ياغىيلىققە كەل-
مەدىم، ئىتتىپاق بىلە ئاتا يۇرتىنى تاماشا [قىلاي] دىب كەلدىم»
خاننىڭ ئىنايەت نامەسى سۇلتانغە يەتتى. مۇھەممەد ھاشىم سۇل-
تان بەگلەرى بىلە كېڭەش قىلدى. ئۇمەرايى سۇلتان مىسلى
مىرزا قارابەھادۇر جۇراس، مىرزا كەتان بايرىن، مىرزا ھەبىب
جۇراس، مىرزا ئەرەببەگ، كۇچادە سۇبھانقۇلى بەگ، مىرزا ئە-
بۇلھادى مەكەرىيەت مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات، مىرزا سەلىم

ۋە جەمئى دىگەر بار ئىدى. بۇ ئۇمەرالارنىڭ بەئزى [سى] —
مىرزا ئەبۇلھادى خاجە، سۇبھانقۇلى بەگ: «كورۇنۇشكە چىقالى»
دىدى. مىرزا قارا بەھادۇر باشلىغ بەئزى ئۇمەرا كورۇنۇشكە
چىقارنى مەئقۇل كورمەدى①. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان كورۇنۇشكە
چىقتى. خان بوستاندا ئولتۇرۇپ ئىدىلار، سۇلتان كورۇنۇش قى-
لىپ ئولتۇردى. سوھبەت كەرەم بولدى. سۇلتان خوب كىتابخان،
خۇش سەۋاد ئىدى، بەياز ئوقۇپ ئولتۇرۇپ ئىدى، خان تاھارەت
قىلغالى قوپۇپ باغچە كىردى. خان نەۋكەرلەرىدىن بىر كىشى
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى پالتۇ بىلە چاپتى، سۇلتان يىقىلدى،
دىگەرى سۇلتاننى شەھىد قىلدى. مۇھەممەد ۋەلى بەگ خاننى
سەرزىش قىلدى، خان ئوزرى ئەيتتىلەر: «مەن بىخەبەر ئىدىم،
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى مەن بۇيرۇپ قەتل قىلمادىم» دىب.
مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت بۇ مۇھلىكەدىن خەلاس بولۇپ ياركەند
[گە] كەلدى، خانى شەھىد كۇچاغە ھاكىم قىلدىلار. بايغە سۇبھان-
قۇلى بەگنى ھاكىم قىلدىلار.

ئەبدۇررەھىمخان خانى. شەھىد زەمەنەسىدە چىرىككە كەل-
دىلەر، مىرزا ئەبۇلھادى پىش كەش فەراۋان بىلە ئەلچى چىقار-
دى، ئەيتتىكى: «مەن كورۇنۇشكە چىقاردىن بەسى قورقەدۇرمەن.
ئىلتىفات قىلىپ ئەبدۇللاخاننى كىگۈرسەلەر، بوينۇمغە كوتەرىپ
چىقسام» دىب. ئەبدۇررەھىمخان مەلىك مورەۋۋەتىنى تالاشادۇرلار،
بۇ سەبەبدىن ئەبدۇللاخاننى كىگۈردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى كوكتە
تىلەگەننى يەردە تاپتى. ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇلھادى قولىغە
ئالدى. ئەمما چىقمادى. ئەبدۇررەھىمخان كۇچانى بىھەد مۇھاسىرە
قىلدىلار. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى بويىنغە كوتەرىپ چى-

① قولىيازما تېكىستىدا «كوردى» دەپ يېزىلغان.

قىپ، سەئىلدە تۇرۇپ، نەقتارەنى ئەبدۇللاخانىنىڭ ئاتىغە چالـ
دۇرۇپ ئەيتىپ چىقاردى: «مەن بەندەلەرى كۆچانى ئوغلانلارىغە
باقتۇرۇپ تۇردۇم. يامانلىق قىلسەلەر نەزەرەندلەرىغە قىلادۇرـ
لار، ئوزلەرى پادىشاھـدۇرلار» دىب. خان ھەم ناچار ئوزرىـنى
قەبۇل قىلدىلار. ئەبدۇللاخان كۆچاغە كەلگەنلەرىدە سەكـكىز
ياشدا ئىدىلار.

ئەبدۇررەھىم خاننىڭ ئوغلانلارىنىڭ تەئەددادى ئەنارۇللاھۇ بۇرھانەھۇ.

ئەۋۋەل ئەبەيدۇللاخان، ئىككىنجى ئەبۇل مۇھەممەدخان،
ئۈچىنجى ئىبراھىمخان، تورتىنجى سۇلتان سەئىد باباخان، بەشىنـ
جى ئىسمائىلخان، ئالتىنجى شاھخان، يەتتىنجى ئافاقخان، سەكـ
كىزىنجى پىچانخان. توققۇزۇنجى مەنسۇرخان.

ئەلقىسسە، ئەبدۇررەھىمخان كۆچادىن ئاقسۇ [غە] ئوتـ
تىلەر. ئاقسۇ خەلقى ھىسارغە بىركىدىلەر. بىنىل مەقسۇد يانىدىـ
لار. سوڭقى يىلى يەنە كەلدىلەر، يەنە ئالالماي ياندىلار. مىرزا
يۇنۇسبەگنى ئىبەرىپ، ئىسمخاننى چىرلاپ ئالىپ كەلدى. ئىسمەـ
خان ئەرز قىلدىكى: «خىزمەتكە كەلدىم. دوست - دۇشمەنىم بار،
ئىسمخان ئەبدۇررەھىمخانىغە نەۋكەر گەردى دەرلەر. بۇ قۇلىنى
سەرەفراز قىلىپ، داماد قىلۇردىن ئۇمىدۋار دۇرمەن» دىدىلار.
ئىسمخاننىڭ بۇ ئەرزى خانغە مەئقۇل بولۇپ، ئايخانىم پادىـ
شاھنى بىرىپ داماد قىلدىلار. ئىسمخان سەرەفراز بولدى. ئەبـ
دۇررەھىمخان ۋە ئىسمخان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. سەھرايى ئاقـ
سۇ ھەممە كىردى، شەھرى ئاقسۇنى ئالالمادىلار. ئافاقخان دەرـ

يايى لەشكەر بىلە ئاقسۇغە ھەرىكەت قىلدىلار، ئافاقخانىنىڭ
خەبەرىنى ئىشىتىپ، خانلار ياندىلار. بۇ ۋاقىئە ئافاقخاننىڭ
زىكرىدە ئوتتى.

ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ پادىشاھ مۇسۇلمان ۋە
مۇتەدەييىن ۋە خۇدا مەرىس ۋە ئادىل ۋە ئامىل، رەھىمدىل،
ھەرگىز نەمازنى تەرك قىلماس ئىدىلار. يۇنۇس بەگ قومۇلدا
ئالەمدىن ئوتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەبدۇللا بەگنى قامۇلغە ھاـ
كىم قىلىپ ئىدىلار. خىتايدىن مالدار سەۋداگەر كېلىپ قامۇلدا بىر
تەرەف بولدى. مۇھەممەد ئەبدۇللا دورغە مىرزا مۇھەممەد ئەبـ
دۇللا بەگكە سەئى قىلىپ، ۋارىسغە بەرمەي ئالدى. سەۋداگەرـ
نىڭ ۋارىسى خانغە دادخاھ بولدى. خان كىشى ئىبەردىلەر. سەۋـ
داگەرنىڭ مالىنى يابدۇرۇپ بەرمەدىلەر. خانغە سەركەشلىك قىلـ
دى. خان ئەبۇل مۇھەممەدخانىنى، شاھ تاھىر شاھنى لەشكەرى
ئەنبۇھ بىلە قامۇلغە ئىبەردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قامۇلنى
مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، جالىشدا ئەبدۇررەھىم خان ئەنەـ
رەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئالەمى فانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغە مەيل
قىلدىلار دىب خانغە كىشى ئىبەردىلەر. خان كىشى كىگۈردى.
مىرزا ئەبدۇللا بەگ چىقىپ خانغە كورۇنۇش قىلدى. ئەبۇل
مۇھەممەدخان قامۇلنى ئەبدۇللا بەگكە بېرىپ جالىش [قە] يانـ
دىلار. خاننىڭ ئۇمەرالارى خاننىڭ ۋەفاتلارىنى مەخفى تۇتۇپ
ئىدىلەر، مىسلى شەھيارى بەگ، زاھىد بەگ ۋە غەيرى ھەم يىـ
غىلىپ، ئەبۇل مۇھەممەد خانىنى خان [لىققە] كوتەردىلەر. شاھ
ئادىلبەگ قاچىپ كورلە [غە] كەلدى، مىرزا ھاشىم كورلەلىق
ھەم ئەبدۇللاخان بىلە مىرزا ئەبۇلھادىنى خاھىش قىلدى. شاھ
ئادىلبەگ كۆچا [غە] كەلدى. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخانىنى ئاـ

لىپ جالىش [قە] كەلدىلەر. ئەبدۇررەھىمخان يەتتىمش يەتتە-
[يىل] ئۇمۇر كۇردىلەز، مەنسۇرخانىنىڭ ئورنىدا. مەنسۇرخان ھەم
قىرق ئۇچ يىل قامۇلدىن كۇچاغە خانلىق قىلىپ يىقىتان خەزا-
يىنى ۋە دەفايىنى مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ قولىغە تۇشتى.
خاندىن كىيىن جالىشدا ۋابا بولدى. خانىنىڭ مۇقەررەبلە-
رىنى مىرزا ئەبۇلپادى ئولتۇردى. مىرزا ئەبۇلھادى ئۇلۇق قىزىنى
ئەبدۇللاخانغە بىرىپ ئىدى، يەنە بىر قىزىنى فولادخانىغە بەر-
دى، يەنە بىر قىزىنى ئەبۇل مۇھەممەدخانغە تۇرپانغە ئىبەردى.
ئەبۇل مۇھەممەدخانىنى ئالىپ كىلىپ، ئىككى خانىنى يوق قىلىپ،
نەبىرەسى يولبارس خانىنى خان قىلىپ، يۇرت تۇتماققە ئەبدۇل-
لاخان سۇبھانقۇلى بەگ، مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، خاجە ئەبدۇل-
ۋەھھاب بەگ، شاھ ئادىل بەگ، باباق بەگ ئىتتىفاق قىلدىلار. مىرزا
ئەبۇلھادىنىڭ خەلقىنى شاھبەگ ئىفتار قىلدۇرسۇن، بەگنى خان ئىفتار
قىلدۇرسۇن دىب، شاھبەگ نەۋكەرلەرىنى مىھمان قىلدى. ئەبدۇللاخان
ئەبۇلپادى بەگنى ئۇزلەرى كىرىپ ئىفتارغە تەكلىف قىلدىلار. ئە-
بۇلھادى بەگ ئىنتارغە ياۋۇق چىقتى. خان خۇشھاللىق قىلىپ
ئىچكەرى - تاشقارى چىقىپ يۇردىلەر. دەستۇرخان سالىپ، خان:
«ۋەقت بولدىمۇ؟» دىب تاشقارى چىقىپ، «ۋەقت بولۇپدۇر» دىب
ئەيتتىلەر. ئەبدۇل ۋەھھاب بەگ: «خان يارلىغى!» دىب پىچاق
سالدى. مىرزا ئەبۇلھادى سەرنىگۇن بولدى. خاجە ئەبدۇل ۋەھھاب
بەگ يەنە پىچاق سالدىلار، ئەبۇلھادى بەگنى ئاخىر قىلدىلار.
ئەبۇل مۇھەممەدخانغە كىشى چاپتۇردىلار ئەبۇلھادى ئىن ھەمە-
ئەقل ۋە تەدبىر ۋە مىكرى - ھىيلە، شۇجائەت ۋە تەھەۋۋۇر
بىلە ئاخىر بولدى، خەلايىق تىنچ بولدى. ئەبۇلھادى بەگ بىس-
يار كىشى ئولتۇردى، ئۇزى باشلىغ ئوغلى، قىزى كىشى قولىدا
بىر تەرەپ بولدى.

گۇفتار ئەھۋال ئەبدۇللاخان بەئداز مىرزا ئەبۇلھادى جۇلۇس بەرتەختى ئاقسۇ شىمەئى

بۇ ۋاقىئە ئانداغ ئىبرۇركىم، ئەبدۇللاخان جالىش [قە]
باردى. فۇلادخان كۇچاغە ھەرىكەت قىلدى. بايدا خۇدا نەزەر
پەھلەۋان بار ئىدى. باينى قابادىلار. باي خەلقى كىچە يۇگۇرۇپ
مىرزا ھاجىبەگنى، مىرزا تولەكبەگنى قارمادى. مىرزا مۇزىد خە-
لىفەبەگ، مىرزا ئەلى مەردانبەگكە نىمە دەرمىز، دىب يۇگۇرۇپ
باينى ئالدىلار، كۇچارغە باردىلار. ئەبدۇللاخان بۇ خەبەرنى
ئىشتىپ، كۇچاغە ياندى، فولادخان ئاقسۇغە ياندى. سۇبھانقۇلى
بەگ تەرغىب قىلدىلار: «ئەلبەتتە بارالى» دىب. فۇلادخانىنىڭ
ئارقاسىدىن ئاقسۇغە كەلدىلەر. فۇلادخان ئۇترۇ چىقىپ تۇشتى.
سۇبھانقۇلى بەگكە ئاقسۇلۇقدىن قازىشاھ خاجە، خاجە مۇھەممەد
نەسىر، بايىرىن سۇلتان، يارتۇغ بىگى نۇرۇزدىۋان، شاھىند كوز
بۇزۇلدى. فولادخان بىلە مىرزا مەلىك قاسىم بەگ، مىرزا مۇزىد
بەگ، مىرزا شاھىندبەگ ياركەند [گە] كەلدىلەر. قىلىچخان ئا-
غاسى فولادخانىنى ئىخراج قىلۇر بولدى. ھەزرەت خاجە شادى
خاجەم قەددەسەللاھۇ روھەھۇ قازاق خانىم ئاپپاق خانىنىڭ ۋا-
لىدەسى ئاراغە تۇشۇپ تۇرغۇزدىلار. قىلىچخان چىرىك چىرلاتتى،
ئاقسۇغە بارغالى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان پادشاھ
شۇجائ، با تەھەۋۋۇر ئىدى. ئەبدۇللاخانىنىڭ بەختى ۋە دەۋلەتى
يارى بەردى. قىلىچخان بىر كىچە ئەراق ئىچىپ، مەست بولۇپ،
خان سەفرا قىلىپ دارىلفەنادىن دارىلبەقاغە رەھلەت قىلدى. يە-

غلىپ فۇلادخاننى خان [لىققە] كوتەردىلەر. فۇلادخان قەريەئى
گۇمانى خاجەمغە نىياز قىلدى. كاشقەردىن مىرزا كۇچەك جۇراس،
مىرزا شەھباز جۇراس ئىككى ئىنىسى مىرزا شاھ قاسىم ئوردا
بېگى قاچىپ ئاقسۇ [غە] باردى. ياركەنددىن مىرزا شاھ مۇھەم-
مەد جۇراس لەقەبى جالبا، مىرزا فازىل جۇراس، مىرزا مۇراد
جۇراس، خوتەندىن مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى، مىرزا ئەب-
دۇررەھمان ئوردا بېگىنى، شاھ مەنسۇر بەگنى، ئەبدۇسەتتار بەگ-
نى ئاقسۇغە ئىبەرىپ، ئەبدۇللاخاننى دىدىلار. مىرزا شاھ مەنسۇر
خوتەن ھاكىمى ئىدى، فولادخانغە كۇفرانى نىئمەت قىلدى. ئۆزى
ھەم كورلۇكنى كوردى.

ئەبدۇللاخاننىڭ كاشقەرغە ئىككى مەرتىبە چېرىككە كەلگەنلەرى نىڭ تەفسىلى:

ئەبدۇللاخان مەملىكەتى ئاقسۇ ۋە ئۇچقە قەرار تاپتى.
سۇبھانقۇلى بەگنى ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ ئاتالىق قىلدى-
لار. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتاننى ئۇچقە ھاكىم قىلدىلار. ھوكۇ-
مەت باينى شاھبەگكە بەردىلەر. ئۇمەراكى ئەبدۇللاخان بىلە
كەلگەن ـــ سۇبھانقۇلى بەگ، مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، تاتلىغ
قازى، مىرزا ئەبدۇللابەگ جۇراس، شاھ ئادىل بەگ، ئەرەب
بەگ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگ، ئەبدۇلقەھھار بەگ، مىرزا قۇلى
بەگ ۋە ئاقسۇ بەگلەرى—مىرزا مۇھەممەد ئىمىن جۇراس، ئىنىسى
مىرزا تولەك جۇراس، مىرزا ھاجى ئوردا بېگى، مىرزا نەسىر
بارقى قازى، شاھ خاجە، مىرزا شاكىر بارقى، مىرزا ئەھەد بەگ،
قازى مۇھەممەد زاكىرخاجە، مىرزا يەئقۇب جۇراس، نۇرۇز دى-
ۋان خاجە، مۇھەممەد نەسىر بايرىن سۇلتان، يارتۇغ بېگى.
كاشقەر ۋە ياركەند ۋە خوتەندىن يارغان بەگلەر: كاشقەردىن—
مىرزا كوجەك جۇراس، مىرزا شەھباز جۇراس، مىرزا دەۋلەتشاھ

جۇراس، مىرزا شاھيار جۇراس، مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى،
ئىنىسى شەھيار ۋە غەيرى ھەم. ياركەنددىن ـــ مىرزا شاھىد جۇ-
راس لەقەبى جالبا، مىرزا فازىل جۇراس، مىرزا مۇراد جۇراس
ۋە غەيرى ھەم. خوتەندىن ـــ مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگى، مىر-
زا ئەبدۇررەھمان ئوردا بېگى، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن ئوردا بې-
گى ۋە غەيرى ھەم. ئەبدۇللاخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ با-
لەشكەر فەراۋان بىلە قىزىلبۇينى چاپىپ «تورغاي» دىگەن
مەۋزىئغە تۇشۇپ ئىدىلەر، فولادخان بالەشكەر قىيامەت ئەسەرى بىلە
كەلدى. فولادخاننىڭ چېرىكى قاشىدا ئاقسۇ ۋە ئۇچنىڭ چې-
رىكى ئەندەك كورۇندى. ئەبدۇللاخان تەغەممىرە ھوللاھۇ بى-
غوفرانە قاچقۇدەك بولغاندا ھەزرەت خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ئەب-
دۇللا خانغە مەيل قىلىپ، دامادلارى پادىشاھ خاجەنى ئىبا-
رىپ ئىدىلار، قىلىچخاننىڭ بەگلەرىنىڭ دەۋلەتى ئاخىر بولۇپ
ئىدى، نا مەئقۇل ئىش مەئقۇل بولۇپ، «ئەبدۇللاخان يوق بول-
ماسۇن» [دىب]، فولادخان ئىنتىقام ياندۇرۇپ يول قويدىلار. ئەب-
دۇللاخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ سەلامەت ياندىلەر. ئاقسۇ [غە]
بارىپ ئىتتىفاق قىلدىلار، ئەبۇل مۇھەممەد خانغە كىشى ئىبارۇر
بولدىلار «نە كىشى بارسا كىلسۇر» دىب، ھەزرەت خاجەم پادى-
شاھنىڭ خىيشاۋەندىلەرى ۋە دامادلارى دىب، پادىشاھ خاجەنى
لايىق كوردىلەر. كۇچا كىشىسىدىن مىر ئەبدۇللا خاجەنى، ئاقسۇ
كىشىسىدىن مىرزا مۇھەممەد ئىمىن بەگ بىلە ئاخۇند موللا مىر
شەرىفنى ئىبەردىلەر. بۇ ئادەمى خەلق تۇرپانغە يەتتىلەر. ئەر-
سە ئەبۇل مۇھەممەد خان ئۇمەرالارى بىلە مىسلى بوبەك بەگ،
مىرزا تولەك بەگ، دوغلات خاجە، ئەبدۇلۋەھھاب بەگ، مىرزا
نەسىر بەگ، خاجە بەگ، باقى بەگ باشلىغ جەمئ ئۇمەرا ئە-

بۇل - مۇھەممەدخان ئاقسۇغە ئاغالارنىڭ كورۇنۇشكە كېلورنى
مەئقۇل كوردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قامۇل ۋە تۇزپان، جا-
لىش چېرىگى بىلە ئاقسۇ [غـە] كەلدى. ئەبۇل مۇھەممەدخان
بەسى ھىممەتلىك خان ئىدى. ئاخۇند مولـلا مىر شەرىفدىن نە-
قىل دۇرۇر: ئەبۇل مۇھەممەدخان ئەبدۇللاخانغە پېشكەش يۈ-
سۈنى بىلە مىڭ مولۇن سەيلان، سەككىز يۈز سەكسەن بەش
مۇتەببەق فۇتە، ئۈچيۈز شال خانغە بەردىلەر. جالىش، تۇرپان
چېرىگى كۆچا، باي، ئاقسۇ، ئۈچ، كەلفىن چېرىگى لەشكەرى
بىسيار ۋە مۇبارىزانى شۇجائەت شىئار بىلە ئاقسۇدىن كاشقەر-
گە كەلدىلەر. ئەۋۋەل كەلگەندە مىرزا كەمال بەگ ھاكىم ئىدى.
كەمال بەگ بەسى ئادەمى ئېردى. مىر ئەئزەمشاھ بەگنى ھاكى-
مى كاشقەر قىلدىلار، شاھ بەگ ئاتادىلار. ئىككى خان تۈمەن
ياقاسىدا تۇردىلار. كۆچ كىرىپ بارادۇر. سۇبھانقۇلى بەگ بىلە
مىرزا شاھ مۇھەممەد بەگ جالىبە ئەرز قىلدىلار: «شۇبۇ كۆچ-
نى ئالالى» دېب. خان مىر ئەئزەم شاھ بەگ كىشى چىقاردىلار:
«نەماز جۇمئەدىن يانىپ كورۇنۇشكە چىقالى» دېب، «خىلاف ۋەئ-
دە بولۇر» دېب ئەيتتىلەر. نەماز جۇمئە ۋەقتىغىچە كۆچ كىر-
دى. سەھرادا كۆچ قالمادى. تەبلى مۇخالىفەتنى چالدى. مىر ئە-
ئزەم شاھغە خاننىڭ يامان ئاچچىغى كەلدى. ئەبۇل مۇھەممەد
خاننىڭ نەۋكەرلەرى قىلىچ چاپتى. مىرزا شاھىد بەگ ئەبدۇل-
قەھھار بەگنىڭ ئوغلى خاجە ئەبدۇلخالىقنى ھەمراھ قىلىپ قىلىچ
چاپتىلار. خاجە ئەبدۇلخالىق زىبا ۋە خۇشرۇي ۋە خۇشخۇي
يىگىت ئىدى. مىلتىق [ئوقى] تېگىپ بىر تەرەف بولدى. تەمام
خەلق پەرىشان بولدى. ئەبدۇۋەھھاب بەگ دەرۋازەغە ئات يۈ-
گۈرتۈپ، مىلتىق [ئوقى] تېگىپ بىر تەرەف بولدى. بۇ مەرتە-

بەدە تەك قىلىپ ياڭىھىسارغە ئوتتىلەر. ياڭىھىسارغە ياركەند-
دىن مىرزا تولەك، مىرزا ئەبدۇسسەمەد كومەك كېلىپ ئىدى. خاجە
ئەبدۇ فەترۇز ئولدى. ماڭشىن قەلئەسىنى بۇزۇپ ئالدىلار. ئەبدۇللاخان-
نىڭ نەۋكەرىدىن مىرزا ئەييۇب كىسرەتى، مۇھەممەد ئىمىن بە-
ھادۇر خاجەشاھ زاك ئولدى. شاھبەگنىڭ ئىنىسى شاھ ھەسەن-
شاھ ئولدى. چېرىكلەر كاشقەر ۋە ياڭىھىساردىن خوب ئولجە
ئالىپ مالدار بولدى. ئىككى خان ئاقسۇ [غـە] باردىلار. كاش-
قەردىن مىرزا يەئقۇب جۇراس كېلىپ كورۇنۇش قىلدى. كاشقەر-
دىن، ياركەنددىن ھەممە خەلق كېلىشكە تۇردىلار. فۇلادخان
بۇ كورنەمەكلەردىن ۋەفا كورمەدى، ماۋەرا ئۇننەھرگە — ئى-
مامقۇلى خان قاشىغە باردى. فولادخان ئەۋۋەل ۋە ئاخىر بەش
يىل بەش ئاي خانلىق قىلدى.

ئەبدۇللاخان، ئەبۇل مۇھەممەدخان جەمىئ ئۇمەرا چەقىر
ئوتاقى بىلە ياركەند [گـە] يۈردىلەر. ئاقسۇدىن خوتەنگە مۇسا-
فىردىن مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد مەنسۇر بەگ؛
ئاقسۇ بەگلەرىدىن — ھاجىبەگنى، شاكىر بەگنى ئىبەردىلەر.
بۇ مەزكۇر بەگلەر خوتەن [گـە] بارىپ شاھ مەنسۇر بەگ، ئەب-
دۇسەتتار بەگ، مىرزا ئەبدۇسسەمەد جۇراس، مىرزا ئارىف بەگ-
چەكنى ئالىپ، ياركەند [گـە] كەلدىلەر. ئەبدۇللاخان ئاقچىغ
[قـە] كېلىپ تۈشتى. ھەزرەت خاجە شادى قۇدسى سىررەھ ۋە
ئاخۇندى خاجە نەسىر باشلىغ جەمىئ ئەكابىر تۈغ، نەققارەنى
ئالىپ ئاقچىغدا كورۇنۇش قىلدىلار. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان،
ھاجىبەگ، مۇھەممەد مەنسۇربەگ، شاكىربەگ، شاھ مەنسۇربەگ،
ئەبدۇسەتتار بەگ، مىرزا ئەبدۇسسەمەد بەگ، مىرزا ئارىفبەگ بايقاباقدا
كورۇنۇش قىلدىلار. ئەبدۇللاخان، ئەبۇل مۇھەممەدخان بۇ

ئۇمەرالارغە خوب نەۋازىش قىلدىلار. ئەبدۇللاخان پادى-
شاھ زادەئى فازىل، مەرد، باھىممەت ۋە بەخشەندە ۋەدىلبەر،
شكۇ ئەختەر مۇبارەك ئىدى.

گۇۋتار جۇلۇس ھەزرەتى ئەبدۇللاخان

يارکەند تەختىغە تارىخ ھىجرەت نەبەۋي سەللەللاھۇ
ئەلەيھۇ ۋەسەللەمغە مىڭ قىرق سەككىز ئىدى، ئابا ۋە ئەج-
دادلارىنىڭ تەختىغە ئولتۇرغاندا. ھەزرەت ئەبدۇللاخان جەددى
كەرام ۋە ئابائى ئىزاملارى تەختىغە بەرقەرار بولدىلار.
ئەرسە، مىرزا شاھ مەنسۇر بەگنى ھاكىمى يارکەند ئا-
تالىق قىلدىلار. شاھبەگنى موھردار قىلدىلار. مىر ئەبدۇللا
بەگنى نەقىب قىلدىلار. مىرزا شاھ قاسىمنى ئىشىك ئاغا قىل-
دىلار. سارىغقۇل ھاكىمى شاھبەگنى... ① قىلدىلار. بەرئەن-
غارغە ئۈچ بېگى مىرزا فازىلنى قىلدىلار. جۇنغارغە ئۈچ
بېگى مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى قىلدىلار. باباقىبەگنى
مىراب قىلدىلار. يولبارسخان سەككىز ياشدا ئىدى، كاشقەرغە
خان قىلدىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئاتالىق قىلىپ كاشقەرغە
ھاكىم قىلدىلار. مىرشاھىد بەگنى ياڭىھىسارغە ھاكىم قىلدى-
لار. رەفىئبەگنى ئىشىك ئاغا قىلىپ، كاشقەرغە رۇخسەت
بەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى ئاقسۇغە، كۈچەك بەگنى ئۇچقە
ھاكىم قىلدىلار. كەلپىنگە توققۇز مەنسەب قوشۇپ ھاجىبەككە
تۇغ بىلە بېرىپ ئاقسۇغە ياندۇردىلار. خوتەنگە ئىبراھىمخاننى

① قولىيازمىنىڭ بۇ يېرىدە سوز چۈشۈپ قالغان.

خان قىلىپ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئەرەب-
بەگنى قاراقاش ھاكىمى قىلىپ، مىرزا مۇھەممەد ئەمىن بەگ-
نى كەرىيەغە، مىرزا شاھىد بەگكە ئورۇكتاشنى بېرىپ ئىبەردى-
لەر. مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات ھاكىمى يارکەندىدە ئاتا-
لىق ئىدى، مىر ئەئزەمشاھ ھاكىمى كاشقەر ئىدى. مىرزا تولەك
ئارلات، مىرزا ئاللادوست ئارلات، چالمە خاجە، مىرزا يادكار
دوغلات، مىرزا رىزا ھىلالى، مىرزا شاھىد جۇراس، تاھىر خاجە
بايرىن، ئەبدۇسسەمەد خاجە، قالۇچى مۇھەممەد رەھىم، كىرەك
ياراغ خەلىل باخشى ۋە غەيرى ھەممىنى ئىخراج قىلدىلار.
ھەر كىشى بارماي تۇردى مۇندا شەھىد قىلدىلار.
فولادخان ۋىلايەت [كە] باردى. ئىمامقۇلى خان پېش
ئامەد خوب قىلدىلار. نەزەربېي نايمان، لەقەبى — نەزەربېي
بۇرۇتنى فولادخانغە يەتمىش مىڭ چېرىك بىلە قوشتى. فولاد-
خان بىلە نەزەربېي ئەندىجان [غە] كەلدىلەر. ئەندىجان شۇل
مەھەلدە ئىمامقۇلى خان نەۋۋەرە مەرقەدەھىغە ئاسى بولۇپ ئىدى.
فولادخان: «ئەندىجاننى فەتھ قىلماي كاشقەرغە ئۇچۇك ئوتە-
لى» دىدى. نەزەر بۇرۇت ئەيتتى: «ئەي خان، ئەندىجانلىق-
نىڭ ۋەزئى ئەۋزائى خانغە مەئلۇم. ئاتنى شەرتكە تۇرمايدۇر،
كاشقەرگە ئوتەلى» دېب. فولادخاننىڭ بەگلەرى — مىرزا
مۇھەممەد دوستبەگ، مىرزا ئەئزەمشاھبەگ، مىرزا تولەك، مىرزا
ئاللادوست، پادشاھقۇلى بەگ، مىرزا كەبەك جۇراس، مۇ-
ھەممەد رەھىم كىرەك — ياراغ ھەم ئەيتتىلەر: «نەزەربېينىڭ
سوزى ئورۇنلۇق» دېب. خانغە ئەجەل يېتىپ ئىدى، بۇ سوز
مەئقۇل بولماي، دەرۋازەگە ئات سالىپ، ئەلنى قاچۇرۇپ كەلگەن-
دە خانغە ئوق تېگىپ يىقىلدى. ئەندىجاننىڭ ئوبدانلارى بەسى

ئەفسۇس قىلدىلار، بەلكى خانغە ئەزا تۇتتىلار. فولادخان قەتل تاپتى. نەزەربېي ئەندىجاندىن سەمەرقەند [گە] ياندى. سەمەرقەند هاكىمى ئەيدى: «فولادخان كېلەدۇر» دېب بەسى ياخشىنى قەتل قىلدى. ياركەنددىن: مىسلى ئاخۇند خاجە، مىرزا شاهىد ئەسكى تاقى، مىرزا رىزا هىلالى، خاجەفىرۇز شىقاۋۇل، ئوردەك ياساۋۇل؛ كاشقەردىن: خاجە مىر ئاخۇند فەيزى خاجە هەزرەت، خاجە مۇهەممەد رەئوف نۇر قەبىرە، مىرزا كەمالبەگ، مىرزا ئەبدۇسەمەد بەگ، مىرزا ئەبدۇررەززاق، مىرزا ئارىق، مىرزا دانىيار ئىبنى كەمالبەگ، سۇلتان ياربەگ، هەم تۇغلۇق بەگ ئىدى. بۇلار باشلىق بەسى ياخشىلار ئۆلدى. فولادخان شۇخقار بولۇپ، بۇ فىتنە بىر تەرەف بولدى.

فولادخان يىگىرمە يەتتە يىل ئۆمۈر كوردى. بەش يىل ۋە ئالتە ئاي خانلىق قىلدى. مۇهەممەدخان ئەنارەللاهۇ بۇرهانەهۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ دەۋلەتى تەمام بولدى. باقى ۋە پايەندە — تەڭرى تەئالا. مەخلۇقكى بار، فەنا ۋە زەۋالىنىڭ ئىچىدە. ۋەللاهۇ ئەئلەم.

زىكرى ئۇغەت مىرزا شىر مۇهەممەد ۋە قەتل مىرزا شاه قاسىم ئوردا بېگى

ئانداق دۇرۇركى ئەبۇل مۇهەممەدخانغە كۆچانى ۋە باينى مەنسۇر خانىنىڭ دەستۇرى بىلە بېرىپ ئىدىلار، كىچىك خان كۆچارغە بۇبەكخاننى، بايغە هەسەن خاجەنى هاكىم قىلىپ ئوتۇپ ئىدىلار. كىچىك خان چالىش، تۇرپانغە ئوتتىلەر. ئەب-

دۇللاخان كۆچاغە مىرزا شاه قاسىمنى، بايغە خانقۇلى بەگنى هاكىم قىلىپ ئىبەردىلەر. مىرزا شاه قاسىم كۆچاغە بەرقەرار ئېدى. قالماقنىڭ ئىككى تورەسى بار ئىدى — سەرەڭ ۋە سۇمەر ئاتلىغ. ئاقسۇنى چاپىپ ئالدى. كوپ كىشى يېسىر تۇشتى. شاه قاسىم بەگ بىلە خانقۇلى بەگ ئىتتىفاق قىلىپ، بايدا قالماقنى سوقىمالىق قىلدىلار. سەرەڭ يارالىغ بولدى. ئاقساق سەرەڭ مەشهۇر مەئرۇف بولدى. سەرەڭنى شاه قاسىمبەگ ئالىپ كۆچاغە ئىبەردى، ئولجە بىسيار بىلە. سۇمەرنى خانقۇلى بەگ ئالىپ قالدى. ئىلگەرى، سەرەڭ بىلە مال ۋافىر كەلدى. مىرزا شىر مۇهەممەد سەرەڭنى ئالىپ، دەرۋازە تارتتى. مىرزا شاه قاسىمبەگ ئاقسۇغە كېلىپ خانغە كىشى چاپتۇردى. خان بۇ ۋاقىئەنى ئىشىتىپ، بەسى دەرغەزەب بولۇپ، دەريايى لەشكەر بىلە كۆچاغە كەلدىلەر. قازىشاه ئاقسۇغە هاكىم ئىدى. كۆجەكبەگ ئۈچ هاكىمى ئىدى. ئاقسۇ ۋە ئۈچ چېرىكى خانغە قوشۇلدى. مىرزا شاه قاسىم شەرت قىلىپ ئىدىكى «كۆچانىڭ هەممە دەرۋازەسىگە چاپماي يانسام» دېب. بىر دەرۋازەغە چاپىپ، يەنە بىر دەرۋازە هەم چاپىپ يانغۇنچە مىلتىق [ئوقى] تەگدى. مىرزا شاه قاسىم مۇبارىز دىلاۋەر، بەسى مەردانە، بەهادۇر، بەلكى ئەلى زەبان ئىدى. هەر بىر ئوقى مىلتىق ئوقى ئىدى. تەمامى خەلق ئەفسۇس يېدى، گۇيا كى ماتەمدار بولدى. كاشقەردىن مىرزا شاه قاسىمدەك ئەلى زەبان كەم چىققاندۇر. ئۆچكۈنىدىن كېيىن ئاقسۇدا مەدفۇن بولدى.

ئەبدۇللاخان قىرقىزنى چاپتى. ئول قارا سەيدنى ئالىپ ياندى. سۇخقى يىلى ئوشقە چېرىك باردى. خان ئوشتە بارۇردا ئاقسۇ، كۆچاغە كىشى ئىبەردىلەر. مىرزا شاه قاسىم بىر تەرەپ بولدى.

كۆچاغە ئەبدۇسەتتار بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خانغە دەرۋازە تارتىپ، بىئەدەبلىك قىلدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خاننى، مىرزا شۈكۈرنى، جاڭقان باينى قەتل قىلىپ، ئەبدۇسەتتار بەگنى ھاكىم قىلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ پات فۇرسەتتە ۋەپات بولۇپ، كۆچاغە ئەبدۇلقەھھار بەگ ھاكىم بولۇپ ئىدى. خان ئۇشنى ئالىپ يەنە بىر يول بىلە ياندىلار. ئاقسۇ ھاكىمى قازىشاھبەگ، ئۈچ ھاكىمى مىرزا كۆجەك، كۆچا ھاكىمى ئەبدۇلقەھھار بەگ، كەلپىن ھاكىمى ھاجى بەگ، بۇلار، تۇغلۇق بەگلەر: باي ھاكىمى خانقۇلى بەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، خاجە شاكىر باشلىغ جەمئ چېرىك خاننىڭ ئارقاسىدىن بارىپ، «بەش بويناق» دىگەن يەردە قىرغىز يەتتى، دۇچا بولدىلار. ئۇمەرائى قىرغىز مىسلى قويسارى بىبى، قارا كۆجەك بىبى، يول بولدى بىبى، ئۈچقۇرتقە بىبى، جاڭقان بىبى ئافات شادى ۋە غەيرى ھەم سەف قەتال راست قىلىپ، مولجەر ئالىپ جەڭ قىلدىلار. ئالتىنچى كۈنى ئۈچقۇرتقە بىبى مولجارخان قولىدىن بۇزۇپ ئالدى. گەشتە - پۇشتە قىرغىز تۇتتى. قىلىچقە. ھاجىبەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، شاكىر بەگ، ئۈچلۇق خاجە مۇناق خاجە نەقى باشلىغ يۈز كىشىنى چوقىغە چىقارىپ ئىدىلار، سالامەت چىقتى. قازىشاھبەگ، خانقۇلى بەگنى قىرغىز تۇتۇپ قويابەردى. ئەبدۇلقەھھار بەگ، كۆجەك بەگ بىر تەرەپ بولدى.

ئەبدۇللاخاننىڭ بولورنى فەتھ قىلغانلارىنىڭ بەيانى

ئەبدۇللاخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇ كۆچا چېرىكىدىن يانىپ، سۈكتى يىلى فەتھ بولور ئۈچۈن ئاتلاندى. ئەرسە بۇ

مەھەلدە تورەئى بولور شاھ بابىر ئىبنى شاھ قىزىل ئىدى. بولور يۇرتىنىڭ تەسخىرى ئۈچۈن سارىغقولغە كەلدىلەر. خاننى سارىغقول مىر ھەزارلارى مۇھەممەد يۇسۇف مىر ھەزار، زور قاسىم مىر ھەزار ئىستىقبال قىلىپ خانغە كورۇنۇش ئىتىپ قۇلاۋۇز بولدى. پامىردىن ئۆتۈپ سارىغ چىپان [غە] يەتتىلەر. مىر ئەلى شاھ مەنسۇر ۋە خان مىر ھەزارلارى كورۇنۇش قىلىپ، جاشچى ۋە قولاۋۇز بولدىلار. ئۇقبەئى بولوردىن ئۆتۈپ، بولور[غە] داخىل بولدىلار. شاھ بابىر دەررەئى مەھكەمگە مۇستەھكەم بولۇپ، ئوغلى شاھ رەئىسنى پېشكەش بىسيار ۋە تارتىغ بىشۇمار بىلە كورۇنۇشكە چىقاردى. خان بىھەد نەۋازىش قىلدىلار. شاھ بابىرنىڭ ئاتالىغى پىكالى ئاتالىغنى ئەۋۋەل ھەملەدە ئۆلتۈرۈپ ئىدىلار. بولورنى شاھ بابىرغە ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلە بېرىپ، مەرھۇشنى قازى قىلىپ، شاھ رەئىسغە ئىنايەت پادشاھانە قىلىپ ياندىلار. ئەكسەر بىلاد بەدەخشاننى فەتھ قىلىپ ياندىلار. ئاۋازەئى ئەبدۇللاخان ئالەمغە پۇر كەلدى.

خان يەنە قىرغىزغە چېرىك ئاتلانۇر بولدى. سۇبھانقۇلى بەگ مەنئ قىلدى. خان يامان ئالىپ سۇبھانقۇلى بەگنى گۇناھكار قىلدى. شەھباز بەگنى يولبارسخانغە ئاتالىق كاشتەر ھاكىمى قىلدى. خان قىرغىزنى نارىن بويىدا چاپتىلار. يولبولدى بىبى، قويسارى بىبى چېرىكنىڭ ئارقاسىدىن ئاقسايىدا يەتتىلەر. خان غول يولبارس خان بىلە شەھباز بەگ بىر ئەنفار بولدى. سەخت جەڭ بولدى. ئىبراھىم سۇلتان بەسى دىلاۋەرلىغ ئىزھار قىلدى. ئەمما ئوزىگە زىيان قىلدى. چېرىكدىن يانىپ، ئىبراھىم سۇلتان بىلە ئىسمائىل خاننى، مىرزا ھەسەنبەگنى، مىرزا كەتاننى ئىخراج قىلدىلار.

ئەبدۇللاخاننىڭ ئەندىجاننى فەتھ قىلغانلىقى بەيانى

ئانداغ نەقل قىلىبدۇرلاركىم، خاننىڭ دەۋلەتى بەركەمال بولدى. فەتھى بىلاد ئەندىجان[غە] مەيىل بولدى. لەشكەرى قىيامەت ئەسەرى بىلە ئەندىجان[غە] بارىپ، قەلئەئى ئەندىجاننى ئاھاتە قىلىپ تۇشتىلەر. مىرزا شاھىد جۇراس لەقەبى جالبە—ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، دەرۋازەئى خاكاندا كول دۇبەنى ئالىپ، خانغە چادىر تىكتىلەر. دەرۋازەئى مىرزانى شەھباز بەگ ھاكىمى كاشقەر ئەمىرۇل ئۇمەرايى يولبارسخان ئىدى، يۈگۈرۈپ دەرۋازەنى ئالدى. قەلئەئى ئەندىجانغە تالان قىلدىلار. ئەبدۇللاخاننىڭ شوھرەتى ئالەمغە مۇنتەشىر بولدى. ھەممە پادىشاھلار ئەندىشەمەند بولدىلار. دەۋلەت بىلە يانىپ تەختىگاھغە كەلدىلەر. بىر يىلدىن كېيىن ئەندىجانغە يەنە ئاتلاندىلار. يەنە ئەندىجاننى مۇھاسىرە قىلدىلار. ئەۋۋەل ئالغاندا ئەندىجانغە بىسيار جەفا قىلىپ ئىدىلار، ئەندىجان خەلقى جەڭ قىلىپ، شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمەدى. ئالالماي ياندىلار.

مىرزاشاھ مەنسۇربەگنى فولادخان خوتەنگە ھاكىم قىلىپ ئىدى، ئاڭا كۇفران نىئمەت قىلىپ، ئەبدۇللاخانغە بۇزۇلدى، مۇكاپات ياندى. شاھ مەنسۇربەگ ئون ئىككى يىل ۋە يەتتە ئاي ئاتالىق خان بولۇپ ئىدى، بەھانە قىلىپ، «مەككە» دىب چىقىپ، بەگنى ئۆزلەرى تۇرغۇزۇپ، مىرزا شاھىدبەگنى، مىرزا ئەھمەدبەگنى، دوست مۇھەممەد بەگنى، سارىغبەگنى، ئەنۋەر بەگنى، خاجە سەلىم مۇھتەسىبنى، مەراقىنە شاھنى قوشۇپ ئىخراج قىلدىلار. كوخانە

يولى بىلە ئىبەردىلەر. يامان يول ئىكەن، فولادخاننىڭ ئىنتىقامى ياندى. شاھ مەنسۇربەگ بىلە بەگلەر ئىخراج بولدى. مىرزا شەھباز بەگنى ھاكىمى ياركەند ۋە ئاتالىق قىلدىلار. ئەييۇب بەگنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. فۇلادبەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدىلار. ساتىم بېينى ياكىھىساردىن سان قىرقىز بىلە ئالىپ كېلىپ، ئورنى (ياكى ھىسار)غە قارا كۆجەك بېيىنى ھاكىم قىلىپ ياندىلار. قارا كۆجەك بىي ياكىھىساردىن قاچىپ كەتتى، قىرقىز خانغە قەسد قىلغان ئۈچۈن. ساتىم باشلىغ سان قىرقىز، نايمان، قىپچاق، قاڭلى، تىت ۋە غەيرى ھەم بار ئىدى، ياركەند ۋە كاشقەردە ئاقسۇ، خوتەنگە پاراكەندە قىلىپ ئولتۇردىلار. ساتىم بىي ئوتەمىش بەگدە ئىدى، قاراقچى ئەييۇببەگدە ئىدى. ساتىم باشلىغ قىرقىزغە قول قويدىلار. قاراقچى تۈيۈپ قاچىپ چىقتى. ئەييۇببەگ شاھ مەھمۇد شاھ ئوغلى مۇتەللىب خاجە ئارقاسىدىن يۈردىلەر. قاراقچى بىي يانىپ ئات سالىپ مۇتەللىب خاجە بىلە شاھ مەھمۇد شاھنى ئولتۇردى. شەھبازبەگ ئىشتىپ كىشى يۈيۈردى، كەينىدىن دەريا بويىدا يەتتىلەر. قاراقچى، ئەييۇببەگنى قەتل قىلىپ بەدەر كەتتى. دولان خاجە ئەبدۇلباقىنى ھەم قەتل قىلدى. ئاللايارىبىي فاتىمە چەكمەندە ئىدى، ئاقساق ئاللايار ھەم قوشۇلۇپ قاچتى. ئارقاسىدىن شاھبازبەگنى، مىرئەبدۇللابەگنى باشلىغ [قىلىپ] جەمىئ بەگنى يۈيۈردىلار. بەگلەر ئارقاسىدىن قوغلاپ يەتتىلەر. قىرقىز ئات سالىپ، شاھبازبەگ تۇشۇپ قالدى. يەنە خەلق قاچىپ ئوتتى. قىرقىز مىرئەبدۇللابەگنىڭ ئارغۇماقىنى ئالتۇن ئىگەرى بىلە ئالىپ بەدەر كەتتى. مىرزا شەھبازبەگ ئالتە يىل ھاكىم ئاتالىق ئىدى، ۋەفات بولدى. مۇھەممەت مۇئمىن سۇلتاننى ئاتالىق ۋە ھاكىم قىلدىلار. سۇلتان مەرد باۋىقار ۋە شۇجائەت ئاساد، خۇش سەۋاد،

نىكۈ ئۇستاد كىشى ئىدى، «شەھنامە» بىلە «خەمسە»نى خوپ
ئوقۇر ئىدى. «ئات باشىدا قالماق بار» دىب خەبەر كەلدى. خان
يولبارسخان بىلە بارىپ ئالدىلار. ئارقادىن جوجكىن ئىبراھىمخان
كەلدىلەر، ھەسەنبەگنى ئولتۇرۇپ ياندىلار. خوب جەڭلەر بولدى.
ئەمىر تىنىبەگ بەگچەك، ئەمىر ھەيدەر دوغلات كىشى قارمادىلار.
خان خوپ ئۇلارغە ھەم بەردىلەر.

ئەبدۇللاخان تەغەمرەللاھۇ بىغۇفرانەھۇنىڭ يۇلدۇزدا سۇمەرنى ئالىپ، چالىش [قا] بارىپ، ياناردا شىكەست تابغانى

ئانداق نەقىل دۇركىم، ئەۋۋەلقى يىلى يولبارسخان بىلە ئات
باشىدا قالماقنى ئالىپ، ھەسەنبەگنى ئولتۇرۇپ ياندىلار. خان
ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئاقسۇ[غە] كەلدى. نۇرىددىنخان ئىستىقبال
قىلىپ ئورداغە تۈشۈردى. ھەر تىككىخان بالەشكەر فەراۋان دەبان
دىن ئاشىپ، يۇلدۇزدا سەمەرنى چاپتىلار. يۇلدۇزباي مەشھۇردۇر
ۋە سۇمەر قاچىپ كەتتى، خاتۇنلارنى ئالىپ، ئورداسى بىلە خەلق
نى خوپ ئالدىلار. نۇرىددىنخان ئۇلۇق خانغە جەباۋۇل قىلۇردا
خىلاف قىلدى. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئوغلىدىن رەنجىدە بولۇپ
چالىش [قە] يۈردىلەر. چالىش [قە] بارىپ ئىدىلار، بىر لامە يولۇقتى.
ئانى ئالدىلار. خان: «لامەنىڭ نەقدىنەسى بار ئىكەن، كىشى ئالى
پدۇر، مەن يول توسادۇرمەن» دىب، ئىلگەرى يۈردى. نۇرىددىنخان
شورشۇقتە تۈشۈپ ئىكەن، شاھبەگ، باباقبەگ، تولەكبەگ، مىرزا
تىنى بەگ. شاھباقىبەگنى چىرلاپ ئالدى. ھەممە بەرابەر بىر

ئەنغارغە تۈشتى. مۇھەممەت مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد ئەلى
سۇلتاننىڭ ئوغلى سۇلتانغازى، سۇلتاننىڭ نەبىرەسى قازاق
ئىسكەندەر ئاتاسى بىرلە بىر تۇغقان مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان،
فۇلادبەگ، مىرزا ئەرەببەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ كەلدىلەر. نۇرىددىن
خان چىرلاتتى. ھاكىم سۇلتان قەبۇل قىلماي ئوزر ئەيتىپ ئوتتى
لەر. چىرىك ئۈچ بولەك بولۇپ بىسەرەنجان بولدى. يالداكتايىشى
سەرەڭ كېلىپ تەگدى. نۇرىددىنخان شورشۇقدا قابالدى. سەرەڭ نۇرى
ددىن خاننى قاباب قالدىلار. يالداكتايىشى ئۇلۇقخاننىڭ ئارقاسىدىن
كېلىپ تەگدى. دەريايىلەشكەر بىلەخان باسىقمادى، باسرۇق
بولدى، مۇھەممەدمۇئمىن سۇلتان خانغە يەتمەسىدىن بۇرۇن
باسرۇق بولۇپ، فۇلادبەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ، ساتقىن بەگ،
سەنجەر سۇلتان، ئەبۇل خەيرى سۇلتان، ئاق بۇراقبەگ بىرتە
رەپ بولدىلار. ھاكىم سۇلتانخان قاشىغەكەلدى. خان سۇلتان
نى: «ئەلنى تۇرغۇزۇڭ» دىب قويۇپ، يۈردى. مۇھەممەدمۇئمىن سۇلتان
شەھىد بولدى. بەشيىل ھاكىم بولدى. قىرق توققۇزيىل ئومۇر كوردى.
خان كۇچاغە كەلدىلەر. كۇچادا ھەفتە تۇرۇپ، ئاقسۇغە
ئوتتىلەر. نۇرىددىنخان يالداڭ سەرەڭ بىلە ياراشىق قىلدىلار. تىنى
بەگنى، مۇھەممەد لەتىف بەگنى، ئولجەتايبەگنى گورو قويۇپ،
ئاقسۇ[غە] كەلدىلەر. باباقبەگنى ياركەند ھاكىمى ئاتالىق قىلدىلار.
نۇرىددىنخان خەيرباد قىلىپ، ياركەند[گە] كەلدىلەر. بۇ سەفەردە
نۇرىددىنخاندىن رەنجىدە بولۇپ كەلگەچ، يولبارسخاننى مۇتلەقىلغىنان
قىلىپ، ئوغلى ئۇبەيدۇللا سۇلتانغە مەملەكەتى خوتەننى سويۇرغال
قىلىپ بەردىلەر. نەقى بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئاساسى خانلىقنى
ئىنئام قىلىپ خوتەنگە ئىبەردىلەر. خان يولبارسخانغە ئىسناق
نەۋازىش ۋە تەربىيەت قىلدىلار، غۇرۇر پەيدا بولدى. يولبارسخان
بەسى ھەممەتلىك، فەزىلەتلىك، شۇجائ خان ئىدى. يولبارسخاننىڭ

ئەيسانغە ھاسىل كاشقەر ۋەفا قىلمادى. باباقبەگ مەردى مەككار
ئىدى. يولبارسخان: «تىنى بەگنى ھاكىم، نەقىبەگنى ئىشىك ئاغا
قىلسالار» دېب خانغە ئىككى مەرتەبە ئەرزداشت قىلىپ ئىبارتىپ
ئىدى. باباقبەگ تىنى بەگدىن، تەكرىبەگ نەقىبەگدىن ۋەھىمى بار
ئىدى. «تىنىبەگ، نەقىبەگ مىريۇسۇف بەگكە خەت كىلەدۇر،
بۇلار يولبارسخان بىلە بىر» دېب خانغە يامان بىسادۇرۇپ،
يۇرتنى زىرۇ زەبەر قىلدى. خان تىنىبەگنى نەقىبەگ [نى] قەتل
قىلىپ، ياغى بولدىلار. مىريۇسۇفبەگ بىر خەت بەردىلەر. مىريۇ-
سۇفبەگنى ئەفۋى قىلدىلار. خانزادە خانىمنى قەتل ھوكۇم بولدى.
ئاخۇندى موللا مۇھەممەد ئىمىن، زىھنى بەگلەر ئەيتتىلەركىم:
«بۇ ئىشى بەسى بى ئورۇن» دېب. بەگلەر ئەيتتىلەر: «بىز ئەيتال-
ماسمىز ئۆزلەرى ئەيتۇرلەر» دېب. ئاخۇن يانىپ،بىر ياندا شاھبەگ،
بىر ياندا باباقبەگ، يۈكۈنۈپ ئەيتتىلەر: «ئەي پادىشاھىم،
دۇنيا بىنا بولۇپ ئاجىزەنى مەستۇرەنى قەتل قىلغان ئەمەس»
دېب. خان ئەيتتىلەر: «يا مېنى دەگىلەر، يا ئانى دەگىلەر»
دېب. ئاخۇن باشلىغ ئۇلۇغ - كىچىك خانزادە خانىم بىنت يول-
بارسخاننى پايقاباقدا سىغارۇكبار چىقىپ قەتل قىلدىلار. قىيا-
مەتى بولدى.ئاقسۇغە ــــ نۇرىددىنخانغە كىشىچاپتۇردىلار. نۇرىددىنخان
تىز تۈند كېلىپ خانغە كورۇنۇش قىلدىلار. خاندىن بەش كۈن-
دىن كېيىن تولەكبەگ ئاقسۇ، ئۈچ چىرىگى كېلىپ كورۇنۇش
قىلدىلار. بۇ چىرىككە تەمام سەرۇپاي ئىنئام قىلدىلار. ئەرباب
راي ئانداق مەسلەھەت كوردىلەركىم، نۇرىددىنخان يۇقۇرقى يول
بىلە يۇردى، خان تۆبەنكى يول بىلە يۇردىلەر. ئىككى چېرىك
كاشقەرغە يەتتىلەر. يولبارسخان ياخشى خان ئىدى. ئەمما [بەد]
گۇمان ئىدى. خان بىلە نۇرىددىنخان يىقىن كەلدىلەر، بەد گۇمانلىق

قىلىپ، سەككىزگە دېب تاغقە چىقتى. ئۇلۇقخان، نۇرىددىن، مەنسۇر
ۋە مۇزەففەر كاشقەر شەھرىگە تۈشتىلەر. كاشقەر ۋە ياكىمىسارنى
يولبارسخاننىڭ ئورنىدا نۇرىددىنخاننى نەسىپ قىلىپ، ياركەند[گە]
ياندىلار. بەسى ئادەمى خەلق بىرتەرەف بولدى. شاھبەگنى ئوغلى
ۋە ئىككى ئىنىسى بىلە يولبارسخان ئۆلتۈردى. نۇرىددىنخان، مىر
يۇسۇفبەگ، مۇھەممەدلەتىف باشلىغ بەسى ئادەم ئەلنى قەتل قىلدى.
ئەبدۇللاخان مىرخەلىلبەگ، سەيفۇللا بەگ، يامغۇرچىبەگ، مىرزا-
شاھبەگ، مىرخەلىلبەگنىڭ ئىككى ئوغلى بىلە شاھباقبەگنى ئۈچ
ئوغلى بىلە، مىرزا شىرداقنى، نەۋرۇز دىۋاننى ئۆلتۈردى. ئەبدۇل-
لاخان بىلە يولبارسخاننىڭ نىزائى ئول سەككىزگە باردىلار.
خۇدابەردىبەگ كەرىيە ھاكىمى ئىدى، سەككە چاپتى، دېب كىشى
ئىبەردى. خان بەگلەرنى بۇيرۇدى. بەگلەر خوتەن[گە] بارىپ،
ئەبدۇللا سۇلتانغە كورۇنۇش قىلىپ، كەرىيەگە ئۆتتىلەر. سەنگە
كەرىيە سالىپ تاغقە چىقتى. خانغە كىشى چاپتۇردىلار. «بۇ ياغى
سەككە ئىكەن» دېب، خان يولبارسخانغە كىشى ئىبەرىپ، كەرىيەگە
كەلدىلەر. يولبارسخان ھەم «يەتتە تالقانلىق» دىگەن يەردە جەڭ
سەخت بولدى. تىنىبەگ، مىريۇسۇفبەگ، ئەلىشاھبەگ، سوفىخاجە
باشلىغ تەمامى خەلق كەمايەنبەغى توقۇشتىلاركىم، ئۈچ مەرتەبە
سەنگە ئات سالدى. كېيىن توغ - بۇغى بىلە ئات سالدى. بۇ
ئادەمى ئەل تۈشۈپ توختادىلار. رۇستەم بىرلە سەھراپ ئەگەر
بولسەلەر ئىدى، بۇ بەگلەرنى پەسەند قىلۇر ئىدىلار. ئۇلۇقخان
يۈز كورۇشتى. سوققىكۈن يولبارسخان يۈز كورۇشتى.

ئەلقىسسە، شول سەفەردە يولبارسخاننىڭ خەلقىغە بەسى
بىئەدەبلىك قىلدى ،نىزائ پەيدا بولدى. قوچقاربەگ ياراغلىق بولۇپ،
بىر تەرەف بولدى. خان ياركەند[گە] كەلدىلەر. ئەندىجانغە چېرىك

ئاتلانديلار. ئىككى خان بالەشكەر ئەنبۇخان كاشقەر[گە] بارديلار. نۇرىددىنخان ئىستىقبال قىلدى. ئەمما، مەست شۇئۇر يۇردى. نۇرىددىنخان كىشىنى كوپ قەتل قىلغاچ ياش جۇۋانمەرگ بولدى. «سارىخ يازى» دىگەن مەۋزىئىدا ئىكەن. ئالەم فانىدىن مەنزىل جاۋىدانىغە مەيل قىلدى. ئوتتۇز بىر يىل ئۇمۇر كوردى. ئونسەككىز يىل ئاقسۇغە خان بولدى. بىر يىل كاشقەر[گە] خان بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

ئىسمائىل خانىنىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئانداغ مەنقۇل دۇركىم، خانىنىڭ خانلىقىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئوتتى. يولبارسخاندىن خەبەر كەلدى. خان بەسىۋەسىم ۋە ھەراس قىلدى، ئىككى نىمەدىن: بىرى ئۇلكى، ھاشىمبەگدەك، ئەلشابەگدەك قازى مىركەلان، قازى مۇھەممەدرەھىم، تويچىبەگ، سۇلتانقۇلىبەگ ھەمرا ئىدى؛ يەنەبىرى ئۇلكى، خان ئاخىر[قى] ۋەقتىغىچە خۇنرىزلىق قىلدى، ھىچكىمشى ئىئتىماد قىلالمادى. تولەكبەگ كاشقەر ھاكىمى ئىدى، فەۋت بولدى. قويسارى بىينى ھاكىم قىلدىلار. يولبارسخان ئەندەك كىشى بىلە ئارتۇچ[قە] كەلدى، ئارتۇش خەلقى كورۇنۇش قىلىپ، دەرۋازە ئالدىغە ھەمراھ [بولۇپ] كەلدى. شەھەردە بىر نەچچە كىشىنى قىچقىردى، پات ياندى، ھىچيەردە تەۋەققۇف قىلمادى. «يولبارسخان ياندى» دىب خەبەرچى كەلدى، خان باۋەر قىلمادى. باباقبەگ ھەم ھىندۇستان[غە] بارۇرغە تەرغىب قىلدى. خان باباقبەگ يەنە ئىچكىلارى

بىلە مەككەگە نىيەت قىلىپ چىقتىلار. ھەزرەتى مەخدۇم زادە خاجەم قەددەسەسىررەھۇ قاسىمبەگ ئاقسۇ [غە] باردىلار. ھەيدەربەگ، شىردىلبەگ خوتەن بىلە ئاقسۇ [غە] باردىلار. خان ئۇزبەگى مۇز تاغقە چىقتىلار. پادىشاھى ھىندۇستان خاجە ئىسھاق خاجەنى خانغە ئەلچى قىلىپ ئىبەرىپ ئىدى، خاجە راھبەر بولۇپ مۇز تاغدىن ئوتتىلەر. پەرھىزار بالتى ئىمامقۇلى خان ئىستىقبال قىلىپ، خىزمەت قىلدىلار. بالتىنىڭ يەنە بىر ھاكىمى شاھمۇرادخان ئول ھەم ئىستىقبال قىلىپ، خۇب خىزمەتكارلىق قىلدى. كەشمىر [گە] ئوتتىلەر. ھاكىمى كەشمىر مۇبارىزخان خان بىلە لاھۇر [غە] باردىلار. ساھىبسۇبەلاھۇر مۇھەممەد ئەمىن خان خاننى مىھمان قىلىپ ئوتكەردى. خان جەھانئاباد [غە] باردىلار. پادىشاھ جەھان ئەۋرەڭ شاھ ئاتلىغ جەئفەر خاننى خاننىڭ ئىستىقبالىغە چىقاردى. جەئفەرخان راھبەر بولۇپ، خاننى پادىشاھغە مۇلاقات قىلدۇردى، ئىككى پادىشاھ يۇز كورۇشتىلەر. مەنسۇرخان راھبەر بولدى، پادىشاھ خاننى مەككەگە ئوتكەردى. خان ھىندۇستان [غە] بارىپ باباقنىڭ خەباشتىنى تۇيىدىلار. دەريايى شوردىن ئوتۇپ، مەككەئى مۇئەززەمەگە مۇشەررەف بولدىلار. خاننىڭ يۇمەن بەركەتلەرىدىن كوپ كىشى «ھاجى ئەل ھەرەمەين» بولۇپ ياندىلار. خان كىمە بىلە دەريادىن ئوتۇپ، ھىندۇستان [غە] كەلدىلەر. پادىشاھ خانغە «كەمايەنبەغى» مۇلايىمەت ۋە ئىنسانىيەت قىلدىلار. خان ھاجى ئەل ھەرەمەين بولۇپ، ئالەمدىن سەفەر قىلدىلار.

ئەبدۇللاخان فازىل، ھىممەتلىك، شۇجائ ۋە بەخشەندە دىلبەر خان ئىدى. تەمام مۇغۇلىيەگە ئوتتۇز ئىككى يىل خانلىق قىلدى. ئاتمىش يەتتە يىل ئۇمۇر كوردى. جەھان ئاباد[تا] مەدفۇن بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇفتار جۇلۇس بەھرەم شاھ يولبارسخان بەرتەخت ۋە قەتل يولبارسخان

ئەبدۇللاخان مەككەگە سەفەر قىلدىلار. خاننىڭ نەۋكەرلەرى يولبارسخاندىن ۋەھىم قىلىپ، ئاقسۇغە يىغىلدى. ئىسمائىلخان چالىشدىن ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ياركەند بەگلەرى، ئاقسۇ بەگلەرى يىغىلىپ خان كوتەردىلەر. ئىسمائىلخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ياركەند [گە] كەلدىلەر. يولبارسخان ئىلگەرى كېلىپ خان بولدى. ئىسمائىلخان ئاقسۇغە ياندىلار. سونى خاجە، خاجەم پادشاھ بىلە ئاقسۇ [غە] باردى. داۋۇد خاجە: «ئەلشاھ بەگ ئاغام» دېب، تۇرۇپ قالدى. خان داۋۇد خاجەنى ئۆلتۈردى. مىرزا ئەلشاھ تاغدىن كەلدى. يولبارسخان بىر يىل خان بولدى. ... جايساڭ بىلە ئىتتىفاق قىلىپ، ئەركە بايان كورنەمەك خاننى ئۆلتۈردى.

يولبارسخان ئوتتۇز ئىككى يىل كاشقەرگە خان بولدى. بىر يىل تەمام يۇرتقە خان بولدى. قىرق بىر يىل ئۆمۈركوردى.

ئەلشاھ بەگنى يولبارسخاننىڭ كۈچى بىلە ئەۋەز بەگ ئۆلتۈردى. بۇ خەبەر ئاقسۇغە كەلدى. ئىسمائىلخان ھەزرەت خاجەم ئاقسۇ [غە] چېرىك كەلدىلەر. جۇجكىن يالداڭ تاشىنىڭ ئوغلى مۇلازىمەتلەرىدە كەلدى. ئەۋەز بەگ ئافاق خاجەم قىپچاقلار شەھرىگە كىرىپ مۇستەھكەم بولدىلار. خۇمداندا جەڭ بولدى. قاسىمبەگ يارالىق بولدى. قارغە [لىقغە] باردىلار. خان خاجەم بىر تەرەپىگە ھەيدەربەگ، بىر تەرەپىگە قاسىمبەگ، غى-

ياسبەگ ۋە جەمى مىرزا خاجە ئاتلىغ كىشى بىر تەرەپىگە قاچىپ، زور بىلە ئالدىلار. ياركەندىن زىيا خاجە، توختە خاجە، كاشقەرلىكدىن ماتەمبەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ، فىگاچبەگ كومەك [كە] كېلىپ ئىكەن. قارغەلىقنى ئالغان خەبەر ياركەندگە كەلدى. سۇلتانلار بىلە ① ئافاق خاجەم، موللا قارا خاجە كاشقەر باردىلار. ياركەند خاجەلەرى بىلە غىياسبەگنى كاشقەرگە ئىبەردىلەر. يولبارسخاننىڭ ئوغلانلارىنى ئۆلتۈرۈپ، كاشقەر يۇرتى [غە] كەلدى.

ئىسمائىلخاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئەبدۇررەھىمخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى — ئىسمائىلخان بەسى ئادىل ۋە بەھادۇر، باۋىتار خان ئىدى، ئەمما سادە ئىدى. يولبارسخان قەلەندەر بەگ بىلە ئاباقبەگنى چېرىك ئىبەردىلەر. بەشيۈز كىشى ئاقيار بىلە كەلدى. ھەر ئىككى چېرىك خاننى بىجاي كورمەي قاچتىلار. ئىسمائىلخاننىڭ چېرىكى ئولجە غەنىمەت ئالىپ، جابدۇغلۇق بولدىلار، كېلىپ تەخت ياركەندگە بەرقەرار بولدىلار. قويسارىنى كاشقەر ھاكىمى قىلىپ، ئوغلى كۆچەكنى ئىشىك ئاغا قىلىپ ئىبەردىلەر. قويسارى بىي، كۆچەك ئىشىك ئاغا كاشقەر خەلقىغە زۇلم بىدار ئاغاز قىلدى. باباق سۇلتان، كىچىك خانىم پادشاھ كاشقەردە ئىدىلار. قىرقىزنىڭ بىدادلىقى خانىم پادشاھغە مەلۇم بولدى. ئىتتىفاق قىلىپ، كاشقەر بەگلەرى: مىسىل سۇزۇكبەگ، قاسىمبەگ، شەرىفبەگ، تويچى

① قولىيازما نۇسقىدا «بىسلىم» يېزىلىپ قالغان.

بەگ باشلىغ كۇجەكبەگنى ئۇردادا تويچى بەگ ئۆلتۈردى.
قويسارى بىينى يىگىرمە بەشچە كىشى بىلە ئۆلتۈردىلەر. ئىدرىس
بەگ قاچتى، كىشى ئىبارىپ ئالىپ كەلدىلەر. كاشقەرغە خان
ھەزرەت خاجەم چىرىك باردىلار. قىپچاق بىيلارى ئاباق
جەگەل، خۇدا نەزەر، يولبولدى، چىغىر بىيلەرگە شەقەر بەگلەرى
بىلە بىر بولۇپ چوك باغىشنى ئۆلتۈرۈپ ئىدى. خان ئاباق بىي
نى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر بەگنى، يولبولدى ياساۋۇلنى،
چىغىر بەگنى چوك باغىشقە تۇتۇپ بەردىلەر. سۇزۇك بەگ
بىلە تويچى بەگنى، قاسىمبەگ بىلە شەرىفبەگنى تۇتۇپ ئىدىلار.
سۇزۇك بەگ بىلە تويچى بەگنى ئۆلتۈردىلەر. قاسىمبەگ، شە
رىفبەگ باشلىغ ئۇزلەرنى ئەفى قىلىپ، شىردىلبەگنى كاشقەر
ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. باباقبەگ بەلخدىن كەلدى، يەنە ھاكىم
قىلدىلار. ئاباقبەگنى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر، يولبولدىنى
چوك باغىش قەتل قىلدى. قىپچاق باباخانغە باردى. ئىسمائىل
خان كۇچا [غە] باردىلار. خان توقناي تۇشتىلەر. مىرزا ھەي
دەربەگ، ئەنۋەربەگ، ئىدرىسبەگ، تەرۋاھىدبەگ، شىردىلبەگ باشلىغ
جەمى ئۇمەرا خاننى تىدىلار. خان ھەم بارچەنىڭ ئەرزىگە يېتىپ،
چالىش [قە] بارماي، يەتتە يىل ئۆتۈپ، كەرىيەدىن خەبەر كەل
دى: «جۇجكىن كەلدى» دىب. خان كەرىيەدىن ئۆتۈپ، قابۇۋدا
جۇجكىن بىلە يۈز كورۇشتىلەر، جۇجكىنگە ئىنئام - ئىھسان قىل
دىلار. جۇجكىن ھەم كېلىپ، ياركەنددە جەھەننەمگە مەيل قىلدى.
ھەزرەت ئىسمائىل خان بەسى ئەدالەت شىئار، راست
گۇفتار، نىكۇكىردار، پەسەندىدە ئاسار كىشى ئىدىلار. ئاقسۇغە
بىر يىل ۋە تورت ئاي، ياركەندگە تەخمىنەن ئون ئىككى يىلە
خان بولدىلار. ئەللىك ئالتە يىل ئۇمۇر كوردىلەر. ئون يەتتە

ياشىدا بارىپ، يىگىرمە بەش يىل يالداغنىڭ ئىچىدە بولدىلار.
ئەمما، خان بەسى سادەدىل كىشى ئىدىلار. ئەۋۋەل ئەنۋەربەگ
ھاكىم بولۇپ، ئىشىك بۇزۇلدى. باباقبەگ، ھەيدەربەگ ھاكىم
ھەم بولدىلار، خاننىڭ ئىشكى تۇزەلمەدى. خان ئۇلۇغلارنىڭ
سوزىگە ئۇناماي، كىچىكلەرنىڭ سوزىگە ئەمەل قىلدىلار، دەۋلەتە
لەرى ئاخىر بولدى. سۇلتان سەنجەرى مازىدىن سوردىلار:
«ئاتىمىش يىل پادىشاھلىق قىلدىڭىز، مۇنداق ۋەسئ مەملەكەت
ۋە تولا چىرىك بىلە نۇچۇك دەرماندە بولۇپ، باسرۇق بولدى
ڭىز؟» دىب. سۇلتان سەنجەرى مازى ئەيدىلەر كىم: «مەندىن
خاتا ئۆتتى: ئۇلۇق ئىش [لار] نى كىچىكلەرگە بۇيرۇپدۇرمەن.
كىچىك ئىشلارنى ئۇلۇغلارغە تەئۋىز قىلدىم. ئۇلۇق كارۇبار كى
چىكلەرنىڭ قولىدىن كەلمەدى، كىچىك كارۇ بار [نى] ئۇلۇغلار
قىلدىلار. ھەر ئىككىلا ئىش تەباھ بولدى» دىب.
ئىسمائىل خان كىچىكلەرنى — ئۇلۇق، ئۇلۇقلارنى — كى
چىك كورۇپ، دەۋلەت ئاخىر بولدى. خان بەسى شەرابغە مايىل
بولدىلار. مەملەكەتدارلىقدىن غافىل بۇ خەبەر يىراق - يىقىنغە
يەتتى. باشقتۇ ئەبدەررەشىدخاننى، مۇھەممەد ئىمىن خاننى، ئا
فاق خاجەمنى ئالىپ كاشقەر ئۇزەسىگە كەلدى. بىر نەچچە كىشى
بۇزۇلۇپ كىردى. غىياسبەگ ھاكىم ئىدى. باباق سۇلتاننى چىقالى
دىب، ئوزى باشقتۇخان قاشىغە باردى. باباق سۇلتانىم فەيزئاباد
[قە] بارىپ، ئول كورنەمەكلەرنى تۇتتى. خانىم پادىشاھ سەلامەت
كەلدىلەر. باشقتۇخان كاشقەرنى ئالىپ ياركەند [گە] كەلدى. خان
ھەممە ئەلگە مولجەر بېرىپ، مۇستەھكەم بولدىلار. شۇبۇ تەكلىك
دە ئەمىرۇل ئۇمەرەخان مىرزا ھەيدەر دوغلات مولجەردە شەر
بەتى شەھادەت نۇش قىلىپ، باغى فىردەۋس سارى پەرۋاز قىل

دىلار، يەككە شەھىد بولدىلار. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇغە مۇـ
نىس ۋە ھەمدەم قالمادى. خان ناچار، بىچارەۋار چىقتىـلار.
ھەزرەت خاجەم ھەم چىقتىلار. ئەلچىلىككە ئەييۇببەگ ياسازۇلنى
چىقارىپدۇرلار. ئول ھەم خاننى بىـدىل قىـلىپ بىپـاي قىلـدى.
ئەركە بايانھەم بۇزۇلدى. خان چىقتىلار.

گۇۋتار مۇددەت خانىيەت سەئىد سۇلتان بابا خاننىڭ بەئزى زىكرى

بابا خان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە
مەرقەدەھىنىڭ تورتىنجى ئوغلى ئەبدۇلـلاخـان ئەبۇل مۇھەمـمەد
خانغە ئىتتىفاق بىلە قامۇلنى بەردىلەر. مىرزاتولەك بەگنى ئاتاـ
لىق قىلىپ ئىبەردىلەر. بابا خان مۇسۇلمان ۋە مۇتەرەييىن ئەھلى
شەرئى ئىدى. ھەر كارۇبارنى شەرىئەت بىلە فەيسەل بىرۇر ئىـ
دى. شەرىئەت مۇتەھەھەرەئى غۇرادىن ھەرھوكىى بولـە ھەرگىز
كۇلفەت بولماس ئىدى. تولەكبەگنى چالـشقە ئۈچ بىـگى قىلـ
دىلار. ئەبدۇلغەفۇربەگ [نى] قامۇلغە ھاكىم ۋە ئاتالىق قىـلدىـ
لار. خىتايغە چىرىك ئاتلاندىلار غەزات قىلغالى، تەي مەراھىل
ۋە مەنازىل قىلىپ سوكچى [غە] كەلدىلەر. سوكچى خەلقى باشنى
ئاياق قىلىپ، ئىستىقبال قىلـدى. قۇتبە ۋە سىككەنى خانـنىڭ
ئاتىغە قىلدىلار. قامچى [غە] باردىلار. مەملىكەتى قامـچىنى ھەم
فەتھ قىلددىلار. غەنىمەت ۋە ئولجە بەسى ئالدىلار. قامچى ئەئـ
زەم بىللادى چىن دىب، تورەلەر قامچىدىن خانبالىققە چىرىك
ئىبەرىپ، ئارقاسىدىن ئوزلەرى بارغۇنچە قامۇلـدىن خەبەر كەلـ

دى: «تۇرپاندىن لەشكەر كېلىپ، قامۇلنى قابادى» دىب بۇ خەـ
بەر ناخۇش كەلدىكى ياتاچە قامۇلغە ياندىلار. بابا خان تەغمىدە
ھۇللاھۇ بىغۇفرانە قامۇل [غە] كەلدىـلەر. تۇرپان چىرىكى قەلـ
ئەئى قامۇلغە كىرىپ ئولتۇرۇپ ئىـدىـلار، قاچىپ تۇرپان [غە]
كەتتىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان تۇرپاندا رەھمەتى ھەقغە ۋاسىـل
بولدىلار. بابا خان قامۇلدىن تۇرپان [غە] كەلدىلەر. مەنـۇر بەگ،
ئەبدۇررەززاق بەگ باشـلىغ جەمىئ ئۇمەرا، قازى خاجە باشـلىغ
جەمىئ ئەكابىرلار يىغىلىپ تۇرپانغە خان كوتەردىلەر. ئەبۇل مۇـ
ھەممەدخاننىڭ نەئىش لارىنى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتاندىن يارـ
كەند [گە] ئىبەردىلەر. مەھدى سۇلتانغە چىغتاي مايىل بولدى،
مىرزا مۇھەممەد ئىشىك ئاغا تاسۇرقاي خاجە سانـسىز مۇھەممەد
ئەييۇب پەھلەۋاننى ئىخراج قىـلىپ، ياركەنـد [گە] ئىـبەردىـلەر.
ئۇلۇقخان بۇلارنى تەربىيەت قىلدىلار. ئەبدۇررەھىمبەگنى لۈكـ
چۈن ھاكىمى قىلدىلەر. ئەبدۇررەھىم بەگ بىلە لۈكچۈن خەلـقى
نىزا ئېتىن بولۇپ، مىرزامۇساھىب، مىرزا ھاتەم، موللا فازىل بىـ
رىكىپ، ئىبراھىمخاننى لۈكچىنغە خان قىـلدىـلار. بابا خان قامۇل
[غە] كەتتىلەر. تۇيغۇنبەگ، ھاجىبەگ، باباقبەگ باشـلىغ تۇرپان
خەلقى ئىبراھىمخاننى تۇرپانغە خان قىلدىلار، «مۇھەممەد ئىمىن
خان پىچاندا قالىپدۇر» دىب، مىرزا مۇساھىب بىلە باباقبەگنى
چىرىك بۇيرۇدىلەر. تۇرپان چىرىكى بۇزۇلۇپ، مىرزا مۇساھىبنى
ئولتۇرۇپ، باشنى قامۇلغە ـ خانغە ئىبارىپ، مۇھەممەد ئىمىنخاننى
ئالىپ تۇرپانغە كەلدىلەر. ئىسمائىل خان كومەككە تايشى قاشىغە
بارغان تۇرپان خەلقى ئىبراھىمخاننى ھۇجۇم ئام بىلە باباقخان
كەلمەسدە شەھىد قىلدىلار. مىرزا مۇھەممەد زەردى، مىرزا نەۋـ
رۇز، دەۋلەت مۇھەممەد تۇغبىگى خان بىلە بىر تەرەپ بولدى،

باباخان تۇرپانغە يىگىرمە يىل خان بولدىلار. ئەللىك ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردىلەر. باباخان نەۋۋەرە مەرقەدەھنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد سۇلتان، ئىككىنچىسى مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان، ئۈچىنچىسى مۇھەممەد مۆئمىن سۇلتان دېب. باباخان چالىشدا ئاللەمدىن ئۆتتىلەر. ئەبدۇررەشىد سۇلتان قامۇلدا ئىدى، ئالىپ كېلىپ خان كۆتەردىلەر. مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان چالىشدا ئىدى، چالىشغە مەئاش [نى] تۇرپاندىن تىلەدىلەر، مەئاش ئىبەرمەدىلەر. ئاراغە نىزائ تۈشتى. مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان لۈكچىن [غە] كەلدى. جەڭۇ جەدەل نەچچە مەرتەبە قىلدىلار. باشقتۇخان، ئەبدۇررەشىدخان تۇرپانغە خان بولدى.

جۇلۇس ئەبدۇررەشىدخان بەرتەخت ياركەند

مۇھەممەد ئىمىنخان، ئاقباشخان باشقتۇخان قاشىدا ئىدىلەر. تۇرپانغە كىشى ئىبارىپ، ئەبدۇررەشىدخانغە ئاپاق خاجەغە چىرىنىك ئالىپ كەلدى. ياركەندگە ئەبدۇررەشىد خاننى نەسب قىلىپ، باشقتۇ ياندى. ياركەندگە ئەۋەز بەگنى ھاكىم، قەلەندەر بەگنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. كاشقەرغە سوپى سۇلتاننى قويۇپ، ئاقسۇغە تەركە سۇلتاننى قويدىلار. خوتەنگە خۇدا بەندە سۇلتاننى قويۇپ، ئەبدۇلغەفۇر بەگنى ئاتالىق قىلدىلار.

كۈچۈك پەھلىۋانغە مۇھەممەد ئىمىن خاجە يادى بولدىلار. خان بارىپ كەرىيەنى ئالدىلار. كۈچەك پەھلىۋاننى مۇھەممەد شەرىف پەھلىۋان ئۆلتۈرۈپ، كەرىيەنى بۇزۇپ بەردى، مۇھەممەد ئىمىن خاجەنى ئۆلتۈردىلەر. مۇھەممەد شەرىف بەگ ئات كوتەردى. ئەمما، ئانت تۇتۇپ گۇرەۋگەر بولدى. پارچە گۆشت بولۇپ ياتادۇر. كۆجەك بەگ شەھىد بولدى. مۇھەممەد شەرىفبەگ پەھلىۋاننى كەرىيە ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. خاجە بىلە خان نىزائىمن بولۇپ، خاجەم تاغقە باردىلار. ئەۋەزبەگ ھەم خاننى چاقتى. خاننى تاغقە ئالىپ چىقتى. ياركەندنى ئەۋەزبەگ بىلە ئىسنەندىيار بەگكە تاپشۇردى. كاشقەرگە پۇلاتتۇزى بەگ ھاكىم بولدى. قاراخاجە ئىشىك ئاغا بولدى. ئەۋەز بەگ بىلە ئىسنەندىيار بەگنى خان بىلە ئىچكەن ئانت تۇتۇپ، ئەۋلادى بىلە ناچىز بولدى. ياركەندگە مىرزا مۇھەممەد شاھبەگنى ھاكىم قىلدىلار. مىرزا تولەكبەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدىلار.

جۇلۇس مۇھەممەد ئىمىنخان ئىبنى باباخان

ئانداق نەقل دۇركىم، مۇھەممەد ئىمىن خان ئانداق ئېيتتىكى: «ۋەلايى ئىسلام سەرنىگۈن بولدى، ئىلىم كۆزىر ئۆيۈقىغە يەتتى» دېب. چېرىك ئاتلانىپ كۇچا [غا] كەلدىلەر. كۇچا خەلقى ئىتائەت قىلىپ، ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ئاقسۇ خەلقى ئىستىقبال قىلىپ شەھەرگە تۈشۈردىلەر. ياركەند كەلدىلەر. جەمىئ ئەكابىر ۋە ئۈمەرالار قۇرۇلتاي قىلىپ خان كۆتەردىلەر. مىرزا مۇھەممەد شاھبەگ خامىش قىلدىكى — كۇفر نىگۇنسار بولۇپ، ئىسلام راۋاج تاپغاي. بىر نەچچە قالماقغە كۆڭۈل بەرگەن كىشىلەرنى قەتل قىلدۇردى. خاجەمنىڭ ئىتتىفاقلارى بىلە پىشكىلەك پۇلاد شەيقاۋۇل كۇفرغە راۋاج بەرگەي، ئىسلامنى زەلىل قىلغاي، پۇلاد ساتىپ ئالدى، بايان بۇ بىدىيانەتلەر مىكرۇ ھىلە بىلە بەگ-

نى شەھىد قىلدى. بۇ مۇھەممەد شاھبەگ بەسى خۇشخۇي ۋە دىلاۋەر ۋە نىكۇسە كىشى ئىدىلار. پۇلاد شەيقاۋۇل تاغدىن كەلدى. خاجەم ياقاغە چىقىپ تۇردىلار. مىرزا شاھمۇھەممەد بەگنى شەھىد قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن خان ياركەندگە كېلىپ بەرقەرار بولدى. مۇھەممەد ئىمىنخان خاجەمغە كەما يەنبەغى ئىنائەت قىلىپ، مۇرىدلىقنى بەجا كەلتۇردى. خۇدا بەندە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خاجەم مۇخالىفەت ئىزھار قىلىپ، خاجەم بىلە بىر بولدى. ئاقسۇ ئۆزەسىگە چېرىك بارىپ، خۇدا بەندە سۇلتاننى ئالىپ قەتل قىلدىلار. ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى ئىخراج قىلدى. خان خاجەمنىڭ ئىشىغە ئىئتىراز قىلدى. خاجەم ئىشتىپ ئەيرادالىپ ئاراغە نىزائ تۈشۈپ، «خان سەيلى» دېب شەھەردىن چىقىپ يۈردى. خاجەم بەرھەمسەيىپ ئوغلىغە كىشى ئىبەردى. كىچىك خاجەم كاشقەردىن كېلىپ، ئوردانى ئالدىلار. خان قارغەلىقدىن قۇلاغان كەلدى. خاجەم سۇ ياقىسىغە تۈشتىلەر. مىرزا سارىق بۇزۇلدى، دارجا تورە بۇزۇلدى. بۇلارنى ئاتت تۇتتى، قىرغىن بولدى. خان نامۇس قىلىپ قاچمادى، خۇدا بەردى بەگنى ئاتىپ ئۆلتۈردى.

مۇھەممەت ئىمىن خان بەسى شۇجائەتلىك، دىلاۋەر خان ئىدى. «پىرىم پىرىغە مۇخالىفەت يامان» دېب، گوياكى قەزاغە رىزا بەردى. خاننى جارۇب شەھىد قىلدى. خاجەم ئوغلىنى خان كوتەرتىپ «يەھياخان» دېب خۇتبە ئوقىدى. باباخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ خاجەمغە خىزمەتكارلىق كەمايەنبەغى قىلىپ، خاجەمغە قىز بېرىپ داماد قىلدى، ئارىق نىياز قىلدى، ئانداغ خىزمەت بەجا كەلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن خان شەھىد بولۇپ، بىر يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇلۇق خاجەم ۋەفات بولدىلار. خاجەمدىن سەككىز ئاي كېيىن كىچىك خاجەمنى قالماق ئۆلتۈردى. خاندىن كېيىن، ئىككى خاجەم ئىككى يىل ۋە ئىككى ئاي جەھەندارلىق قىلدىلار. خانىم ئوغلى پادىشاھ خاجە بىلە مەملەكەتكە مۇتەسەررىف بولدىلار. ئاللايار بەگ ھاكىم ئىدى، قاچىپ چىقتى. كەيىندىن بەگلەر بارىپ ئەجەپ ئاسان تۇتۇپ كەلدىلەر. ئاللايار بەگنى ئىچكەن ئانتلار تۇتتى. ھەرقايىسى بەگ قارا يانجۇق دېب ساقلاغان قارا يانجۇق خۇرۇج قىلىپ، خانىمنى تۇتۇپ، بەگلەر بىر ئۆيگە قىرىغاداپ قالدىلار. ئەركە ۋەفا جەمشىد كوپ كىشى ئولادى. بەگلەر خانىمنى ئىتتىفاق قىلىپ ئۆلتۈردىلەر. خانىم بەسى زالىم ۋە جەللاد ئىدى، ئەممەسىنى ۋە خالەسىنى قەتل قىلدى. ئاقباشخاننىڭ خەبەرى كەلدى. پادىشاھ خاجەنى ئالىپ، تىنى بەگ قەرىندى بەگ سارىق كاشقەر [گە] كەتتىلەر. يۇسۇف ياساۋۇل كېلىپ ئىدى، ئانى تورت كۈندىن كېيىن دىۋانەلەر ئۆلتۈردى. ئاقباشخان يېقىن يەتتىلەر. مىرزا ئەلىمشاھ كىشى ئىبەرىپ، ياركەنددە بار كىشىنى خانغە سىپارىش قىلدىلار. ئەلىمشاھبەگ شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇردىلار.

جۇلۇسى مۇھەممەد مۇئمىن ئاقباشخان

ئاقباشخان ھەزرەت باباخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى [ئىدى]. تۇرپان بەگلەرى، ياركەند بەگلەرى يىغىلىپ، ئابائى كىراملارىنىڭ ئورنىدا خان كوتەردىلەر. كاشقەرغە چېرىك ئاتلاندىلار.

ئارزۇ مۇھەممەد بەگ باشلىغ قىپچاقلار خانغە كەلدى، ياكى ھىـ
سارنى زوردا ئالىپ، خۇدا بەردى ياساۋۇل بىلە قاسىم خاجەنى
قەتل قىلدىلار. ئاندىن كاشقەر [گە] باردىلار دەريايى لەشكەر
بىلە. تىنى بەگ، سارىقبەگ قاچىپ چىقتىلار. كاشقەرنى ھەم
ئالدىلار. خاجە مەقسۇد خاجەنى، مۇبارەكشاھبەگنى يۇرتقە بەرـ
دىلەر. كاشقەر يۇرتى كىسەك سالىپ ئولتۇردىلەر. بىر قىرقىز
تىنى بەگ بىلە سارىقبەگنى تۇتۇپ كەلدى. تىنى بەگنى ئالىلاـ
يار بەگنىڭ ئوغلەنلەرىغە بەردىلەر، ئۇلار ئولتۇردى. سارىقبەگـ
نى يۇرتقە بەردىلەر، يۇرت خەلقى قەتل قىلدى. ئاخۇند موللاـ
ھەزلۇللا ھاكىمى ياركەند بولدى. ئەلىمبەگنى مىراب قىلدىلەر.
خاننىڭ دەۋلەتىغە بۇ ئىككى ئىش زىيان قىلدى. سۇلتان ئەھمەد
سۇلتان كاشقەر خانى ئىدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ ئاتالىق ئىـ
دى. كاشقەردە قىرقىز سۇلتاننى تۇتۇپ، كوپ تۇرپان كىشىسىنى
قەتل قىلدى. تۇرپان بەگلەرى كاشقەرگە چىرىك بارۇرنى مەئـ
قۇل كوردىلەر. خاننى ئالىپ ئاتلاندىلار. چوڭ باغىش [قە] كىـ
لىپ سەرۇپا كىيىپ، ئىلتىفات كورۇپ، يەنە مۇخالىفەت قىلىپ
قىپچاققە بۇزۇلدى. ئەلىمبەگنىڭ ئىچىدە كوپ مۇخالىفەت بار ئىـ
دى، بۇزۇلدى، قىرقىز خاننى ئالدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ ئاقتۇر
مەزارىغە كىرىپ، قىرقىز بىلە مەسلەھەت قىلىپ، سالامەت كەلدىـ
لەر. قىرقىز كاشقەر خەلقى [نى]، ياركەند شەھرىگە كىرىپ خاـ
سۇئامنى تالان قويۇپ ئالدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ، سۇلتان
ئەھمەد سۇلتاننى خان قىلىپ، ئۆزى ھاكىم بولدى. ئاقبەگ
ياركەندىن چىرىككە كەلگەن ئادەمى خەلق بىلە ئىتتىفاق قىلىپ،
مىرزا ئەلىمشاھبەگ باشلىغ ياركەند بەگلەرىنىڭ ئاتلارى بىلە
قوقتازغە كىشى ئىبەردىلەر. بۇ خەتكى يەتتى، ئەرسە قوقتازى

جۇقۇلا تاشغە باشلىغ قالماق چىرىكى، ئاقبەگ باشلىغ ئاقسۇ
چىرىكى، ئەۋەز بەگ باشاىق كۇچا چىرىكى بىلە كەلدىلەر. قىرقىز بەدەر
كەتتى. ياركەندگە مۇراد بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ
ئىشىك ئاغا بولدى. فۇلاد بەگ كاشقەر ھاكىمى، مىرزا غازىبەگ
خوتەن ھاكىمى بولدىلار. ئاقبەگ بەئزى مۇخالىفنى يۇرتىدىن
پاك قىلغالى ئېھتىمال قىلىپ، يەنە قىرقىزنى مۇخالىفە خەلق
ئالىپ كەلدىلەر. قىرقىزنىڭ ئۆزەسى كاشقەرگە چىرىك باردىلار.
ئاقبەگ چىرىكدىن ياركەند [گە] كەلمەي، ئاقسۇ [غە] ياندى.
چوقالا قاشقە باشلىغ قالماق چىرىكى چىقىپ يۇردى. بەئزى كىـ
شى قالماق بىلە چىقار بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ ھىممەت ۋە
سائادەت بىلە توختادىلار. بىسيار كىشىگە مۇشكۇللەر ئاسان بولـ
دى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ كاشقەر [گە] باردى. يەنە قىرقىزـ
نىڭ ئەزىيمات ۋە ئۇلۇغلارى ياركەندە ئىدىلار. مىسال يولبولدى
بەگ، قوشقۇلاقبەگ، خاجەمىيار بەگ، سارىقبەگ، قۇربىنايىبەگ،
جارۇببەگ، مۇھەممەد پەيكاۋۇل، باي كۇجەك ياساۋۇل. ھەبىب
ھەزرەت ئالەى ھەزرەت خاجەم پادىشاھ دامە دەۋلەتەغە شۇجاـ
ئەت شىئار مىرزا ئەلىمشاھبەگ باشلىغ جەمىئ ياركەند بەگلەرىـ
نىڭ ۋە يۇرت خەلقىنىڭ مۇرىد - مۇخلىسلىقلارى ۋە قىرقىز
بىلە بەئزى مۇخالىفنىڭ قەسد قىلغانى ھەزرەت ئەزىزلەر كىراـ
مەت بىلە مىرزا ئەلىمشاھبەگ تەدبىر ۋە ھىممەت قىلىپ ۋە قىرـ
قىزنىڭ خارۇ زەلىل بولغانىنى زۇبدەئى ئەۋلاد ھەزرەتى سەييىد
ئالەم ۋە سىراج سەبت مەخدۇم ئەئزەم ھەزرەت خاجەم ۋىلايەتـ
دىن تەشرىف كەلتۇردىلەر. شىممەئى بۇ ۋاقىئە ئانداق ئىرۇركىم،
قىرقىز بەگلەرىنىڭ دىماغىغە كىبر ۋە نەخۋەت جايىگىر بولدى.
بەئزى مۇفەتتەيىن ئوغرا قىلدى. بۇ مۇنكىرلار ھەزرەت خاجەم

پادىشاھنى قولغا ئالىپ، يۇرتقا مۇتەسسەررۇف بولغاي. مىرزا ئەلىمشاھبەگ باش بولۇپ، مەزكۇر بولغان بەگلەرنى تۇتۇپ مەھبۇس قىلدىلار. قىرغىز يۇرتى ئىشىمخاننى خان كوتەرىپ ئىدىلار. ئىشىمخان ئاجراتىپ قويدى. تەمام قىرغىز ۋە كاشتەر خەلقى مۇنافىق بولۇپ، ھەزرەت ئەزىزلەر بىلە مىرزا ئەلىشاھ باشلىغ ئۇلۇغلارنى ئولتۇرۇپ، كىچىكلەرنى ۋە مەزلۇم بىچارەلەرنى ئەسىر ۋە بۇردە قىلغۇدەك بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگنىڭ كوڭلىگە ھەزرەت مۇبدائى فەيياز سالدى. بۇ ئايەتنى كەرىمەئى: «ئۇقتۇلۇل مۇشرىكىنە ھەيسۇ ۋە جەدتۇمۇھۇم» ئاساس غەزات بەرپا بولغاي. تا ئانكى، مۇسۇلمانلار بىخىتاب مۇستتاب: «ۋەلا تەھسەبەننەللەزىنە قۇتىلۇ فىسەبىلىللاھى ئەمۋاتەن بەلئەھيائۇن ۋەلاكىن لاتەشئۇرۇن» مۇشەررەف بولغايلار. «تەۋەككەل بىزاتىن غەنىيىن ئەلەل ئىتلاق» قىلىپ، «قالەللاھۇ فەليەتەۋەككەلىل مۇئمىنۇنە» ۋە مۇسۇلمانلار بۇ ھەدىس نەبۇينىڭ مەزمۇنىكى: «قالەن نەبىيۇ ئەلەيھىسسالام ۋەلەقامۇ ئەھەدەكۇم فىسەففى خەيرۇن مىن سەلاتىھى سىتتىنە سىنەتەن» كىمەرى ھىممەتنى بەللەرىگە مەھكەم باغلاپ، زۇمرەئى: «ۋەللەزىنەمەئەھۇ ئەشىددائۇ ئەلەل كۇففارى رۇھەمائۇ بەينەھۇم» بولدىلار. ئەلھەمدۇلىللاھ تەكرى تەئالانىڭ ئىنايەتى بىلە ۋە پىرى باكەمالنىڭ ئىمدادى بىلە ياركەند شەھرى ۋەزىئ ۋە شەرىفى، ئۇلۇق ۋە كىچىك مۇسۇلمانلارنى خەلاس قىلدىلار.

تەفسىلى بۇ كەلام بىسەرەنجام ئولدۇركىم، ئارزۇ مۇھەممەد بەگ باشلىغ جەمئ قىپچاق، قوشچى، نايمان، تىۋەلاس: كىچىك ۋە چوڭ باغىش جەمئى كاشتەر ۋە ياغىھىسار خەلقى بالاشكەرى ئەنبۇھ يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلىمشاھبەگ

شۇنداق ھازىر ۋە ۋاقىف بولدىلاركىم، مولجەردىن - مولجەرگە يەتتىلەر، پىشەپەر ئورالماي بەگ ئوزلەرى پايىقاياق دەرۋازەسىغا خىمە ۋە خىرگاھ تىكىپ، ھەر دەرۋازەغا ئەتقدلىك كىشى قويدىلار. قارا يانچۇق دىلاۋەر يىگىتلەر ساقلاپ، ھەر كۈنى كىشى قارماپ، باش ئالىپ كەلدىلەر، جارۇببەگ قەتل تاپتى.

شەممەئى بەگنىڭ ھەسبى نەسەبلەرىنىڭ زىكرى

مىرزا ئەلىمشاھ بەگ شۇجائەت ئاسار ۋە ئەدالەت شىئار ۋە نىكۇ كىردار، ساھىب ۋىقار، خۇشخۇي ۋە سەنجىدە كۈي، سۇھراب مۇنىش، ھاتەم بەخشىش يىگىت [بولغانلىغى] ئۈچۈن، مەملەكەت-ئارا بار [چە] كىشىنىڭ كوڭلىنى ئالدىلار. ئۇلۇسىنىڭ بارچەسىغا مەئلۇمكى، ئەمىر ھەيدەر دۇغلات نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ فەرزەند دىلبەندلەرى ھەيدەر بەگ نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ مەرد مۇبارىز ۋە دىلاۋەر، باۋىقاردۇر. بەينۇ فەھىم، خۇشخۇي ۋە سەخى ۋە پاكباز ۋە نەماز گۇزار ئىدىلار. بەگ ئەلەيھىررەھمە خەمسەئى ھەزرەت شەيخ نىزامى ۋە خەمسەئى خاجە خۇسرەۋغە ۋە شەھنامەغە ۋە تۈركى خەمسەغە، سەير ئەمىر جەمالىدىن ۋە سەير مەۋلەۋى مەئنىغە ھىچ شۇبھە قالماي تۇرۇپ ئىدىلار. كىشى مەئنى ئەيتۇرغە ئىھتىياجلارى يوق ئىدى. ھەرگىز كىشىلەرىنىڭ سەۋادلارى يوق ئەمەس ئىدى. شەممەئى بەيان تاپىپ ئىدى، بەگ شەئىد بولدىلار، ئەللىك ئالتە ياشىدا ئىدىلار. مىرزا تولەك بەگ دىلاۋەر، بەھادۇر ئىدىلار. چالىشدا شەھادەت شەربەتىنى ئىچتىلار. مىرزا تولەك بەگ مىرزا ساتقىن بەگنىڭ ئوغلى

مۇھەممەد خان قەددەسە سىررەھۇنىڭ ئۇمەرالارىدىن مىرزا ساتقىن بەگ شەربەتى شەھادەت ئىچتىلار. ئەرسە، يەتتە ئوغلى بار ئىدى، ھەر قايىسى ئەلى زەمان ۋە پىل رۇمان، ئەلەلخۇسۇس مىرزا تولەكبەگ ساتقىن بەگ پەشت - بەپەشت ئەمىر خۇدايىداد ئەمىر بولايچىغە يىتەدۇر. بۇ يۇرتلارنىڭ قەدىم بىگى ئىرۇر.

«تارىخ رەشىدى» دا مىرزا ھەيدەر قىرقىزنى شىر پىشەئى مۇغۇلىستان يىتىپدۇر. قىرقىز چىرىكى، كاشقەر، يىڭى ھىسار چىرىكى ياركەند تاغىنىڭ چىرىكى شەھەرنى بىرك قابادى، بەلكى يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلىشاھ بەگ تەدبىر ۋە كىڭەش بىلە سانچىش ۋە بەخشىش بىلە ھىممەت كەمەربىن بىلىگە باغلاپ، مۇنداق مۇھلىك دۇشمەندىن مۇسۇلمانلارنى سالامەت ۋە سالىم ئىتىپ قالدىلار. مۇسۇلمانلارغە بۇ قىلغان ياخشىلىقلارىنىڭ ئەجرىنى ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالا بۇ دۇنيادا ئومر دەراز ۋە دەۋلەتى باكەمال بەرگەي، ئاخىر دەملەرىدە ئىمان مۇھەممەدى، سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئەتا قىلىپ، بىھىشت ئەنبەر سىرشت نەسىب قىلغاي!

ئامىن، رەببىل ئالەمىن.

(بۇ كىتابەت رۇز سەھشەنبە كۈنى تەمام بولدى. رەقەم موللا مىر سالىھ كاشقەرى).

لۇغەت

ئا

ئارازىل — پەس

ئازمۇدە — سىناق

ئاسۇدە — دەم ئالغان

ئالىمى — بىر ئالىم

ئە

ئەئيان — تونۇلغان

ئەرجۇمەند — ئەزىز، ھۆرمەتلىك

ئەرشەد — قابىل

ئەزا — ھازا.

ئەزەمەت — ئۇلۇغلۇق

ئەسفىيا — سۈزۈك

ئەشراف — شەرەپلىك كىشىلەر، ئېتىبارلىق كىشىلەر، ئۇلۇغلار.

ئەشھەل — كوك

ئەفئال — پەيل - ھەركەتلەر، قىلىقلار.

ئەقىم — تۇغماس

ئەكابىر — چوڭلار

ئەمەك — تاغا

ئەمزادە — تاغىنىڭ بالىسى

ئەمە ۋە خالە — جىيەن ۋە تاغىلار.

ئەنبۇھ — تالاي، سانسىز.

ئەنگىز — قوزغىتىش، تۇرغۇزۇش.

ئەھكام ۋە ئەركانى مۇسۇلمانلىق — مۇسۇلمانلىقنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى.

ئەۋباش — لۈكچەك.

ب

بارەلەرىدە — توغرىسىدا

بارەندە — يامغۇرغا سەۋەپ

بارھا — نوۋەتلەر، قېتىملار.

بالا — ئېگىز

بالەشكەرى فەراۋان — يېتەرلىك ئەسكەر بىلەن

باۋەر — ئىشەنچ.

بەيەكبارەگى — بىر يوللا

بەتەۋرىخود — ئۆز ھالىغا

بەخشەندە — بەرگۈچى

بەرەھنە — يالىڭاچ

بەرخوردار — مېۋە يېمەك

بەسەد ھىلە — يۈز ھىلە بىلەن

بەستە ۋە شكەستە — توختىغان، سۇنغان.

بەسى — كوپ، بەك.

بەلچى — كەمەر، بەلۋاغ.

بۇرۇنغار — ئوڭ قول

بۇزرۇگ مەنەش — ئۇلۇغۋاردىم

بىدىن — دىنسىز

بىسىمىل — بوغۇزلاش

بىسۇكۇن — ھەيۋەتسىز

بى شەۋھەر — ئەرسىز

بەمۇجەررەدى — يالىڭاچ، يالغۇز، ئازات، يەككە، بويتاق.

بى نەزىر — ئوخشاش ئەمەس

بەنەزىر — ئوخشاش

بىنىت — قىز، قىز بالا، قىزچاق

بى ئىنتىقال — يوتكەلمەس

بىيەكبار — بىر يولى

پ

پاك دامەن — ئىپپەتلىك، نومۇسچان.

پەرتەۋى — نۇرى، شولىسى.

پۇرتەلبىس — ھىلە بىلەن تولغان

پۇسەندىدە — لايىق كورۈلگىدەك

پۇشتە — دوك

پۇشىدە — ياپماق

پىرى باكەمال — ۋايىغا يەتكەن پىر

پىش — ئالدى

ت

تاژىك — تاجىك

تالىبىلئىلم — ئىلىم ئىزدىگۈچى

تەئامفەزەم — قۇسۇش

تەئزىپ — ئازاپلاش

تەئۋىز — كوز تېگىش

تەبلى جەڭ — جەڭ ناغرىسى

تەبىئەت — خارەكتىر، خۇلق.

تەجەسسۇس — ئاختۇرۇش

تەدارۈك — چارە
تەر — تەرسا
تەربىيەتى كۈل — پۈتۈنلەي تەربىيلەنگەن
تەفەررۈج — تاماشا
تەقۋىر — تاپشۇرۇش
تەقربەن — يېقىندا
تەناۋۇل — يېيىش
تەۋاچى — جارچى
تەۋەججۇھ — يۈزلىنىش
تەھەۋۋۇر — غەزەپ ۋە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىش.
تەي — كەزمەك
تۇججار — تىجارەتچى، سودىگەر.
تىرى باران — ئوق يامغۇرى
تىفل — كىچىك بالا

ج

جالاخانە — خەۋەرلىشىش ئۆيى
جامىئۇلقۇرئان — قۇرئاننى يىغقۇچى
جانەشىن — ئورنىدا ئولتۇرغۇچى
جاۋىدان — مەڭگۈلۈك ساراي، ئۇرۇنيا.
جەددە — چوڭ ئاتا، بوۋا.
جەللە — ئەزىز، ئۇلۇق خۇدا
جەزبە — تارتىش
جەللادەت — باتۇرلۇق
جۇببە — شەيخلەر كىيىدىغان مەخسۇس تون
جۇدلە تەنمۇلۇك — دولەتنىڭ ئومۇمى باشقۇرچىسى.
جۇنبىش — مىدىرلاش، قوزغىلىش.

چ

چالسە — يېقىنتسا
چە — نىمە
چەھارۇم — توتىنچى
چۇنانكىم — ئانداغكى.

خ

خاب خۇش — تاتلىق ئۇيقۇ
خىمە — چىدىر ـ بارگاھ.
خانى خانان — خانلارنىڭ خانى
خانى موغۇل — موغۇل خانى
خەرگاھ — چىدىر
خەيرباد — ياخشى بولغاي، خوشلىشىش.
خىزمەتى پىسەندىدە — كوڭلىگە ياققۇدەك خىزمەت
خىسال — ياخشى خىسلەتلىك
خىشاۋەند — تۇققان
خۇرۇج — قارشى باش كوتىرىش
خۇشك — قۇرۇق
خۇك — توڭغۇز
خۇنرىز — قان توككۇچى
خۇنى خىنزىر — چوشقىنىڭ قېنى.

د

دارخان — ياساقتىن ئازات
دامادى — كۈيوغلى
دەرە — دارا، جىلغا.
دەردىسەر — باش ئاغرىغى

دەرماندا — ئاجىز
دەغا — مىكىر - ھىلە.
دەلىر — يۈرەكلىك
دۇختەر — قىز
دۇر - دەراز — يىراق، ئۇزۇن.
دۇۋۋۇم — ئىككىنچى
دىققەتى — كوڭۇل بۆلۈش، كوڭۇل قويۇش.
دىگەر — ئۆزگە، باشقا، يەنە.
دىلاۋەر — يۈرەكلىك، باتۇر، قەھرىمان.
دىنار — تەڭگە، تىللا.

ر

راھشوناس — يول بىلىدىغان
رەسەدخانە — ئوبسېرۋاتورىيە.
رەفىق — ھەمرا
رەنجۇر — كېسەل

ز

زەئىفە — ئايال
زەبت — قولغا ئېلىش، ئىشغال قىلىش، ئىگەللەش.
زەبتى ئەمۋال — ماللارنى ئىگەللەش.
زەلىل — خار
زۇبدە — خىل، ئەڭ ياخشى، تاللانغان.
زۇننۇرەين — ئىككى نۇرنىڭ ئىگىسى
زۇھۇر — ئاشكارا بولماق

زىبا مەنزەر — كورۇنۇشى گۈزەل.
زىندە گانلىغ — تىرىكلىك

س

سادات — پاشانغانلار
سەبدىن — كىچىكلىكدىن.
سەپەھسالار — لەشكەر باشلىغى
سەخت — قاتتىق
سەرزەنش — ئەيىپلەش
سەرنگۈن — بېشى تۆۋەن
سەرور — خۇشاللىق
سەرىغ شىن — سېرىق چاچ
سەف شىكەن — سەپنى بۇزۇدىغان، سەپنى بوسىدىغان.
سەنەد — يۆلەنچۈك
سەئيى — تىرىشچانلىق.
سۇقۇس سەمانىن — سەكسەن كىشىنىڭ بازىرى
سۇلەھايى كاشقەر — قەشقەر ياخشىلىرى
سۇلبى — تاغىقى، ۋۇجۇدى.
سۇۋۋۇم — ئۈچىنچى.
سىددىقى ئەكبەر — چوڭ تەستىق قىلغۇچى.
سىككە — مېتال پۇل
سىلۇ — سۇلۇ، چىرايلىق.
سىياسەتى بەلىغ — يەتكۈدەك
سىيۇرغال — ھەدىيە.

ش

شەھادەت — شېھىتلىك

شايىئ — يېيىلىش

شەرىپ — ئۇلۇغ

شەبخۇن — قاڭلىق كېچە، كېچىلىك جەڭ.

شەھلا چەشم — كۆك كۆز

شەھنە — دورغا، ساقچى.

شۇجائى — باتۇر

شۇمچە — شۇنچە

شېئىر نەغز — يېقىملىق شېئىر.

غ

غارەت — تالان - تاراج قىلىش.

غەددار — ئالدامچى

غۇما — كېنىزەك ياكى كېيىن ئالغان خوتۇن.

ف

فاجىر — بۇزۇق

فەترات — ھادىسە

فەرامۇش — ئۇنتۇش

فەراۋان — كۆپ مال

فەرەھ — خۇشلۇق

فەرراش — بىسات يايغۇچى

فەزائى ئاسمانى — تەقدىر

فەۋت — يوقىلىش، ئۆلۈش.

فىرۇز بەخت — بەختى غالىپ

فىسق فۇجۇر — بۇزۇقچىلىق

ق

قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتاي — خىتاي شەھەرلىرىنىڭ چوڭى قاراخوجا.

قابىز — جان ئالغۇچى

قاھىر — قەھر، غەزەپ.

قەدار — قاچماق

قەدىمۇلئەييام — قەدىم كۈنلەر

قەرن — دەۋر، ئەسىر.

قەريە — قىشلاق

قەۋل — سۆز

قەۋمى گۇمراھ — يولدىن ئازغان قەۋم.

قۇما — ئاتىسىنىڭ كىچىك خوتۇنى

گ

گەرد — چاڭ - توزاڭ.

گۈندە — قاماق

گورگىن — پاسكىنا

گۈشە — بۇلۇڭ.

گۇفتار — سۆزلەش، سۆز، سۆھبەت.

گىران — ئېغىر

گىريان — يىغلاش

ك

كار - بار — ئىش

كەسبى فەزايىل — ياخشى ئەخلاق بىلەن

كەلام — سۆز

كەمايە نبەغى — گەپ - سۆز؛ ئۆز - ئۆزلۈگىدىن، ھەقلىق ھالدا.

كۆت — قورغان، قەلئە.

كۆچ — خوتۇنى

كولباكى ئىسلام — ئىسلام قوٚكىغۇرىغى

كۆنجىيە — خىلۋەت، بۇرجەك.

كىشكىشاي — سوراپ، سۈرۈشتۈرۈپ.

كىشۋەر كۇشايلىق — پەتھ قىلغۇچى

ل

لەك — يۈزمىڭ

م

ماتەم زەدە — هازىدار

مادەر سەببى — ئۆگەي ئانا

مەئاف — كەچۈرۈم

مەراهىل — كوچەر جاي

مەرتەبەيى سەبادىن دەرەجەئى رىجالغە — بالىلىقتىن ئەرلىككە، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا.

مەردۇمكار — ئىنسانلارنىڭ ئىشى

مەردىكى بەدنەفس — نەپسى يامان ئادەم

مەرغۇپ — چىرايلىق ۋە يېقىملىق، قىزىقارلىق.

مەرفە ئەلهال — ئارام هال

مەرقەد — ئۇخلايدىغان جاي، قەبرە.

مەسمۇئ — ئاڭلاش

مەقبۇلۇلقەۋل — مەقبۇل سوز

مەقدۇر — ماغدۇر

مەنازىل — چۈشەر جاي.

مەنشۇر — دەستەك

مەنقۇل — نەقىل قىلىنغان

مەهبۇس — قامالغان، قاماققا ئېلىنغان.

مەۋالى — خوجىلار

مەۋزەئى مەشهۇر مۇغۇلىستان — مۇغۇلىستاندىكى مەشهۇر جاي.

مۇئامىر — ئەمىرداش

مۇئتەمىد — ئىشەنچلىك

مۇبارىز — جەڭچى، يەكمۇ - يەك ئېلىشقۇچى.

مۇبدائى — چىقىش جايى، مەنبەئى.

مۇتەئەللىم — تەلىم ئالغۇچى، ئۆگەنگۈچى.

مۇتەدەييىن — دىندار

مۇتەسەررىق — ئىگە.

مۇتەههەرەئى غۇرا — پاك ئايىنىڭ بېشى

مۇتتەلىئ — خەۋەردار

مۇتەهسىن — تەقدىرلەنگەن، ماختالغان.

مۇجىپ — سەۋەب.

مۇختەسەر — قىسقا

مۇرچە — چۈمىلە

مۇسەللەه — قوراللىنىش

مۇستەفا — تاللانغان

مۇستەئىد — ئىستىئدادلىق، قابىل.

مۇستۇۋلى — دۇچ كېلىش، يۈز بېرىش.

موغۇلان — موغۇل

مۇقاتىلە — ئۇلتۇرۇشمەك.

مۇقەررەبى دەرگاه — ئوردىدىكى يېقىن.

مۇقەبيەد — بەند
مالاھىدە — بۇزۇق مەزھەپ.
مۇلەۋۋەس — بۇلغانغان
مۇلزەم — مات
مەسىھەﻯ — قۇرئان.
مۇدادى — قىچقىرىش.
مۇنشى — كاتىپ.
مۇنقاد — ئىتائەت قىلغۇچى.
مۇنكەر — يامان جاراھەت.
مۇنكىر — تانغۇچى، ئۇنىمىغۇچى
مۇھلىكە — ھالاكەت
مۇۋاھىد — خۇدانى بىر بىلگەن
مىرھەزار — مىڭ مەنسەپدار
مىقدار — قەدىرلىك
مىڭلىغلاي — ئالدىن چارلاش، رازۋېتكا.

ن

نابۇد — يوقىلىش
نابىكار — كارغا كەلمەس
ناچار — نائىلاج
ناسەزا — نالايىق
ناشۇناس — تونىماس
نەبىيۇللا — ئاللانىڭ پەيغەمبىرى
نەدىم پىشە — ھۈنەرمەن، خىزمەتچى.
نەزئ — جان تالىشىش
نەسىب — تىكىلمەك
نەقىر — كاناي، كانايچى.

نەقتارە — ناغرا
نەمەك — نان
نەمىكلىك — نەنجىلىك
نۇھزەت — قوزغالماق
نۇۋھە — يىغا.
نىژاد — نەسەب
نەسبەت — بەلگىلەش
نىكۇخەسال — ياخشى خىسلەتلىك
نىگەھداش — ياخشى قاراش

ھ

ھازىمە — ئىھتىياتچان
ھەجەرھايى مەرغۇب — كوكۇلدىكىدەك تاشلار
ھەرام نەمەك — (تۇز كور مەنسىدە).
ھەرب — سوقۇش
ھەردۇ — ھەر ئىككى
ھەزرەتى ئىززەت — ئاللا
ھەزن — غەم - مەئيۇسلۇق.
ھەزىمەت — قاچماق
ھەمەدان — (ئىراندىكى بىر شەھەر).
ھەمى — شۇ
ھىراس — قورقۇنچ.
ھىندۇزادە — ھىندىدىن تۇغۇلغان بالا.

ئۇ

ئۇقتۇلۇلنەجەرە — بۇزۇقلارنى ئولتۇرۇكلار.
ئۇلۇلئەزەمى — مەقسەت ئىگىسى

ئۆمەرا — ئەمىرلەر
ئۆمەرائى سەلاسە — ئۈچ ئەمىر
ئۆمەرائى غۇر — غۇر ئەمىرلىرى

ۋ

ۋافىر — كۆپ، مول.
ۋەزۇد — قورۇش، تۇرۇش.
ۋەسى — ئورۇنباسار.

ئې

ئېتاب — تاپا - تەنە.

ئى

ئىبادە — قايتۇرۇش، قايتۇرىلاش.
ئىئزاز — ئىززەتلەش
ئىخراج — چىقىرىش، ھەيدەش، سۈرگۈن، ئەمەلدىن قالدۇرۇش.
ئىستىماد — ئاڭلاش
ئىمداد — مەدەت، كۆمەك، ياردەم.
ئىن — بۇ
ئىنقىياد — ئىتائەت
ئىبنى — بالىسى

ي

يارغۇ — ئىنچىكىلەش
ياغى — توپىلاڭ
ياناچە — يانغاندا

چىڭگىزنامە

ئاپتورى: موللا مىر سالىھ كاشقەرى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇر ھاجى
مۇھەررىرى: مۇھەممەت تۇرسۇن.
مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابىخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 6.5 قىستۇرما ۋارىقى 2
1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى 1986-يىل 2-ئاي 1-بېسىلىشى
تىرازى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى: 1—2000
ئادەتتىكى مۇقاۋىلىقى: 1—21300

كىتاب نومۇرى: M 11264 — 5
باھاسى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 1.10 يۈەن
ئادەتتىكى مۇقاۋىلىقى 0.53 يۈەن

成吉斯汉传
（古籍）
作者：毛拉米日沙力赫·喀什噶里
整理者：阿吉·努尔阿吉
审定者：买买提吐尔逊
责任编辑：托呼提·阿不汗

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 6·5印张2插页
1985年8月第1版，1986年2月第1次印刷
印数：精装本 1—2000
平装本 1—21300

统一书号：M11264—5 定价：精装本 1·10元
平装本 0·53元